

Harp Tarihi Dergisi

FATİH HARP TARİHİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
FATİH INSTITUTE OF MILITARY HISTORY

Sayı / Issue: 3
Haziran / June 2021

Turkish Journal of Military History

BASKI / PRINTED BY

MSÜ Basım ve Yayınevi Müdürlüğü / TNDU Printing and Publishing Office

YAZIŞMA VE HABERLEŞME ADRESİ / CORRESPONDENCE AND COMMUNICATION

Millî Savunma Üniversitesi

Telefon / Phone:

0 212 398 01 00 (3860-3832)

Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü

E-posta / E-mail:

htd.dergi@msu.edu.tr

Yenilevent / İSTANBUL
TÜRKİYE

Web:

<https://www.htd.msu.edu.tr>

**MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ
FATİH HARP TARİHİ
ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
HARP TARİHİ DERGİSİ**

**TURKISH NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY
FATİH INSTITUTE
OF MILITARY HISTORY
TURKISH JOURNAL OF MILITARY HISTORY**

Yıl / Year: 2021 • Sayı / Issue: 3 • ISSN 2757-5950
Ulusal Hakemli Dergi / National Peer-Reviewed Journal

**Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü
adına Sahibi ve Sorumlusu**

Dr. Bünyamin KOCAOĞLU (Prof.)

**Owner on behalf of the Fatih Institute
of Military History**

Baş Editör / Editor-in-Chief

Dr. Bünyamin KOCAOĞLU (Prof.)

Editör / Editor

A. Sefa ÖZKAYA

Teknik Editör / Technical Editor

Perihan KARADEMİR

İngilizce Editörü / English Language Editor

Ahmet TAŞDEMİR

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Prof. Dr. Burak Samih GÜLBOY (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Mert SUNAR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Hüsnü ÖZLÜ (Milli Savunma Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet BEŞİKÇİ (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN (29 Mayıs Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Salim AYDIN (Milli Savunma Üniversitesi)

Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü yayını olan Harp Tarihi Dergisi yılda iki kez haziran ve aralık aylarında yayınlanan ulusal hakemli bir dergidir. Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayım veya tezler eser sahiplerine aittir. Milli Savunma Üniversitesi ve Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü sorumlu tutulamaz.

Turkish Journal of Military History is a national peer-reviewed journal and published biannually in june and december. The opinions, thoughts, postulations, or proposals within the articles are reflections of the authors and do not, in any way, represent those of Turkish National Defence University or of the Fatih Institute of Military History.

DANIŐMA VE HAKEM KURULU / ADVISORY AND ARBITRATION BOARD

Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut UYAR (Antalya Bilim Üniversitesi)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (MEF Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŐAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Tuncay ZORLU (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih YEŞİL (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Edward J. ERICKSON (Akdeniz Bilim Üniversitesi)
Prof. Dr. Virginia AKSAN (McMaster University)
Prof. Dr. Pal FODOR (Hungarian Academy of Sciences)
Prof. Dr. Erkan GÖKSU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Gabor AGOSTON (Georgetown University)

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Türkiye'nin Kıbrıs Politikasında Amerikan Etkisi: Kıbrıs Barış Harekâtı Örneği American Influence on Turkey's Cyprus Policy: Case of Cyprus Peace Operation Mehmet SAVCI.....	1
Sovyet Rusya'da Bolşevik Devrimi Sonrasında Ordu-İstihbarat Teşkilatı Bağlantısının Oluşumu ve Kızıl Ordu'nun Sovyet İstihbarat Sistematiğinin Gelişim Sürecine Katkısı The Formation of the Army-Intelligence Service Connection and Contribution of the Red Army to the Development Process of the Soviet Intelligence System after the Bolshevik Revolution in Soviet Russia Aykut ÇAĞLAK.....	43
Bozkır Savaş Sanatı: Brenta Savaşı'nın Stratejik ve Taktik İncelemesi Steppe Art of War: Strategic and Tactical Analysis of the Battle of Brenta Umut BADAĞOĞLU	83
Harp Prensipleri Bağlamında 93 Harbi'nde Şıpkı Taarruzları Shipka Attacks in the Ottoman-Russian War of 1877-1878 within the context of the Principles of War Ahmet TAŞDEMİR.....	115
Makale Çevirisi / Translation Article	
Zaferin Bedeli: 1877-1878 Rus-Türk Savaşı ve Rusya'nın Ekonomisi The Price of Victory: Russian-Turkish War of 1877-1878 and Russia's Economy Valeriy STEPANOV	167

Türkiye'nin Kıbrıs Politikasında Amerikan Etkisi: Kıbrıs Barış Harekâtı Örneği

American Influence on Turkey's Cyprus Policy: Case of Cyprus Peace Operation

*Mehmet SAVCI**

Öz

Türkiye Cumhuriyeti, 1954 yılında Kıbrıs adasındaki Türklerin yaşadığı problemlerle ilgilenmeye başlamıştır. Fakat Türklerin haklarını korumak üzere gerçekleştirilen askerî harekât 1974 yılı Temmuz'unda başlamıştır. Adaya askerî müdahalenin bu denli gecikmesi incelemeye konu olan problemi teşkil etmektedir. Bu çalışmanın amacı, 1954 yılından askerî müdahalenin gerçekleştiği yıla kadar Türkiye'nin Kıbrıs Adasına askerî müdahale kararı üzerinden Kıbrıs politikasındaki Amerikan etkisini ortaya koymaktır. Böylelikle günümüzde de Türkiye için önemini koruyan Kıbrıs adası ve üzerindeki halkların yönetimi üzerine olan Türk dış politikasının nasıl etkilenebileceği tarihî perspektifte ele alınmış olacaktır. Çalışma sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nin Kıbrıs adasına askerî müdahalesinin 1974 yılına kadar gerçekleşmemesinin nedeni ve askerî harekâtı hazırlayan siyasî ortam ile ilgili ayrıntılı bilgi elde edilmiş olunacaktır. Çalışmanın hazırlık aşamasında literatür taraması yapılarak bilgi toplanmıştır. Tarama esnasında konu ile ilgili kitaplardan, bilimsel çalışmalardan ve özellikle döneminde devletler tarafından hazırlanmış raporlardan faydalanılmıştır. Bunun yanında ABD Başkanlık arşivlerinin internetten yayımlanmış birçok belgesi de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Kıbrıslı Türkler, Türk – Amerikan İlişkileri, Kıbrıs Barış Harekâtı, Türk Dış Politikası

* Dr., Kara Kuvvetleri Komutanlığı. E-posta: mehmetstavci@yahoo.com, Orcid ID: 0000-0003-0232-8643.

Geliş Tarihi/Received: 27.04.2021
Kabul Tarihi/Accepted: 29.05.2021

Abstract

In 1954, the Republic of Turkey began to deal with the problems experienced by Turks on the island of Cyprus. But military action to protect the rights of Turks began in July 1974. Such a delay in military intervention on the island poses a problem that is subject to scrutiny. The aim of this study is to demonstrate the American influence in Cyprus policy over Turkey's decision to intervene militarily on the island of Cyprus from 1954 until the year of the military intervention. In this way, how the Turkish foreign policy on the island of Cyprus and the management of the Peoples on it, which remains important to Turkey today, can be affected, will be discussed in historical perspective. As a result of the study, detailed information about the reason why the military intervention of the Republic of Turkey on the island of Cyprus did not take place until 1974 and the political environment that prepared the military action will be obtained. During the preparation phase of the study, information was collected by conducting a literature review. During the screening, books on the subject, scientific studies and, in particular, reports prepared by states were used. In addition, many documents of the US presidential archives published on the internet have also been examined.

Keywords: Cyprus, Turkish Cypriots, Turkish – American Relations, Cyprus Peace Operation, Turkish Foreign Policy

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti için güney kıyılarında güvenliğinin bir parçası olarak Kıbrıs adası tarih boyu önemli bir ilgi alanı olmuştur. Sadece Kıbrıs adasının aidiyeti değil tarihten gelen aidiyet meselesinin bir sonucu olarak demografik yapı ve dolayısıyla adada bulunan Türklerin haklarının korunması da Türkiye için önemli bir misyon olagelmıştır. Bu bağlamda adada kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti dönemi başta olmak üzere Türkiye'nin Kıbrıs adasına ilgisi ve etkisi günümüze kadar uzanan bir bütünlük arz eder¹.

¹ Sabahattin İsmail, *150 Soruda Kıbrıs Sorunu*, İstanbul 1998, s. 4.

Osmanlı Devleti döneminde adanın mülkiyetinin geçici olarak İngiltere'ye tahsis edilmesinden başlayarak ada üzerinde karar verici durumda bulunan İngiltere yanında Soğuk Savaş döneminde siyasî ilişkilerin artırıldığı Amerika Birleşik Devletleri de ada ile ilgilenen bir başka dünya çapında etkin devlettir.

Bu bağlamda iki devlet arasındaki ilişkileri incelemeyen önce adanın tarihine ve tarihsel süreçte ABD ve Türkiye'nin adaya yönelik politikalarına kısaca değinmek gerekir.

ABD'nin Kıbrıs adasına yönelik yaklaşımı, Türkiye üzerinden gelişmiştir. Günümüzde uluslararası bir sorun haline dönüşen adanın aidiyeti ve idaresi hususunda resmi bir politika yaklaşımı kabul edilmiş bulunsa da ABD ile Türkiye Cumhuriyeti arasında imzalanan ilk anlaşma olan 1 Ekim 1929 tarihli Ticaret ve Seyr-ü Sefain Anlaşması'na kadar Türkiye ile dahi siyasî temaslar çok sınırlı düzeydedir².

Türkiye ile ABD arasında ABD'nin yalnızlık politikası neticesinde 1917'de kesilen ilişkiler, 1929 tarihli anlaşma ile başlamış ve ilk adımlar ticari konularda atılmıştır. Ekonomik buhranın bir sonucu olarak ticari alanda gelişen ilişkiler, Soğuk Savaş dönemine kadar siyasî ve askerî alanlarda mesafeli devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki kutuplu hale gelen dünya düzeninde taraf seçmek durumunda kalan Türkiye, ABD kampında bulunmayı seçmesiyle çok kısa bir sürede bu ülkenin yakın bir müttefiki haline gelmiştir. SSCB'ye karşı ön hat devleti olarak görülen Türkiye'ye ABD'den ilk destek 5 Nisan 1946'da büyükelçisinin cenazesinin Missouri Zırhlısı ile gönderilmesi ile gerçekleşmiştir³.

² Ahmet Özgiray, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasal İlişkiler (1923- 1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 43 (Nisan 1999), c. 15, s. 48.

³ "Missouri İstanbul'da", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1946, s. 1; Ramazan Gözen, "Türk Amerikan İlişkileri ve Türk Demokrasisi: Realist Bağlantı", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Ankara 2001, s. 79-81.

SSCB'ye karşı bir gövde gösterisinden ibaret olan bu adımdan yaklaşık bir yıl sonra ABD Başkanı Truman, sonradan kendi adı ile anılacak yardım paketini açıklamıştır⁴. Paket, Türkiye ve Yunanistan'a yapılacak askerî yardımları kapsayan ve SSCB'ye karşı bu ülkeleri askerî yönden güçlendirmeyi amaçlayan bir yardım anlaşmasıdır⁵. 1947 Temmuz'unda açıklanan Marshall Planı da aynı yönde Türkiye'nin desteklenmesini öngören maddeler içermektedir. Marshall Planı İkinci Dünya Savaşı'nda İkinci Dünya Savaşı'nda zarar gören devletlerin maddi olarak desteklenmesini ön görüyordu. Plana ilk etapta dâhil edilmeyen Türkiye, diplomatik girişimlerle plana dahil olmayı başarmıştır⁶.

1949'a gelindiğinde Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) kurulmuştur ve Türkiye de giderek daha da kutuplaşan uluslararası ortamda güvenlik sorunu yaşayacağını düşünerek bu örgüte girmek istemektedir. Kurulur kurulmaz başvurduğu örgütten olumsuz cevap alan Türkiye'nin, 1950 yılında başlayan Kore Savaşı'na Birleşmiş Milletlerin çağrısı üzerine asker yollamasıyla NATO üyeliği de gerçekleşmiştir⁷.

Bahsettiğimiz yardımlar ve anlaşmalar bağlamında iki ülke ilişkileri özellikle 1950'den sonra olmak üzere İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde daha çok Sovyet etkisini dengeleme açısından müttefik olma yönünde gelişmiştir. Sovyetler Birliği ve destekledikleri ülkelerin ideolojisi olan Komünizm karşıtı olarak kurulan NATO'ya üyelik süreci, ABD tarafından Truman Doktrininden beri beraber değerlendirilen ve desteklenen Türkiye ve Yunanistan için beraber gerçekleşmiştir. Kıbrıs

⁴ "The Truman Doctrine", 1947, history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine#:~:text=NOTE%20TO%20READERS-,The%20Truman%20Doctrine%2C%201947,external%20or%20internal%20authoritarian%20forces (Erişim tarihi: 29.05.2021).

⁵ "Marshall Plan, 1948", <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/marshall-plan> (Erişim tarihi: 28.05.2021).

⁶ Hâluk Ülman, "NATO ve Türkiye", *SBF Dergisi*, Sayı 14 (Aralık 1967), s. 772-785.

⁷ "Meclis, Kuzey Atlantik Paktına İltihakımız İttifakla Tasvip Etti", *Milliyet*, 19 Şubat 1952, s. 1.

sorununda karşı karşıya gelecek bu iki devletin bu açıdan ABD tarafından ciddi bir ayırım gözetilmeden beraber desteklendiğini görüyoruz⁸.

Türkiye'nin gerek NATO üyeliği gerekse ABD ile ikili anlaşmalar yoluyla elde etmeye çalıştığı uluslararası güvenlik desteği Yunanistan tarafından da elde edilmeye çalışılmıştır. Komünist bloğa olan coğrafi mesafe ve ülke ekonomileri dikkate alındığında benzer özellikler taşıyan bu iki ülke ABD tarafından hem siyasî hem de ekonomik olarak yaklaşık aynı düzeye desteklenmiştir. Böylelikle 1960'a kadar paralel devam eden yardım politikası bu yıl itibariyle Türkiye ve Yunanistan arasında Kıbrıs nedeniyle başlayan çekişme neticesinde farklı boyutlara taşınacaktır.

1. Kıbrıs Sorununun Tarihsel Gelişimi

Kıbrıs adası, Anadolu'nun coğrafi bir parçası ve Çukurova deltasının doğal uzantısıdır. Konumu itibariyle Doğu Akdeniz hâkimiyeti için önemli bir kara parçası olan ada Osmanlı Devleti döneminden itibaren Türk kontrolünde bulunmuştur. Lozan Barış Antlaşması⁹ ile Cumhuriyet döneminde aidiyeti İngiltere'ye geçmekle birlikte gerek konumu gerekse adadaki Türk halkının haklarının muhafazası maksadıyla Türk hükümetlerinin ilgi alanında bulunmuştur. Günümüzde dahi çözüme kavuşmamış bir sorun sahası olan Kıbrıs'ın tarihsel süreçte hangi yollardan geçtiği ve ABD – Türkiye ilişkilerinin gelişimindeki rolü bu bölümde incelenecektir.

Kıbrıs, deniz taşımacılığı ve dolayısıyla deniz savaşlarının yaygınlaştığı ilk çağlardan günümüze Doğu Akdeniz hâkimiyeti için devletlerin ilgi alanında bulunmuştur. Osmanlı hâkimiyeti adada 1571 yılında başlamıştır. Osmanlılar, Anadolu'dan Mısır bağlantılarının tehdit edilmesi neticesinde Venediklilerin hâkim olduğu adayı fethetme karar

⁸ George S. Harris, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective 1945-1971*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington 1972, s. 157-160.

⁹ Lozan Sulh Muahednamesinin Kabulüne Dair Kanunlar, *Düstur*, 3. Tertip, c. 5, İstanbul 1931, s. 13.

vermişlerdir. 16. yüzyılda ada halkının Venediklilere karşı Osmanlılardan yardım istemesi de fetih düşüncesinde etkili olmuştur. Sultan II. Selim devrinde Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı donanması adayı kuşatmış ve 50 bin şehit vererek 1571 yılında ele geçirmiştir. Adanın Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile adaya beylerbeyliği verilmiştir¹⁰.

Kıbrıs adasının Türkleşmesi de fetihten sonra zorunlu göçlerle gerçekleşmiştir. Adaya Anadolu halkının bir kısmı çeşitli meslek gruplarından olacak şekilde göç ettirilmiştir¹¹. Fetihden sonra adada bir kısım askerlerin de kalmasıyla ada halkı Osmanlı tebaasından müteşekkil hale getirilmiştir. Anadolu'dan göç edenlerle adanın Venedikliler döneminden kalan halkı ortak bir düzen kurarak beylerbeyinin hükmü altında yaşamıştır.

Adada Rum ve Türk olmak üzere iki kesimin birbirinden ayrışması Osmanlıdan ayrılmak üzere Yunanlıların ayaklanmaları ve Mora isyanını çıkarmaları ile başlamıştır. 1821 Mora ayaklanmasına adanın Rum halkı yardımları ile destek olmuştur. Yunan halkının birliği düşüncesinden doğan ve Girit, Kıbrıs ve Rodos adaları ile Anadolu'nun işgal edilmesi ile Bizans'ın yeniden kurulmasını amaçlayan Enosis düşüncesi çerçevesinde adanın Rum halkı bu tarihten itibaren Osmanlıya karşıt tavır takınmıştır¹².

Osmanlı Devleti'nin gerilemesi neticesinde diğer hâkim bulunduğu topraklarda olduğu gibi Kıbrıs'ta da yönetimi zayıflamıştır. Osmanlı – Rus Savaşı'ndan (1877 – 1878) Osmanlıların yenik çıkması neticesinde Kıbrıs yönetiminin her yıl İngiltere'ye vergi vermesi hükme bağlanmıştır¹³. Osmanlı yönetimi adanın geçici olarak İngiltere'ye

¹⁰ Çağrı Erhan, “1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması'nın Gizli Maddesi ve Sonuçları”, *Bellekten*, Sayı 234 (1998), c. 62, s. 457.

¹¹ Çağdaş Güven, Bölgesel Çatışmalar İçinde Kıbrıs ve Johnson Mektubu'nun Türk Dış Politikasındaki Yeri, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 40.

¹² Güneş Şahin, Kıbrıs Barış Harekâtı ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Sürecinde Türk Kamuoyu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 3.

¹³ Güneş Şahin, Kıbrıs Barış Harekâtı ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Sürecinde Türk Kamuoyu, s. 4.

kiralandığını bildirirse de adada bu tarihten sonra tam bir hâkimiyet kurması mümkün olmayacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve İngiltere karşı kamplarda savaşımıştır. Savaş ilanından sonra İngiltere 4 Kasım 1914'te aday hâkimiyeti altına aldığını ilan etmiştir. Bu aşamada birçok cephede savaşan Osmanlı Devleti adayı geri alacak ve hâkimiyet sağlayacak güce hiçbir zaman erişememiştir. Savaşı izleyen Millî Mücadele döneminde Türkler, ana yurdu olan Anadolu'yu işgalden kurtarmış ve Misak-ı Milli içerisinde bulunmayan adanın İngiltere'ye verilmesi Lozan Antlaşmasında kabul edilmiştir¹⁴.

Türk hâkimiyetinden çıkan adada Mora isyanından itibaren başlayan Rum hâkimiyeti çabaları daha da hızlanmıştır. İngiltere yönetimine giren adadaki Türklerden İngiliz vatandaşlığına geçmeyen birçokları Türkiye'ye dönmüştür. Bu durum adadaki Rum nüfusun Türk nüfusa oranla fazlalaşmasına neden olmuştur¹⁵.

Kıbrıs adasında Rumlar arasında örgütlenme ve Enosis'in gerçekleştirilmesi düşüncesi Yunanistan'ın örgütlü çabaları neticesinde 1931 yılından itibaren ayaklanmaya dönüşmüştür. Sokak gösterileri ve eylemler İngiliz Valinin aldığı tedbirler neticesinde bastırılmıştır¹⁶.

İkinci Dünya Savaşı döneminde tüm dünya ile birlikte adada da geleceğe yönelik belirsizlik hâkim olmuştur. Savaş ekonomisi adada kendini hissettirmeye başlamıştır. 1943 yılından itibaren İngiliz hükümetleri sömürgelere yönelik sert tutumlarından vazgeçmiştir¹⁷. Savaştan sonra Akdeniz hâkimiyetine yönelik olarak adanın Rum kontrolünde bulunmasını menfaatlerine uygun gören ve bu kapsamda Rumları gizlice destekleyen SSCB'nin etkisiyle Rum gösterileri çok daha

¹⁴ Mehmet Gönübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara 1989, s. 164-176.

¹⁵ H. Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi, Ankara 1988, s. 142-150.

¹⁶ "Kıbrıs Hadisesi", *Milliyet*, 27 Teşrinievvel 1931, s. 1; Süleyman Koç, *Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar*, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 110-111.

¹⁷ "İndonezyaya Dominyon Statüsü Veriliyor", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1946, s. 1.

büyük çapta gerçekleşmeye başlamıştır¹⁸. Böylelikle İngiliz kontrolünden sıyrılan Enosis yanlıları amaçlarına ulaşmak için açıkça mücadeleye girişmiştir.

Kıbrıs Rumları 1947 yılında Enosis yani Yunanistan'la birleşme taleplerini resmi olarak İngiliz hükümetine iletmiştir. Bu talep İngiltere tarafından kabul görmemiştir. Rumlar bu aşamada gayri resmî bir halkoylaması dahi yapmışlardır. Ada halkının çoğunlukla Yunanistan'a bağlanmak yönünde oy kullandığını İngiltere'ye bildiren Rumlar Yunanistan'a bağlanmak için halkoylamasının sonuçlarını öne sürse de İngiltere tarafından sonuçlar meşru görülmemiştir¹⁹.

Rumlar tarafından gösterilen yoğun çaba 1950'li yılların başından itibaren Kıbrıslı Türklere karşı nefrete dönüşmüştür. Özellikle demografik dengenin Rumlar lehine çevrilmesi yoluyla adanın Yunanistan'a bağlanması düşüncesi Türklere karşı insanlık dışı hakaretleri de beraberinde getirmiştir. Halkoylamasının Türkler tarafından tepkiyle karşılanması neticesinde Türk yerleşim yerlerine yönelik eylemler artmıştır.

Bağdat Paktının taraflarından olan İngiltere, paktın imzasından itibaren adayı bölgeyi kontrol edebilecek önemli bir üs olarak görmüştür. Bunun neticesinde sömürgeci olarak bulunduğu diğer yerlerle birlikte Kıbrıs'ta da kontrolünü gevşetmekle birlikte hâkimiyetin devrini çıkarlarına aykırı görmüştür. Mahalli hükümet kurulması 1948, 1954 ve 1955 yıllarında İngiltere tarafından ada halkına teklif edilmiştir²⁰. Teklifler Rum kesimince reddedilmiştir²¹.

¹⁸ Jacob M. Landau, "Johnson's Letter to İnönü and the Greek Lobbying at the White House", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Sayı 14 (1976), s. 45.

¹⁹ H. Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, s. 10-11.

²⁰ "İngiliz İşçi Partisi Kıbrıs Adasını Gözden Çıkardı", *Akşam*, 30 Eylül 1954, s. 1.

²¹ Ahmet Gazioğlu, "Osmanlıdan Cumhuriyete Kıbrıs", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. 19, s. 927-929.

Bu aşamada EOKA örgütünden de bahsetmek gerekir. EOKA, (Ethniki Organosis Kyprion Agoniston - National Organization of Cypriot Fighters) (Kıbrıs Savaşçılarının Ulusal Örgütü) Kıbrıslı Rumların lideri Makarios ve Kıbrıs doğumlu Yunan General Grivas tarafından kurulan bir örgüttür. Uluslararası ortamda Enosis'e ilgi çekmek amacıyla kurulmuş örgüt, bir gerilla organizasyonu olarak adadaki Türklere karşı düzenli bir baskı ve zulüm politikası takip etmiştir. Kuruluşu önceye dayanmakla birlikte 15 Ocak 1950 yılında Kıbrıslı Rumların yaptığı referandumun sonuçlarını duyurmak için yapılan eylemlerle adını duyurmuştur²². Bu tarihten sonra Türklere karşı da eylemlere girişen örgüt gerçekleştirdiği insanlık dışı eylemler neticesinde bir terör örgütü olarak anılmaya başlamıştır²³.

1950'li yılların sonuna gelindiğinde Yunanistan'ın adaya ilgisinin belirginleşmesi neticesinde Türkiye de adadaki soydaşlarının geleceğine yönelik olarak söz sahibi olduğunu uluslararası platformda dile getirmeye başlamıştır. İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında 1958 ve 1959 yıllarında yapılan görüşmelerde Yunanistan Enosisi yani adanın Yunanistan'a ilhakını savunurken Türk tarafı ise "Taksim" yani adada iki kesimli bir çözümü savunmuştur. Görüşmeler sonunda adada iki toplumun eşit temsiline dayanan bir cumhuriyet kurulmasına karar verilmiştir.

Kıbrıs Cumhuriyeti, 16 Ağustos 1960 tarihinde İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin garantörlüğünde kurulmuştur²⁴. Zürih ve Londra Anlaşmaları ile kurulan cumhuriyette Rumlar tarafından seçilen bir Cumhurbaşkanı'nın Türkler tarafından seçilen bir yardımcısı olması öngörülmüştü. Benzer bazı yönetim paylaşımları ile iki toplumun bir arada yaşaması düşünülmüşse de kurulan düzen uzun ömürlü olmamıştır. 1963 yılında Cumhurbaşkanı Makarios, Türk politik gücünü zayıflatacak anayasa değişikliklerinin yapılması için meclisi harekete geçirince

²² "Kıbrıs İçin Dün Bir Miting Yapıldı", *Cumhuriyet*, 17 Ocak 1950, s. 1.

²³ Türkkaya Ataöv, *Amerika, NATO ve Türkiye*, Ankara 1969, s. 73-75.

²⁴ "Kıbrıs Bağımsız Oldu", *Milliyet*, 16 Ağustos 1960, s. 1.

meclisin tüm Türk üyelerinin istifasına kadar gidecek gelişmelerle iki toplum arasındaki ilişkiler gerilmiştir²⁵.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 4 Mart 1964'te aldığı 186 numaralı kararı ile Kıbrıs Cumhuriyeti'nde bir yönetim zafiyeti olduğu belirtilerek adaya BM Barışı Koruma Kuvveti gönderilmesine karar verilmiştir²⁶.

Bu aşamaya kadar ABD'nin ne Türk ne de Yunan tarafından yana tavır koymadığı krizde BMGK üyesi olarak karara olumlu oy verdiğini görmekteyiz. ABD basınında yer alan haberler de bize göstermektedir ki soğuk savaş döneminde Türkiye ve Yunanistan'a eşit uzaklıkta duran süper güç ABD, adadaki sorunları yakından takip etmektedir²⁷.

2. ABD'nin Kıbrıs Sorununa Yaklaşımı ve Johnson Mektubu

Yunanistan ve Türkiye'yi Soğuk Savaş döneminde hem genel olarak ekonomik hem de askerî yardımlarla destekleyen ABD Kıbrıs'ta oluşan gergin ortamı sürekli takip etmiştir. Özellikle Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra İngiltere ile paralel bir politika izleyen ABD Yunanistan ile Türkiye arasında uzlaşma sağlanması ve adadaki olayların son bulması için girişimlerde bulunmuştur. Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanacak çekişmenin NATO üyesi olan bu iki ülke arasında bir sorun olmasından çok NATO'nun yapısal sorunu olarak gelişmesi ABD'yi özellikle rahatsız etmiştir. ABD'nin Kıbrıs'taki olaylara Sovyetler Birliği ve Komünist Blokla mücadele açısından bakmasına en önemli örnek Kıbrıs'ta faaliyet gösteren AKEL Partisidir. Komünist ideolojiyi benimseyen bir parti olan AKEL'in faaliyetlerini

²⁵ “Kıbrıs Rumlarının Yanlış Hesabı”, *Akis*, 16 Kasım 1963, s. 21.

²⁶ “Güvenlik Konseyi Beşli Teklifi Dün Kabul Etti”, *Akşam*, 5 Mart 1964, s. 1; Melek Fırat, *1960-1971 Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, İstanbul 1997, s. 128-129.

²⁷ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 300.

sınırlamak isteyen ABD böylelikle Komünizmin Doğu Akdeniz'e yayılmasını önlemeyi amaçlamaktadır²⁸.

Kıbrıs'ta yaşanan olaylara NATO'nun bütünlüğü ve Sovyetler Birliği'nin ideolojik yayılmasının önlenmesi açısından bakan ABD yönetimi, birçok Kıbrıs Türkü'nün canına mal olan olaylara ancak kınama ile tepki göstermiştir. Ne Yunanistan'a ne de Türkiye'ye yakın görünmek istemeyen ABD'nin tavrı, Kıbrıs Türklerinin yaşadıklarına karşı tepkilerini artıran Türkiye'de bir süre sonra ilgisizlik olarak değerlendirilmeye başlanmıştır²⁹. Böylelikle Türkiye – SSCB ilişkilerinde yakınlaşma başlamıştır³⁰.

Kıbrıs sorununa ABD'nin iki ülkenin sorunu olarak yaklaştığı ve NATO'nun bütünlüğüne bir zarar gelmeyeceğini tahmin ettiği dönemde çözüm odaklı girişimlerde bulunmadığı açıktır. ABD soruna ancak 1963-64 yıllarında Kıbrıs'taki iki kesim arasında silahlı çatışmaların yaşandığı ve sorunun Londra Konferansına taşındığı dönemde aktif bir arabulucu olarak katılmıştır. Kıbrıs sorunu Birleşmiş Milletlere 1954-58 yılları arasında Rum kesimince götürülmüştür. Rum lider Makarios bu yıllarda beş defa Enosis'i gerçekleştirerek Kıbrıs Adasını Yunanistan topraklarına dâhil etmek için BM Genel Kuruluna teklifte bulunmuştur. 1964 yılına kadar BM Genel Kurulunda görüşülmesi kabul görmeyen sorun 1964 yılından sonra BM Güvenlik Konseyinde görüşülmüştür. ABD'nin bu döneme kadar sorunla ilgili bir girişimi olmadığı görülmektedir³¹.

1963-64 yılları Kıbrıs'ta olayların giderek tırmandığı, iki kesim arasında silahlı çatışmaya varan mücadelelerin yaşandığı ve sonunda Kanlı Noel olarak adlandırılan olaylarda Türk yerleşimlerinde Rum EOKA militanlarının katliam yaptığı dönemdir³². Bu yıllara kadar Rum kesimi lideri Makarios'un Enosis'i kabul ettirmek üzere konuyu BM'ye taşım gayreti ABD tarafından olumlu karşılanmazken 1964 yılından

²⁸ Harry .W. Brands Jr., “America Enters The Cyprus Tangle 1964”, *Middle Eastern Studies*, Sayı 3 (Temmuz 1987), c. 23, s. 330.

²⁹ Metin Toker, “Amerika Gaflet Yolunda”, *Akis*, 26 Mart 1965, s. 5.

³⁰ Fahir Armaoğlu, “Amerika, Kıbrıs ve Türkiye”, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1964, s. 3.

³¹ Türkkaya Ataöv, *Amerika, NATO ve Türkiye*, s. 81.

³² “Kıbrıs'ta Kanlı Hadiseler”, *Milliyet*, 22 Aralık 1963, s. 1.

itibaren Türkiye'nin adaya müdahale edeceği yönündeki açıklamaları neticesinde ABD sorunla ilgilenmeye başlamıştır³³.

Kıbrıs'ta iki kesim arasında kriz düzeyine ulaşan ve Kanlı Noel katliamı ile doruk noktasına ulaşan olayların çözümü için öncelikle Londra Konferansı toplanmıştır³⁴. Konferanstan bir sonuç alınamayınca sorun, Rum kesimi ve İngiltere'nin ortak çabasıyla 15 Şubat 1964'te BM Güvenlik Konseyine götürülmüştür. 18 Şubat – 4 Mart 1964 tarihlerinde yapılan görüşmeler esnasında ABD, sorunun iki tarafın liderleri arasında görüşülerek çözülmesi gerektiğini savunmuştur. Yaşanan bunca kanlı olay göz önünde bulundurulduğunda bunun mümkün olmadığı belirtilerek Konsey tarafından Kıbrıs Cumhuriyeti hükümeti vasıtasıyla önlemler alınması karara bağlanmıştır. 4 Mart 1964 tarihli ve 186 sayılı BMGK kararında³⁵ Rum yönetiminin Kıbrıs Cumhuriyeti hükümeti olarak tanınması ve kısa adı UNFICYP olan Barış Gücü'nün altı aylık süreyle adaya gönderilmesi karara bağlanmıştır³⁶.

Birleşmiş Milletlerin Kıbrıs sorununa dâhil olması olumlu bir gelişme olarak düşünülse de Rum yönetiminin tek muhatap alınması günümüze kadar bir uygulama biçimi halini alan ve adadaki Türk kesimin haklarının savunulmasını engelleyen bir karar olmuştur. Tahsis edilen Barış Gücü de Türk kesime uygulanan şiddeti ve baskıyı engelleyememiştir. Bu nedenle BM'nin aldığı kararın sorunun çözümünde etkisi olduğu söylenemez³⁷.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aldığı karar sonrasında Kıbrıs'ta yaşanan çatışmalar artmıştır. 8 Mayıs 1964'ten itibaren Makarios, kurulacak Barış Gücü'nün adaya gelmesinden önce Türk yerleşim birimlerine saldırılar düzenleyerek barış ortamı sağlanıncaya kadar baskı yaratmak istemiştir. Rum yöneticilerin bu şekilde adada barışı engellemeye yönelik girişimlerine Türkiye Cumhuriyeti bir

³³ Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, Ankara 2000, s. 51.

³⁴ "Kıbrıs Konferansının İlk Bölümü Bugün Başlıyor", *Milliyet*, 13 Ocak 1964, s. 1.

³⁵ "Resolution 186 [adopted by the Security Council at its 1102nd meeting], of 4 March 1964", <https://digitallibrary.un.org/record/11218> (Erişim Tarihi: 23.05.2021).

³⁶ Melek Fırat, *1960-1971 Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, s. 128-129.

³⁷ "Türkler Barış Gücünü Protesto Etti", *Milliyet*, 01 Nisan 1964, s. 1.

ültimatomla uyarıda bulunmayı düşünmüştür. Hazırlanan uyarı metni Türk Dışişleri tarafından vakit kaybetmeden ABD büyükelçisine iletilmiştir. ABD, uluslararası ortamda gerginlik yaşanmaması gerekçesiyle BM Barış Gücü'nün adaya ulaşmasının beklenmesini istemiştir. Türkiye'nin isteği üzerine ABD, Barış Gücü'ne birlik gönderecek ülkelerle irtibat kurarak süreci hızlandırmaya çalışmıştır. BM Barış Gücü 14 Mayıs 1964 tarihinde adaya ayak basmıştır³⁸.

Kıbrıs Türkleri ile Rumları arasında tansiyonun yükseldiği 1964 yılı ilk çeyreğinde ABD'nin sorunun büyümemesi ve uluslararası ortamda bir Türk – Yunan çekişmesine dönüşmemesi için çaba gösterdiği görülmektedir. Önceki dönemde Türk tarafı İngiltere gibi ABD'nin de arabulucu veya söz sahibi devlet konumunda olması için çaba gösterirken artık ABD hem BM nezdinde hem de diğer ülkelerle ikili görüşmelerle adadaki gerginliği azaltma çabasıdır.

Adaya BM askerinin yerleşmesi yaşanan çatışmalarda önemli bir azalmaya neden olmadığı için artık Türkiye'de adaya müdahale ciddi anlamda konuşulmaya başlamıştır. BM Barış Gücü'nün yaşanan Rum saldırılarını engelleyemediğine Türk kamuoyunca kanaat getirilmesinden sonra TSK'ya Kıbrıs'a müdahale için yetki verilmesi gündeme gelmiştir. Neticede 16 Mart 1964 tarihinde TBMM İnönü hükümetine askerî müdahale yetkisini vermiştir³⁹.

Müdahale yetkisinin uluslararası kamuoyunda olumsuz etki yaratmasından çekinen İnönü, öncelikle ABD Başkanı Johnson'a bir mektup göndererek BM Barış Gücü'nün adaya konuşlanması yönündeki çabalarından dolayı teşekkür etmiştir. Adaya Türkiye'nin müdahalesinden de bahsedilen mektupta, müdahalenin ertelendiği belirtilmiştir⁴⁰.

³⁸ Nihat Erim, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1975, s. 154-158.

³⁹ Metin Tamkoç, *The Warrior Diplomats Guardians of National Security and Modernization of Turkey*, Salt Lake City, 1976, s. 266-267.

⁴⁰ Hâluk Şahin, *Johnson Mektubu: Türk- ABD İlişkilerini Değiştiren Olayın Perde Arkası*, Gendaş Predikat Yayınları, İstanbul 2002, s. 123.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararı ile birlikte Rum lider Makarios Türkiye'nin Londra ve Zürih Antlaşmaları gereği edindiği garantörlük hakları kapsamında adaya müdahale etme seçeneğinin ağır bastığının farkına varmıştır. Bu nedenle kendince Türkiye'nin müdahalesini engellemek amacıyla 2 Nisan 1964 tarihinde Türkiye ile ittifak anlaşmasını feshettiğini ilan etmiştir⁴¹. Makarios'un Yunanistan lideri Papandreou ile görüşerek aldığı bu kararın tanınmadığı Türk hükümeti tarafından derhal Kıbrıs'a ve Yunanistan'a bildirilmiştir⁴².

Bu aşamada BM Barış Gücü kararında olduğu gibi Türkiye'nin çabası ABD'nin Kıbrıs Türklerinin haklarının korunması için sorunun çözümüne önyak olmasıdır. Bu husus Başbakan İsmet İnönü tarafından gerek basın açıklamalarında gerekse radyo konuşmalarında dile getirilmiştir⁴³. İnönü'nün yanında dönemin yetkili birçok ismi ABD ile ortak politika geliştirilmeye çalışıldığını ve atılan adımlardan ABD ile İngiltere'nin haberdar edilerek bu iki büyük devletin yönlendirdiği istikamette Türk politikalarının oluşturulduğunu ifade etmişlerdir⁴⁴.

2.1. Johnson Mektubu

Kıbrıs sorunu, 1964 yılı ortasına gelindiğinde ABD ve İngiltere'nin kontrol edebileceğinden daha karmaşık hale gelmiştir. İngiltere, Londra ve Zürih Anlaşmaları gereği ada üzerinde söz sahibi ülkelerden olmasına rağmen artık Yunanistan ve Kıbrıslı Rumların adada tek taraflı egemenlik taleplerini kontrol altına alamamaktadır. Benzer şekilde ABD de Türk ve Yunan tarafı arasında çözülmesini istediği sorunların Kıbrıslı Rumlar eliyle bir insanlık suçuna dönüşmesini önleyemeyeceğini anlamıştır. Rumların faaliyetlerinin tahammül dışına çıkması, Türkiye'de müdahale seçeneğinin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bu durum da ABD'yi Türk – Yunan çekişmesi ve dolayısıyla NATO müttefiki iki ülkenin karşı karşıya gelmesi rahatsız etmiştir.

⁴¹ “Makarios İttifak Anlaşmasını İptal Etti”, *Milliyet*, 5 Nisan 1964, s. 1.

⁴² “Türkiye Kıbrıs'taki Hakkımı Kullanmaya Devam Edecek”, *Milliyet*, 6 Nisan 1964, s. 1.

⁴³ “Barış Gücü Kıbrıs'ta”, *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1964, s. 1.

⁴⁴ Metin Toker, “Türkiye Yol Ağzında”, *Akis*, 4 Nisan 1964, s. 7.

Türkiye'nin geliştirdiği politikalarda hem İngiltere hem de ABD'yi bilgilendirmesi uluslararası ortamda yalnız kalmasından çekinmesi nedeniyledi. Fakat 1964 Nisan ve Mayıs aylarında Rumların Kıbrıslı Türkleri köylerinde ve şehirlerde ev ev tespit ederek katletmeleri Milli Güvenlik Kurulunun konuyu tartışmak üzere toplanmasına neden oldu. Kurulun 2 Haziran 1964 günü yaptığı toplantıdan adaya askerî müdahale kararı çıktı⁴⁵. Karar diğer tüm gelişmeler gibi ABD yetkililerine bildirildi. Zaten ABD büyükelçisi giderek gerginleşen ilişkiler nedeniyle hem Yunan hem de Türk basınına yakından takip ediyordu. Askerî müdahale kararı büyükelçi tarafından Washington'a iletildiğinde müdahalenin durdurulması istendi ve ABD, Türk müdahalesini önlemek için Akdeniz'de bulunan 6. Filoyu Anadolu Yarımadası ile Kıbrıs Adasına arasına konuşlandırdı⁴⁶.

Bu gelişmeler yaşanırken Türk iç politikası da çalkantılı bir dönemden geçiyordu. Başbakan İnönü muhalefet tarafından Sovyet tehlikesi devam ettiği halde ABD ile ilişkileri bozmakla ve NATO şemsiyesinden ayrılmakla suçlanıyordu. Bunun yanında bir kısım muhalifler ise 6. Filonun Türkiye'ye yaptığı ziyareti eleştiriyor, ABD güdümünde bulunulmasını Türkiye için zararlı buluyor ve Kıbrıs Türkünün yardımına koşulması için gerekenin yapılmasını talep ediyordu.

İşte bu gergin iç ve dış politika ortamında 2 Haziran tarihli müdahale kararından hemen sonra ABD Başkanı Lyndon B. Johnson, Başbakan İsmet İnönü'ye 5 Haziran 1964 tarihli mektubu yollamıştır. ABD ile Türk yöneticiler arasında mektup yollanması ve karşılıklı resmi görüşlerin teyit edilmesi daha önce de tercih edilen bir yöntem olmasına rağmen bu mektup gerek üslubu gerekse içeriği ile Türk kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır⁴⁷.

⁴⁵ “Çankaya'da Önemli Toplantı”, *Milliyet*, 2 Haziran 1964, s. 1.

⁴⁶ Amerika Kesin Tedbir Alıyor, *Milliyet*, 11 Haziran 1964, s. 1; Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, s. 177.

⁴⁷ Kıbrıs konusunda diğer bir önemli mektup 25 Aralık 1963 tarihinde “Kanlı Noel”i kınayan ve ABD'nin Rumların yaptığı katliamları durdurmasını talep eden ve Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından ABD Başkanı Lyndon Johnson'a yazılan

Tarihe “Johnson Mektubu” olarak geçecek mektup ABD Dışişleri Bakanlığında hazırlanmıştır. Mektubu hazırlatan Dışişleri Bakan Yardımcısı George Ball, mektubun sert üslubunun bir krize neden olacağını sezdiğinden bahsetmektedir⁴⁸. Bu ifadeler bize mektubun Türkiye’ye bir ders verme niyetinde olduğunu açıkça göstermektedir. Mektup 5 Haziran 1964 tarihli olmasına rağmen kamuoyuna açıklanmamış ve ancak 13 Ocak 1966’da yani bir buçuk yıl sonra gazeteci Cüneyt Arcayürek tarafından mektup içeriği Hürriyet Gazetesinde yayımlanmıştır⁴⁹.

Mektubun içeriğinden bahsetmek gerekirse işlenen ana başlıklar şöyle sıralanabilir:

Öncelikle ABD ve Türkiye’nin müttefik olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle Türkiye’nin ABD’nin tasvip etmediği bir müdahalede bulunmaması gerektiği belirtilmektedir.

Türkiye’nin müdahale kararını yalnız başına alamayacağı, diğer garantör devletlere danışarak bu kararın alınması gerektiğinden bahsedilmektedir. Bu hususun ABD yorumu olduğunu söylemek gerekir. Çünkü garanti anlaşmasında garantör devletlerin adada barışı temin edecek tedbirleri alabileceği açıkça belirtilmiştir.

Başkan, mektupta ABD’nin Kıbrıs sorununa baştan beri yaklaşım açısı olan NATO üyeliği ve NATO’nun bütünlüğü konusunu tekrar dile getirmiştir. Türkiye’nin müdahalesinin Türkiye ile Yunanistan arasında savaşa yol açabileceği, bu durumun NATO üyesi iki ülkenin karşı karşıya gelmesi anlamına geldiği ve ABD ile NATO’nun bu durumu istemediğinden bahsedilmektedir. ABD’nin bu duruma yönelik çekincesi Kıbrıs sorununa en başından itibaren yaklaşımının temelini oluşturmaktadır fakat mektupta NATO adına benzer bir durumun

mektuptur. Mektup Johnson tarafından “her iki cemaatin birbirine karşı silaha başvurduğu” tezi ile iki taraflı müzakereleri öneren bir tavsiye ile cevaplanmıştır. Fahri Armaoğlu, “Amerika, Kıbrıs ve Türkiye”, s. 264-265.

⁴⁸ George Ball, *The Past Has Another Pattern*, New York 1982, s. 350.

⁴⁹ Cüneyt Arcayürek, “Johnson’un Mektubu”, *Hürriyet*, 13 Ocak 1966, s. 1.

dillendirilmesi ABD'nin NATO'nun tamamını etkileme potansiyelini kendisinde gördüğünü göstermektedir.

Müdahale kararı alan Türkiye'yi vazgeçirmek için dile getirilen diğer husus Sovyet tehdididir. Mektupta Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi durumunda SSCB'nin de müdahil olacağı ve bu durumda NATO ülkelerinin Türkiye'yi korumak için harekete geçemeyebileceği belirtilmiştir. Bu yorum hem SSCB'nin müdahalesini hem de diğer NATO üyesi ülkelerin kararlarını taahhüt altına almak açısından iddialıdır. Dönemin süper güçlerinden biri olarak SSCB'nin Kıbrıs'ta yaşanan olayları yakından izlediği muhakkak olmakla birlikte müdahalesini öngörecektir ibareler mevcut değildir. Ayrıca NATO ülkelerinin bir Sovyet saldırısı karşısında NATO üyesi olan Türkiye'ye yardım etmeleri Kuzey Atlantik Anlaşması'nın bir gereğidir⁵⁰. ABD'nin üye devletlerden biri olarak yardım kararını veto etmesi ihtimal dâhilinde bulunsa da böyle bir durumun NATO'nun bütünlüğünü bozacak tereddütleri üyeler arasında yaygınlaştıracağını da düşünmek gerekir. Bu açıdan mektupta öngörülen bu iki durumun gerçekleşmesinin ancak ABD'nin iddiası olduğu ifade edilebilir.

Mektupta adada konuşlandırılan BM Barış Gücü'nden de bahsedilmiştir. BM'nin konuya ilgi gösterdiği ve harekete geçtiğinden bahsedildikten sonra Türkiye'nin müdahalesi durumunda BM'nin sorunun çözümüne yönelik çabalarının sekteye uğrayabileceğinden bahsedilmiştir. Bu konuda daha önce de belirtildiği üzere BM Barış Gücü'nün Kıbrıslı Rumlar tarafından Türk yerleşim birimlerine baskın düzenlenmesi ve Kıbrıslı Türklerin öldürülmesine yönelik etkisi çok sınırlıdır. Barış Gücü askerleri etkin bir denetim sağlamaktan uzak kalmıştır⁵¹.

⁵⁰ “The North Atlantic Treaty Washington D.C. - 4 April 1949”, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm (Erişim Tarihi: 19.05.2021).

⁵¹ “Magusa'da Türk Kesimine Girdikleri İçin İki Yunanlı Subay Dün Öldürüldü”, *Milliyet*, 12 Mayıs 1964, s. 1.

Son olarak Johnson'un Türkiye'yi müdahaleden vazgeçirmek için ortaya koyduğu kozu Amerikan silahları konusudur. ABD Başkanı, Türk ordusunun envanterindeki ABD silahlarıyla böyle bir müdahaleyi gerçekleştiremeyeceğini mektupta belirtmiştir. ABD silahlarının ABD politikasına karşıt bir şekilde kullanılmasının mümkün olmadığını belirten Johnson, mektubun sonunda bu şartlar altında müdahale edilmesi düşünülürse bunun ABD'ye danışılmadan gerçekleştirilmemesini istemiştir⁵².

ABD Başkanı Johnson'un mektubu özünde Türkiye'nin adaya askerî müdahalesine imkân ve kabiliyetleri açısından ihtimal vermese de Türkiye'nin müdahalesini engellemeyi amaçlamıştır. Bu amaca ulaşmak için ABD kaynaklarının kullanımını kısıtlamanın yanında Türkiye'nin uluslararası ortamda yalnız kalacağı ve BM ile NATO'nun Türkiye lehine kararlar almayacağı belirtilmiştir⁵³.

Mektup Türk hükümetinde ve özellikle Başbakan İsmet İnönü'de büyük hayal kırıklığı yaratmıştır⁵⁴. Kanlı Noel'den sonra birçok defa Kıbrıs'a müdahale fikri tartışılmış ve her seferinde Türkiye'nin en önemli müttefiki ABD'ye bilgi verilmiştir. Yunanistan ve Kıbrıslı Rum lider Makarios'a gönderilen tüm mesajlardan ABD haberdar edilmiştir. ABD ile tüm güvenlik konularında olduğu gibi bu konuda da beraber politika üretilmeye çalışılmıştır. Fakat bu son mektup ile ABD'nin tarafsız kalacağı ve hatta Türkiye'ye uluslararası desteğin kesilmesini sağlayarak Yunanistan tarafında tavır alacağı anlaşılmıştır⁵⁵.

Mektubun alınması ile zaten imkânların yetersizliğinden dolayı ikinci plana atılmış bulunan askerî müdahale seçeneği rafa kaldırılmış ve cevabî bir mektup yazılmasına karar verilmiştir.

⁵² Jacob M. Landau, "Johnson's Letter to İnönü and the Greek Lobbying at the White House", s. 45-48.

⁵³ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, İstanbul 1992, s. 204-207.

⁵⁴ "Amerika ile Kıbrıs Görüşmeleri Devam Ediyor", *Milliyet*, 8 Haziran 1964, s. 1.

⁵⁵ Haluk Şahin, *Gece Gelen Mektup: Türk- Amerikan İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası*, İstanbul 1987, s. 48-50.

2.2. Başbakan İnönü'nün Cevabî Mektubu

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Johnson'un mektubuna cevap olarak Başbakan İsmet İnönü hemen bir cevap hazırlığına başlamıştır. 13 Haziran 1964 günü hazırlanan mektup ABD büyükelçisi ile ABD başkanına gönderilmiştir⁵⁶. Mektup hacim olarak çok daha büyüktür ve özet olarak aşağıdaki hususlara değinilmektedir:

Öncelikle mektupta Başkan Johnson'un ifadelerinden Türkiye'ye yönelik olan ithamlara cevap verilmeye çalışılmıştır. Bunlardan ilki müdahaleden ABD'nin haberdar edilmesi hususudur. İnönü mektupta 1963 yılı sonundan itibaren askerî müdahale seçeneğinin masaya geldiği her seferde ABD'ye bilgi verildiğini belirtmiştir.

ABD'nin Türkiye tarafından müdahale de dâhil olmak üzere Kıbrıs Türkünün haklarının korunmasına yönelik tedbirler düşünüldüğü aşamada tarafsızlığı öne sürerek çözümden uzak durduğu belirtilmiştir. BM Barış Gücü'nün gecikmesi neticesinde geçen sürede Türklere yönelik baskıların arttığı ve birçok Türkün Barış Gücü'nün adaya gelişine kadar geçen sürede hayatını kaybettiği belirtilmiştir.

Bir cevap mektubu olarak yazılanlara sırası ile karşılık verildiği görülen mektupta Kıbrıs'a askerî müdahalenin diğer garantör devletlerle müzakere edilmeye çalışıldığı fakat özellikle Yunanistan olmak üzere bir anlaşma zemininin bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Rum lider ve Yunan yönetiminin meşru olarak imza altına alınmış anlaşmaları reddettiğinden bahsedilmiştir.

Bir Türk – Yunan savaşının ancak Yunanistan'ın müdahalesi ile ortaya çıkacağını belirten İnönü, bu cümlesi ile Türkiye'nin savaşın öncüsü olmayacağı konusunda taahhüt vermiştir. Böylelikle NATO'nun bütünlüğü konusuna giren İnönü, Sovyet saldırısı karşısında NATO'nun üyesi bulunan Türkiye'yi desteklememesinin mantık dışı ve kabul edilemez olduğundan bahsetmiştir.

⁵⁶ “Cevabi Mesaj Gönderildi”, *Milliyet*, 14 Haziran 1964, s. 1.

İnönü mektubunda adadaki otorite boşluğundan bahsetmiş ve bu boşluğun Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anlaşmaları reddetmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Tüm Kıbrıs adına Rum lider Makarios'un muhatap alınmasını kastederek bu şekilde anlaşmaların iptal edilmesi yönündeki Yunan ve Rum çabalarına karşı Johnson'unun yardımını talep etmiştir. Otorite boşluğuna bir çözüm olarak ve karşılıklı çatışmaların önlenmesi amacıyla adaya gönderilen BM Barış Gücü'nün bu amacı gerçekleştirmekte yetersiz kaldığı da bu bölümde İnönü tarafından belirtilmiştir.

Mektubun son bölümünde İnönü, Yunanistan'ın anlaşmaları iptal ettirme amacında olduğunu belirtmiştir. Açıkça belirtmeden Enosis'i hatırlatan İnönü bu konuda ABD Başkanından yardım talep ederek Johnson ile görüşmeye hazır olduğunu bildirmiştir⁵⁷.

Johnson'un mektubuna göre daha anlaşılır ve dostane ifadeler taşıyan cevap mektubu ithamlara birer cevap vermenin yanında Türk – Amerikan dostluğuna atıf yapması bakımından ilk mektubun yarattığı hayal kırıklığını da yansıtmıştır.

Başbakan İsmet İnönü'nün mektubuna cevap Johnson'dan davet şeklinde gerçekleşmiştir⁵⁸. Davetin diğer bir konuğu Yunanistan Başbakanı Papandreu olmuştur. ABD Başkanı iki liderle ayrı görüşmeler yapmış, üçlü görüşme gerçekleşmemiş, görüşmelerden Kıbrıs konusunun çözümüne yönelik önemli bir karar çıkmamıştır⁵⁹.

3. Kıbrıs Barış Harekâtına Kadar Yaşanan Olaylar

Amerika Birleşik Devletleri Başkanının ve cevaben de Türk Başbakanının mektupları sonrası Türkiye'deki siyasî ortam gergin bir havada devam etmiştir. Kıbrıs Türkü'nün yaşadığı yoğun baskı nedeniyle müdahale seçeneği masada olmasına rağmen bu hususta uluslararası

⁵⁷ *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, der. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 685-689.

⁵⁸ "İnönü, Amerika'ya Gidiyor", *Milliyet*, 20 Haziran 1964, s. 1.

⁵⁹ Fatma Gül Kesiktaş, Kıbrıs Sorununun Türk-Amerikan İlişkilerine Yansımaları: Johnson Mektubu (1960-1965), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2005, s. 93.

destek alınamamıştır. Bunun yanında ordunun durumu da ABD silahlarını kullanmaksızın müdahaleye uygun değildir. Bu nedenle Başbakan İnönü müdahale kartını oynamakla birlikte ABD ile ilişkileri sıkı tutarak ve Yunanistan'ın Enosis'i gerçekleştirmek yönündeki çabalarını ABD'ye göstererek uluslararası meşruiyeti sağlama ve müzakerelerle Türklere yapılan baskıları azaltma yönünde bir politika izlemiştir.

3.1. Uluslararası Süreç ve 1964 Krizi

Mektup teatisi sonunda ABD'de yapılan görüşmeler ABD Başkanı ile Yunan ve Türk liderlerin ayrı ayrı ikili görüşmeler yapması şeklinde gerçekleşmiştir. Üçlü görüşme olmadığından toplu açıklama da yapılmamış, dolayısıyla mutabık kalınan bir konu ortaya konulmamıştır. ABD'nin görüşmeleri yalnız Türk liderle yapmak istememesi, ABD'nin Yunanistan ile ne kadar yakın ilişki içinde olduğunu ve Türk tarafını destekler bir tavır takınmak istemeyişini gösterir nitelikte bir durumdur. Görüşmelerin olumlu bir havada geçtiği düşünülse de Kıbrıs sorununa bir katkısı olmamıştır⁶⁰.

ABD, Türk ve Yunan taraflarını bir araya getirdiği görüşmeleri daha geniş bir zemine yayarak Kıbrıs sorununun görüşmeler yoluyla çözülmesi politikasını devam ettirmiştir. Bu maksatla Türk, Yunan ve İngiliz temsilcileri ile BM temsilcisinin ABD eski Dışişleri Bakanı Acheson'un hazırladığı planı Cenevre'de görüşmeleri konusunda taraflara davet göndermiştir. Bu çerçevede görüşmeler 8 Temmuz 1964'te Cenevre'de başlamıştır. Görüşmelerde Türkiye Cumhuriyeti'ni Nihat Erim temsil etmiştir⁶¹. Görüşmeler devam ederken 15 Temmuz günü Acheson Planı olarak adlandırılan plan taraflara sunulmuştur. Plana göre Kıbrıs'ta yapılacak bir plebisitle Enosis oylanacak, onaylanması durumunda Karpaz yarımadasında Türkiye'ye bir üs verilecekti. Ayrıca altı özerk bölgeye bölünen adanın iki bölgesi Türklere tahsis edilecekti. Plan gizli bir taksim planı niteliği taşıdığı ve Türk askerî üssü vasıtasıyla

⁶⁰ Mehmet Gönlübol, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Genel Bir Değerlendirme", *Foreign Policy*, Sayı 4 (Aralık 1971), c. 1, s. 14.

⁶¹ "Erim Cenevre'de Acheson'la Görüştü", *Milliyet*, 9 Temmuz 1964, s. 1.

Enosis'in tam olarak gerçekleşmeyeceği düşüncesiyle Yunan tarafınca reddedilmiştir⁶².

İnönü ve Papandreu'nun Washington'a davet edilmesi ile başlayan görüşme süreci ABD tarafından Acheson Planı ile devam ettirilmek istense de Yunan ve Rum tarafının adanın tamamına şartsız sahip olma düşüncesi ile son bulmuştur. Görüşmeler biter bitmez adada çatışmalar başlamıştır. ABD'den onay alarak adaya 5.000 asker gönderen Yunanistan, her an Türkiye'nin müdahale edeceğini düşündüğünden adanın kuzeyden yardım alabilecek en uygun yeri olan Erenköy'deki Türklere saldırmıştır⁶³. 7 Ağustos 1964'ten itibaren BM ve NATO'ya yapılan başvurular neticesinde Türk uçakları Erenköy üzerinde önce uyarı uçuşu yapmış, sonra direnen Rum kuvvetlerini bombalamıştır⁶⁴.

Çatışmaya dönüşen ve her iki taraftan da kayıplar verilmesine neden olan olayları ABD tekrar görüşmeler yoluyla çözmek üzere 2. Acheson Planını devreye sokmuştur. Bu planda Karpaz Yarımadasındaki üs elli yıllığına Türkiye'ye veriliyor, ada Yunanistan'a bağlanıyor ve Türklere azınlık hakları verilerek hakları ABD garantisi altına alınıyordu⁶⁵. Bu plan Türk tarafından kabul görmediği gibi Rum lider Makarios da Enosis'in şartsız kabulünü içermediği için planı reddetmiştir⁶⁶.

Acheson planlarından sonra BM Genel Kurulunda da Kıbrıs konusu tartışılmıştır. 25 Eylül 1964'te Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) bir karar alarak Kıbrıs'ın bütünlüğüne tüm devletlerin

⁶² "Yunanistan ve Kıbrıs Acheson Planını Reddetti", *Milliyet*, 31 Temmuz 1964, s. 1; Michel Stephen, *The Cyprus Question*, London 1997, s. 18.

⁶³ "Kıbrıs'ta Çarpışmalar Şiddetlendi", *Milliyet*, 7 Ağustos 1964, s. 1.

⁶⁴ "Jetlerimiz Kıbrıs'ta Uçtu", *Milliyet*, 8 Ağustos 1964, s. 1; Galip Alçıtepe, "Kıbrıs Bunalımı ve Barış Harekâtı (1963-1974)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 17, Ankara 2002, s. 118.

⁶⁵ "Johnson Kıbrıs Hakkında İnönü'ye Mesaj Gönderdi", *Milliyet*, 19 Ağustos 1964, s. 1.

⁶⁶ "Acheson Planı Reddediliyor", *Milliyet*, 26 Ağustos 1964, s. 1; Abdullah Özcan, *Türkiye'deki Amerika*, İstanbul 1993, s. 87-91.

saygılı olması gerektiğini ilan etmiştir⁶⁷. Devam eden süreçte Yunan tarafı Enosis'in şartsız biçimde uygulanmasını öngören, Türk tarafı da "taksim" yani adanın iki kesimli olarak bölüşülmesi ve Türklerin bulunduğu %38'lik kesimin Kıbrıs Türklerine tahsis edilmesini öngören tekliflerde bulunmuşlardır⁶⁸.

Kıbrıs'ta Rum baskısı ve saldırıları 1964 sonu itibariyle azalmıştır. Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs'a yardım etmesi, bunun engellenmesi durumunda ise hava bombardımanına başlayacağını bildirmesi Makarios'u daha dikkatli davranmaya yöneltmiştir. Bunun yanında Makarios ile bir Kıbrıslı Rum olan Grivas arasında yaşanan çekişme de Rumların dikkatini iç siyasetlerine çekmiştir⁶⁹.

1964 krizinden sonra ABD daha geri planda kalmayı ve hem Yunanistan hem de Türkiye ile iyi ilişkiler kurmayı amaç edinmiştir. Bu amaçla ABD, Türkiye ile temaslar kurmuş, Demirel hükümetinin yönetimi devralmasından sonra ABD BM Genel Kurulundaki Kıbrıs görüşmelerinde Türkiye ile aynı oyu kullanmıştır⁷⁰. Yunanistan'da ise ABD karşıtı Papandreu hükümetinin yerine yönetimi devralan Albaylar Cuntası ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiştir⁷¹.

Bu dönemde adada bulunan askerî güç giderek artmıştır. Kıbrıs Rumlarının askerî gücü olan Ulusal Muhafız Alayı Rum General Grivas komutasında 15.000 kişiden oluşuyordu. Buna karşılık Kıbrıs Türklerinden oluşan askerî güç 10.000 kişi kadardır. 1964 olaylarının sona ermesinde etkili olan Türk Hava Gücü sayısal dengesizliği dengeye ulaştıran faktör olarak düşünülebilir. Çünkü 70 km. ötede bulunan anavatandan kalkan savaş uçakları çıkan çatışmalarda Türk tarafını destekleyecek kapasitededir⁷².

⁶⁷ "U.N. Resolution No:198", [https://undocs.org/S/RES/198\(1964\)](https://undocs.org/S/RES/198(1964)) (Erişim Tarihi 12.05.2021).

⁶⁸ Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, s. 143-147.

⁶⁹ "Makarios Grivas Anlaşmazlığı", *Milliyet*, 23 Aralık 1964, s. 7.

⁷⁰ "Netice: Genel Kurul Da Aleyhimize Karar Aldı", *Milliyet*, 19 Aralık 1965, s. 1.

⁷¹ *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 1998, s. 22.

⁷² Melek Fırat, *1960-1971 Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, s. 165.

Adada gerilim devam etmekle birlikte nispeten sakin ortam 1967 yılına kadar sürmüştür. Bu yıla kadar Makarios'un anlaşmaları feshettiğini açıklamasıyla yönetimden çekilen Kıbrıslı Türkler siyasal temsil ve ekonomik kazançları konusunda zor günler yaşasalar da silahlı çatışmanın az olması ve Türkiye'den gelen yardımlarla görece huzurlu günler geçirmiştir. Bu ortama son veren ve iki tarafın arasındaki gerilimi yükselten Boğaziçi ve Geçitkale saldırıları olmuştur.

3.2. Boğaziçi ve Geçitkale Saldırıları: 1967 Krizi

1967 yılı sonunda Enosis idealinin gerçekleşmesi konusunda görüş ayrılığından dolayı Makarios ile 27 Nisan 1967'de darbe ile yönetime el koyan Albaylar Cuntasının arası bozulmuştur. Albaylar Cuntası Enosis'in gerçekleşmesi ve Makarios'un Kıbrıs Cumhuriyeti'ni feshetmesini talep ederken Makarios Enosis'in gerçekleşmesini istemekle birlikte devlet başkanlığını bırakarak askerî yönetime ülkesini teslim etmek istememiştir. Bu çekişme yaşanırken Kıbrıslı Rum General Grivas askerî yönetimle iyi ilişkiler içinde olduğundan Kıbrıs'ta daha serbest hareket etmek imkânı bulmuştur⁷³.

Kıbrıslı Rumlardan ve Yunan askerlerinden oluşan askerî birlikler 15 Kasım 1967'de Boğaziçi ve Geçitkale Türk yerleşimlerine saldırmıştır⁷⁴. Saldırıda 24 Kıbrıs Türkü hayatını kaybetmiştir. Türklere vahşice saldıran Rum ve Yunan askerler bazı yerlerde evleri ateşe vermiş, bazı yerlerde de çocukları katletmiştir⁷⁵.

Saldırının Türkiye'den haber alınması ile derhal Yunanistan'a nota verilmiştir. Ertesi gün toplanan TBMM 17 ve 18 Kasım günlerinde konu ile ilgili görüşmeler yapılmıştır. Zaten 1964'te hükümete adada asker kullanma yetkisi verilmiş olduğundan bu yetkinin kullanımı ve

⁷³ Çağdaş Güven, Bölgesel Çatışmalar İçinde Kıbrıs ve Johnson Mektubu'nun Türk Dış Politikasındaki Yeri, s. 46.

⁷⁴ "Kıbrısta Çarpışma Başladı", *Milliyet*, 16 Kasım 1967, s. 1.

⁷⁵ "Special Report By The Secretary-General On Recent Developments In Cyprus, S/8248, 16 November 1967", <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N67/269/79/PDF/N6726979.pdf> (Erişim Tarihi: 25.04.2019).

hava harekâtı konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Sonuç olarak Türk savaş uçakları ile uyarı uçuşlarına başlanmış ve bir yandan diplomatik girişimler devam ettirilmiştir⁷⁶.

Türk Dışişleri, Yunanistan ile birlikte ABD ve Makarios'a da nota vermiştir. Yunanistan, Grivas'ın emirleri Kıbrıs'tan aldığını bildirmiş, fakat Makarios ile Grivas arasında yaşanan gerginlik bilindiğinden bu husus inandırıcı bulunmamıştır⁷⁷.

Türk yetkililer derhal ABD büyükelçisi ile temasa geçerek BM Barış Gücü'nün etkisiz kalması durumunda askerî müdahalenin kaçınılmaz olacağı ve 1964 krizinde olduğu gibi ABD tarafından müdahalenin engellenmesinin geri dönüşü olmayan sonuçlar doğuracağını bildirmişlerdir. Neticede Yunanistan ile de irtibata geçen ABD'nin çabalarının da etkisiyle çatışmaların durması sağlanmıştır. Grivas askerlerini işgal ettiği yerleşim yerlerinden çekmiş ve Türkiye de çatışmaların durması sebebiyle askerî müdahale seçeneğini rafa kaldırdığını duyurmuştur⁷⁸.

Çatışmalar durmasına rağmen 1967 Kasım'ında yaşanan bu olaylar Kıbrıslı Türklerin emniyet içinde olmadıklarını ve her an Rum güçlerince benzer bir saldırının yapılabileceğini göstermiştir. Bu nedenle olayların sorumlusu olarak görülen Yunanistan'a Türkiye tarafından çeşitli talepler içeren bir nota daha verilmiştir⁷⁹. Notada olayları başlatan General Grivas'ın adayı terk etmesi, Ulusal Muhafız Alayı'nın lağiv edilmesi, olaylarda zarar gören Kıbrıslı Türklere tazminat ödenmesi ve BM Barış Gücü'nün genişletilmesi istenmiştir⁸⁰.

⁷⁶ “Türkiye Savaşa Hazır”, *Milliyet*, 19 Kasım 1967, s. 1.

⁷⁷ Melek Fırat, *1960-1971 Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, s. 221-222.

⁷⁸ “Anlaşmaya Varılıyor”, *Milliyet*, 28 Kasım 1967, s. 1; Andreas G Papandreu, *Namlunun Ucundaki Demokrasi*, çev. Semih Koray ve Mehmet Emin Yıldırım, Bilgi Yayınları, Ankara 1988, s. 282.

⁷⁹ “Ankara: Daha Çok Beklemeye Tahammül Edilmeyecektir”, *Milliyet*, 2 Aralık 1967, s. 1.

⁸⁰ Rauf R. Denктаş, *Akritas Planı ve Gençliğe Sesleniş*, İstanbul 1994, s. 57.

Türkiye'nin olaylar karşısındaki tutumu ve yeniden müdahale seçeneğinden bahsetmesi ABD'yi harekete geçirmiştir. Yunanistan ile Türkiye arasındaki gerginliğin, yaşanan olaylar nedeni ile başlayacak bir askerî müdahaleden dolayı iki ülke savaşına dönüşeceğini düşünen ABD'li yetkililer hemen ikili görüşmelere başlamıştır. Yunanistan'da görüşmeler yapan ABD büyükelçisi olayların durdurulması için Yunanistan'ın gösterdiği çabayı takdir ederken Türk tarafının askerî müdahalesinden üstü kapalı olarak bahsederek Yunanistan'dan daha fazla adım atmasını istemiştir. Türk Dışişleri Bakanı ile görüşen ABD büyükelçisi ise Türkiye'nin askerî müdahaleyi bir seçenek olarak görmemesi gerektiğini ifade etmiştir⁸¹.

ABD'nin 1967 olaylarındaki tutumu 1964 olaylarından çok farklı değildir. ABD büyükelçileri görüşmelerde açık olarak ifade etmeseler de olayların halklara verdiği zarardan çok krizin Türk – Yunan savaşına dönüşmesi ve bu durumun NATO'yu olumsuz etkileyerek güney kanadının zayıflaması ihtimalinden çekinmişlerdir. Bu nedenle önce ülkelerin büyükelçileri yoluyla ABD mesajları iletilmiş, sonra da Acheson Planında olduğu gibi görüşmeler ve anlaşma planları öne sürülmüştür.

İlk girişim İngiltere, ABD ve Kanada'nın ortak çalışması sonucunda ortaya çıkan Uzlaşma Bildirisidir⁸². Bildirinin hazırlanması sürecine İngiltere, garantör olması; Kanada, BM Barış Gücü'nde askeri bulunması; ABD ise sorunun çözümünü yakından takip etmesi ve NATO'nun başat ülkesi olması nedeniyle katılmıştır. Planda adadaki Türk ve Yunan askerlerinin sayısının anlaşmalar düzeyine indirilmesi, BM Barış Gücü'nün sayısının artırılması, çatışmadan zarar görenlerin zararlarının tazmin edilmesi ve Türk yerleşimlerinin güvence altına alınması karşılığında Türkiye'nin adaya müdahale etmemeyi taahhüt

⁸¹ “Telegram From the Embassy in Turkey to the Department of State, Ankara, November 18, 1967”, <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/xvi/4761.htm> (Erişim Tarihi: 25.04.2019).

⁸² “Tural ‘Çıkarız Kimse Endişe Etmesin’ Dedi”, *Milliyet*, 22 Kasım 1967, s. 1.

etmesi talep edilmekteydi. Ne Türk ne de Yunan tarafı planı görüşmek için askerlerini çekmeye yanaşmadığı için plan görüşülemedi⁸³.

İkinci girişim Vance Misiyonu olarak anılan görüşmeler serisidir. Türk ve Yunan taraflarını görüştürmek mümkün olmayınca NATO Genel Sekreteri, BM Genel Sekreteri tarafından görevlendirilen Kıbrıs Özel Temsilcisi ve ABD Başkanı tarafından görevlendirilen Cyrus Vance tekrar bir görüşme trafiği başlatmışlardır. Bu kişilerden Vance ön plana çıkarak Ankara, Atina ve Lefkoşa arasında mekik diplomasisi yaparak başarıya ulaşan bir uzlaşma planı hazırlamıştır⁸⁴.

Vance'nin taktiği anlaşmaları öne sürmek, Yunanistan'a karşı Türkiye'nin Trakya'da ilan ettiği seferberliği, Makarios'a karşı adaya Türk askerî müdahalesini koz olarak kullanmak olmuştur. Türk tarafı ise bir önceki planda öne sürdüğü şartlar kabul edildiği için imza koymaktan çekinmemiştir. Tüm görüşmeler esnasında BM Genel Sekreterinin anlaşmalara uyacak şekilde askerlerin azaltılması yönündeki çağrısı da etkili olmuştur⁸⁵.

1967 yılı sonunda başlayan olaylarla patlak veren kriz Vance Misiyonu vasıtasıyla çözüme ulaşınca Türkiye askerî müdahale seçeneğini bir kez daha rafa kaldırmıştır. Ulaşılan uzlaşma ortamının Yunan askerlerince bozulmuş olması yeniden varılan uzlaşımın Türk isteklerini içerecek şekilde şekillenmesine büyük katkı yapmıştır⁸⁶.

⁸³ “Ya Teminat Ya Savaş”, *Milliyet*, 23 Kasım 1967, s. 1; John G. Patsalides, “The Role of Canada in the Cyprus Crisis 1964-1968”, University of Toronto Department of Political Economy Doktora Tezi 1980'den aktaran Parker T. Hart, *Two NATO Allies at the Threshold of War*, Duke University Press, Durham 1990, s. 133.

⁸⁴ “Demirel Johnson'un Temsilcisi ile Sert Konuştu”, *Milliyet*, 25 Kasım 1967, s. 1.

⁸⁵ Halil İbrahim Salih, *Cyprus: The Impact of Diverse Nationalism in a State*, Alabama 1978, s. 18- 19'dan aktaran Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, s. 43.

⁸⁶ “Ankara ve Atina Kabul Etti”, *Milliyet*, 4 Aralık 1967, s. 1; Sadi Somuncuoğlu, *Kıbrıs'ta Sirtaki*, Ankara 2002, s. 74-75.

Uzlaşının sağlanmasından hemen sonra o zamana kadar Kıbrıs Türklerinin karar mekanizması olan Kıbrıs Türk Genel Komitesinin yerine 27 Aralık 1967’de Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi kurulmuştur⁸⁷. 1963 yılında Makarios’un Londra ve Zürih Antlaşmalarında belirtilen yönetim esaslarına aykırı olarak yönetimden Kıbrıslı Türkleri uzaklaştırmak istemesi neticesinde Kıbrıs Cumhuriyeti kurumlarından çekilen Kıbrıslı Türkler, yaşanan temsil sorununa bir çözüm olarak bu adımı atmıştır. Anlaşmalara ve anayasaya sadık olduğu açıklanan kuruluş kararından sonra yönetimin başına Dr. Fazıl Küçük ve yardımcılığına da Rauf Raif Denктаş getirilmiştir⁸⁸.

Yönetimin kurulmasıyla Kıbrıs sorununun çözümü için Türkiye, yönetime tam yetki vermiştir. Böylelikle Denктаş müzakereci olarak atanmış ve adada eşitliğe dayalı ortaklık tezi savunulmaya başlanmıştır. 1960 anlaşmalarında ortaya konulan eşitliğe dayalı ortaklık tezi her fırsatta Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar tarafından değiştirilmeye çalışılmıştır⁸⁹. Enosis’i gerçekleştirmeyi amaç edinen Rum tarafı Türklere azınlık haklarından başka bir şey vermeyi kabul etmemiştir. Türk tarafı ise anlaşmalarda bağitlanan ortaklığı adada coğrafi olarak gerçekleştirmek üzere çaba göstermiştir⁹⁰.

1968 yılında başlayan iki taraf arasındaki gayri resmî görüşmeler 1973 yılına kadar devam etmişse de bir sonuç elde edilememiştir. Görüşmeler devam ederken Yunan askerî yönetimi ile Makarios arasında birçok sorun yaşanmıştır. Yunanistan’ın Kıbrıs’taki yöneticisi konumunda bulunan ve elindeki askerî güç nedeniyle Makarios’un tehdit olarak gördüğü General Grivas 1964 olaylarından sonra adadan çıkarılmıştır. 1971’de gizlice adaya giren Grivas, askerî güçleri ekonomik olarak da güçlendirerek Makarios’un ülke üzerindeki etkisini sınırlamak için çalışırken 1974 Ocak’ında hayatını kaybetmiştir⁹¹. Böylelikle

⁸⁷ “Kıbrıs’ta Geçici Türk Yönetimi Kuruldu”, *Milliyet*, 30 Aralık 1967, s. 1.

⁸⁸ Hüner Tuncer, *Kıbrıs Sarmalı: Nasıl Bir Çözüm?*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2005, s. 105-106.

⁸⁹ “Kanada, Makarios Tutumu Değitirmezse Kuvvetlerini Çekecek”, *Milliyet*, 9 Ocak 1968, s. 1.

⁹⁰ Rauf R. Denктаş, *Akritas Planı ve Gençliğe Sesleniş*, s. 46-47.

⁹¹ “EOKA’nın Lideri Grivas Öldü”, *Milliyet*, 29 Ocak 1974, s. 1.

Makarios yönetimdeki etkisini artırmış, kendine müzahir ilave silahlı kuvvet kurmuş ve son aşamada Yunanistan'dan adadaki 650 kişilik askerî gücünü çekmesini istemiştir⁹².

Makarios'un tüm adayı kontrol altına almasını politikasına uygun bulmayan Yunan hükümeti adada bir askerî darbeyi desteklemiştir. Nikos Sampson liderliğindeki darbeciler Makarios'un sarayını bombalayarak başladıkları askerî müdahaleyi adada "Helen Cumhuriyetini" kurduklarını ilan ederek sonlandırmıştır⁹³. ABD bu askerî müdahaleyi Makarios'un SSCB ile iyi ilişkiler kurarak devam ettirdiği yönetimine tercih ettiği için kabullenmiştir⁹⁴.

Türkiye ise bu darbeyi adaya bir Yunan müdahalesi olarak değerlendirmiş ve gerekli tedbirlerin alınacağı bildirilmiştir. Başbakan Ecevit bir oldubittiye izin vermeyeceklerini ve Türklerin haklarına el sürdüremeyeceklerini belirten bir açıklama yapmıştır⁹⁵. Bu açıklama ile birlikte Türk hükümeti Makarios yönetimi devrildiği için adadaki tek meşru yönetimin Türk yönetimi olduğunu açıklamış ve adadan Yunan askerleri derhal çekilmezse garantörlük hakları kapsamında müdahaleden çekinilmeyeceğini bildirmiştir⁹⁶.

Açıklamalarla birlikte gerek Ecevit şahsen gerekse diplomatlar vasıtasıyla görüşmelere başlamıştır. Garanti Anlaşmaları gereği İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin ortak müdahale üzerinde uzlaşmaları veya tek ülkenin müdahalesinin BMGK kararı ile mümkün olduğu konusunda birçok görüş öne sürülmüştür⁹⁷. Bu iki olasılığı da çok uzak gören Türk hükümeti karmaşık siyasî ortam içerisinde Kıbrıslı Türklerin haklarının

⁹² Pierre Oberling, *Bellapalis'e Giden Yol*, çev. Mehmet Erdoğan, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1987, s. 105-125.

⁹³ "Kıbrıs'ta Darbe Oldu, Makarios'un Akıbeti Meçhul", *Milliyet*, 16 Temmuz 1974, s. 1.

⁹⁴ Filiz (Yıldız) Çakar, "Türkiye'nin Geleneksel Güvenlik Sorunu: Kıbrıs", *Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye*, ed. Refet Yinanç ve Hakan Taşdemir, Ankara, 2002, s. 328.

⁹⁵ "Ecevit Anlatıyor", *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1974, s. 1.

⁹⁶ "Ecevit Londra'ya Gitti", *Tercüman*, 18 Temmuz 1974, s. 7.

⁹⁷ "Ecevit Wilson'dan Ortak Müdahale İstedi", *Milliyet*, 18 Temmuz 1974, s. 1.

savunulması amacıyla müdahaleyi 20 Temmuz 1974 sabahı başlatmıştır⁹⁸.

Sonuç

Amerika Birleşik Devletleri II. Dünya Savaşı'ndan sonra Marshall Planı ile Avrupa ülkelerinin savaşın etkilerinden arınmasını hedeflemiştir. Soğuk Savaş'ın başlamasıyla planın ikinci hedefi Avrupa'daki Sovyet etkisini azaltabilmek olmuştur. Marshall Planından 252.221.000 Amerikan Doları nakit olmak üzere nakit ve dolaylı yardımlarla fayda sağlayan Türkiye, bu planın hedef ülkelerinden Yunanistan ile birlikte değerlendirilmiştir. ABD, iki ülkeyi SSCB etkisini sınırlandıracak güney kanat olarak görmüş ve yardımlarında da birinin diğerine üstün olmasını uygun bulmamıştır.

1950'li yılların başından itibaren ABD'nin ilgi alanında ortak etki bırakan Türkiye ve Yunanistan'ın Kıbrıs adasının geleceği konusunda fikir ayrılığına düşmesi ABD politikalarına aykırı bir durum oluşturmuştur. 1954 yılından itibaren Kıbrıs adasındaki Türk varlığının sorunları ile yakından ilgilenmeye başlayan Türkiye, 1963 Aralık'ında Kanlı Noel olarak adlandırılan ve Rumların Kıbrıslı Türklere karşı açık bir etnik temizliğe giriştiği olayların başlamasıyla 1959-60 Londra ve Zürih Antlaşmalarından doğan Garantörlük haklarını kullanarak adaya askerî müdahalede bulunmayı düşünmüştür.

Türkiye'nin Kıbrıs adasına yapacağı askerî harekât her seferinde ABD tarafından engellenmiştir. Bu döneme kadar özellikle İsmet İnönü olmak üzere Türk yöneticiler ABD'yi vazgeçilemez hamî ve müttefik olarak görmüştür. Bu sebeple alınan tüm kararlar ve özellikle Kıbrıs'a yapılacak askerî harekât kararı ABD büyükelçisi ile paylaşılmıştır. Böylelikle her seferinde ABD Türkiye'yi bu karardan vazgeçirmek için tedbir almıştır.

Kıbrıs'a düzenlenecek bir askerî harekât, ABD tarafından Türkiye ile Yunanistan'ı karşı karşıya getireceği endişesiyle tasvip edilmemiştir. Kararı desteklemeyen ABD'nin tutumu hep müzakere seçeneğini ortaya

⁹⁸ Mehmet Ali Birand, *30 Sıcak Gün*, İstanbul 1980, s. 33-34.

sürmek olmuştur. Kanlı Noel'den hemen sonra müzakere ile sorunun çözümünü tavsiye eden ABD 1967 krizine gelindiğinde Türk ve Yunan taraflarının müzakere masasına oturmalarını sağlamak için temsilcilerini devreye sokmuştur. Vance Misyonu'nda bu durum mekik diplomasisine dönüşmüştür.

ABD'nin Kıbrıs sorununun çözümü için gösterdiği çabanın askerî müdahale seçeneğinin ağırlık kazanması ile aktifleştiği düşünüldüğünde ABD'nin sorunun çözümünden çok Türk – Yunan savaşını engellemek istediğini anlayabiliriz. ABD'nin soruna yaklaşımında inisiyatif alması adada yaşanan ve ölümlerle sonuçlanan olaylara paralel seyretmemektedir. Türkiye ile Yunanistan'ın gergin ilişkileri bile ilk aşamada ABD'nin inisiyatif alması için yeterli olmamıştır. Ancak Türk yetkililerin askerî müdahale seçeneğini ciddi bir biçimde dile getirmesi ABD'nin müzakerelerin başlamasında öncü olmasını sağlamıştır.

Dikkat çeken başka bir husus da ABD'nin karşılıklı müzakerelerden öte uluslararası aktörlerin karar alması veya Kıbrıs yönetimine yönelik yaptırım uygulanması seçeneklerine sıcak bakmamasıdır. Bu yaklaşımın sebebini iki ülkenin arasındaki gerginliğin başta NATO olmak üzere uluslararası kuruluşların işleyişini etkileyecek olmasıdır. Zaten iki ülke sorunlarının bir NATO bunalımına doğru gidişi Başkan Johnson'un en büyük endişesidir.

Kıbrıs sorununa bir Türk – Yunan sorunu olarak yaklaşan ve ülkeleri müzakerelere yönlendiren ABD, en son aşamada Türk tarafına Başkan Johnson tarafından yazılan ve çok ağır bir dille Türkiye'yi tehdit eden mektupla Türkiye'nin askerî müdahalesini önlemeye çalışmıştır. Mektubun dili ve mektupta kullanılan ikna edici argümanlar ABD'nin Türkiye'den bir askerî müdahale beklediğini açıkça ortaya koymaktadır. Kimi çalışmalarda Türk ordusunun askerî müdahaleye hazır olmaması nedeniyle harekâtın 1964'ten 1974'e kadar ertelendiği yazılsa da ABD'nin bir Türk askerî harekâtı konusunda yanıltılmış olması mümkün görünmemektedir. Öncelikle Türk yetkililer tarafından atılan adımlar ABD ile paylaşıldığı gibi Türk askerî makamlarında Marshall Yardımının bir parçası olarak Amerikan askerî yetkilileri müşavir olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla yapılan askerî planlardan ve Türkiye'nin askerî imkân ve kabiliyetlerinden haberdar bulunmaktadırlar. Johnson

Mektubu ile başlayan süreçte Amerikan yetkililerinin olağanüstü çabaları da Türk askerî harekâtını muhtemel görmelerinin başka bir göstergesidir. Ayrıca 1974 harekâtı incelendiğinde Türk askerî kabiliyetinin harekâttan önceki on yılda ciddi bir gelişme göstermediği görülebilir. Dolayısıyla 1964-74 yılları arasında askerî teçhizat bakımından ciddi bir fark yoktur. Askerî malzemeler Marshall Planı ile Türkiye'ye verilen Amerikan menşeli silah ve teçhizattır. Ancak Kıbrıs Barış Harekâtından sonra ABD tarafından Türkiye'ye uygulanan ambargo etkisiyle Türk savunma sanayinde millileşme çabası artmıştır.

Başkan Johnson tarafından yazılan mektup kamuoyunda duyulduğu andan itibaren ABD'ye tepkiler oluşmuştur. Sol eğilimli siyasi kanat tarafından ortaya atılan ABD'ye güvenilemeyeceği, NATO gibi organizasyonların koruyucu olmadığı ve Türkiye'nin ABD ve NATO tarafından kullanıldığı düşüncesi yaygınlaşmıştır. Kamuoyunun bu tepkisi yöneticilerin politika geliştirmesinde de etkili olmuş ve Türk dış politikası bu düşüncelerden etkilenmiştir.

Johnson Mektubu'nun Türk dış politikası üzerindeki etkilerine değinecek olursak en büyük etkinin çok yönlü dış politika uygulanması yönünde olduğu görülür. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle Kore Savaşı ve Türkiye'nin NATO'ya girişinden sonra Türk dış politikası tamamen Amerikan etkisinde gelişmiştir. Sovyet tehdidine karşı koruyucu olarak görülen ABD ve ABD'nin baş aktör olarak yönlendirdiği NATO politikaları çerçevesinde gelişen Türk dış politikası SSCB'den yardım almak bir yana bu ülke ile karşılıklı temas kurmaktan bile uzak tesis edilmiştir. Mektup bu noktada Türkiye'nin dış politikasını etkilemiş ve ABD'nin Türkiye için tek alternatif olmaması gerektiğinin farkına varılmıştır. Bu kapsamda Başbakan İnönü'nün ABD ziyaretinden sonra Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin SSCB'yi ziyaret etmiştir. Kıbrıs'ta Makarios'un Enosis'i gerçekleştirmeye çok yaklaştıkları açıklamasından sonra adanın bir NATO ülkesi olan Yunanistan'a ilhakını çıkarlarına aykırı bulan SSCB bu aşamada Kıbrıs sorununda Türk tarafını desteklemeye başlamıştır.

Türkiye'nin bu dönemde dış politikadaki bir başka açılımı Ortadoğu ülkelerinedir. ABD'ye paralel dış politikadan uzaklaşılması neticesinde 1967 Arap – İsrail Savaşı'nda İncirlik üssünün kullanımına

izin verilmemiştir. 1970'lerde İsrail'e karşı Filistin davası desteklenmiştir. Ortadoğu'da ABD, İsrail'i desteklerken Türkiye, Arap ülkelerinden yana tavır koymuştur.

Sonuç olarak Johnson Mektubu ve müteakip sürecin Türk kamuoyunda ABD'ye karşı tepkiler doğurduğu, Türk hükümetinde ABD'ye karşı hayal kırıklığı yarattığı, Türk dış politikasında çok yönlü uygulamalara geçilmesine neden olduğu söylenebilir. Bunun yanında Kıbrıs'a Türkiye'nin askerî müdahalesiyle adadaki Türklerin haklarını savunabilmesi çeşitli iç siyâsî olaylarla birlikte ABD baskısıyla on yıl kadar geciktirilmiştir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İnceleme Eserleri

ALASYA, H. Fikret, *Tarihte Kıbrıs*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi, Ankara 1988

ALÇİTEPE, Galip, “Kıbrıs Bunalımı ve Barış Harekâtı (1963-1974)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. 17, s. 118-120

ARMAOĞLU, Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991

ATAÖV, Türkkaya, *Amerika, NATO ve Türkiye*, Ankara 1969

BALL, George, *The Past Has Another Pattern*, New York 1982

BİRAND, Mehmet Ali, *30 Sıcak Gün*, İstanbul 1980 (7. Baskı)

Jr. BRANDS, Harry. W, “America Enters The Cyprus Tangle 1964”, *Middle Eastern Studies*, Sayı 3 (Temmuz 1987), c. 23, s. 330

ÇAKAR, Filiz (Yıldız), “Türkiye’nin Geleneksel Güvenlik Sorunu: Kıbrıs”, *Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye*, ed. Refet Yinanç ve Hakan Taşdemir, Ankara 2002, s. 328

DENKTAŞ, Rauf R., *Akritas Planı ve Gençliğe Sesleniş*, İstanbul 1994

ERHAN, Çağrı, “1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması’nın Gizli Maddesi ve Sonuçları”, *Bellekten*, Sayı 234 (1998), c. 62, s. 457

ERİM, Nihat, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1975

FIRAT, Melek, *1960-1971 Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, İstanbul 1997

GAZİOĞLU, Ahmet, “Osmanlıdan Cumhuriyete Kıbrıs”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 19, Ankara 2002, s. 927-929

GÖNLÜBOL, Mehmet, “Türk-Amerikan İlişkilerinde Genel Bir Değerlendirme”, *Foreign Policy*, Sayı 4 (Aralık 1971), c. 1, s. 14

GÖNLÜBOL, Mehmet, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara 1989

GÖZEN, Ramazan, “Türk Amerikan İlişkileri ve Türk Demokrasisi: Realist Bağlantı”, *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Ankara 2001, s. 79-81

GÜVEN, Çağdaş, Bölgesel Çatışmalar İçinde Kıbrıs ve Johnson Mektubu'nun Türk Dış Politikasındaki Yeri, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009

HARRIS, George S., *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective 1945-1971*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington 1972

HART, Parker T., *Two NATO Allies at the Threshold of War*, Duke University Press, Durham 1990

İSMAİL, Sabahattin, *150 Soruda Kıbrıs Sorunu*, İstanbul 1998

KESİKTAŞ, Fatma Gül, Kıbrıs Sorununun Türk-Amerikan İlişkilerine Yansıması: Johnson Mektubu (1960-1965), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2005

KOÇ, Süleyman, *Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar*, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul 2005

LANDAU, Jacob M., “Johnson's Letter to İnönü and the Greek Lobbying at the White House”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Sayı 14 (1976), s. 45

“Lozan Sulh Muahednamesinin Kabulüne Dair Kanunlar”, *Düstur*, 3. Tertip, c. 5, İstanbul 1931

OBERLING, Pierre, *Bellapalis'e Giden Yol*, çev. Mehmet Erdoğan, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1987

ÖZCAN, Abdullah, *Türkiye'deki Amerika*, İstanbul 1993

ÖZGİRAY, Ahmet, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasal İlişkiler (1923- 1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 43 (Nisan 1999), c. 15, s. 48

PAPANDREU, Andreas G., *Namlunun Ucundaki Demokrasi*, çev. Semih Koray ve Mehmet Emin Yıldırım, Bilgi Yayınları, Ankara 1988

SOMUNCUOĞLU, Sadi, *Kıbrıs'ta Sirtaki*, Ankara 2002

STEPHEN, Michel, *The Cyprus Question*, London 1997

ŞAHİN, Güneş, *Kıbrıs Barış Harekâtı ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Sürecinde Türk Kamuoyu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2012

ŞAHİN, Haluk, *Gece Gelen Mektup: Türk- Amerikan İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası*, İstanbul 1987

ŞAHİN, Haluk, *Johnson Mektubu: Türk- ABD İlişkilerini Değiştiren Olayın Perde Arkası*, Gendaş Predikat Yayınları, İstanbul 2002

TAMKOÇ, Metin, *The Warrior Diplomats Guardians Of National Security and Modernization Of Turkey*, Salt Lake City 1976

TOKER, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, İstanbul 1992

TUNCER, Hüner, *Kıbrıs Sarmalı: Nasıl Bir Çözüm?*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2005

Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, der. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2001

Türk Dış Politikasının Analizi, der. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 1998

USLU, Nasuh, *Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, Ankara 2000

Sürelî Yayınlar

Akis, 16 Kasım 1963

Akşam, 30 Eylül 1954

Akşam, 5 Mart 1964

Cumhuriyet, 11 Şubat 1946

Cumhuriyet, 16 Temmuz 1974

Cumhuriyet, 17 Ocak 1950

Cumhuriyet, 5 Nisan 1946

Cumhuriyet, 9 Haziran 1964

Milliyet, 01 Nisan 1964

Milliyet, 11 Haziran 1964

Milliyet, 12 Mayıs 1964

Milliyet, 13 Ocak 1964

Milliyet, 14 Haziran 1964

Milliyet, 16 Ağustos 1960

Milliyet, 16 Kasım 1967

Milliyet, 16 Temmuz 1974

Milliyet, 18 Temmuz 1974

Milliyet, 19 Ağustos 1964

Milliyet, 19 Aralık 1965

Milliyet, 19 Kasım 1967

Milliyet, 19 Şubat 1952

Milliyet, 2 Aralık 1967

Milliyet, 2 Haziran 1964

Milliyet, 20 Haziran 1964

Milliyet, 22 Aralık 1963

Milliyet, 22 Kasım 1967

Milliyet, 23 Aralık 1964

Milliyet, 23 Kasım 1967

Milliyet, 25 Kasım 1967

Milliyet, 26 Ağustos 1964

Milliyet, 27 Teşrinievvel 1931

Milliyet, 28 Kasım 1967

Milliyet, 29 Ocak 1974

Milliyet, 30 Aralık 1967

Milliyet, 31 Temmuz 1964

Milliyet, 4 Aralık 1967

Milliyet, 5 Nisan 1964

Milliyet, 6 Nisan 1964

Milliyet, 7 Ağustos 1964

Milliyet, 8 Ağustos 1964

Milliyet, 8 Haziran 1964

Milliyet, 9 Ocak 1968

Milliyet, 9 Temmuz 1964

Tercüman, 18 Temmuz 1974

ARCAYÜREK, Cüneyt, “Johnson’un Mektubu”, *Hürriyet*, 13 Ocak 1966

ARMAOĞLU, Fahir, “Amerika, Kıbrıs ve Türkiye”, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1964

TOKER, Metin, “Amerika Gaflet Yolunda”, *Akis*, 26 Mart 1965, s. 5

TOKER, Metin, “Türkiye Yol Ağızında”, *Akis*, 4 Nisan 1964, s. 7

ÜLMAN, Haluk, “NATO ve Türkiye”, *SBF Dergisi*, Sayı 14 (Aralık 1967), s. 772-785

İnternet Kaynakları

“Marshall Plan, 1948”, <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/marshall-plan>, (Erişim tarihi: 28.05.2021)

“Resolution 186 (1964) / [adopted by the Security Council at its 1102nd meeting], of 4 March 1964.”, <https://digitallibrary.un.org/record/112185> (Erişim Tarihi: 23.05.2021)

“Special Report By The Secretary-General On Recent Developments In Cyprus,” S/8248, 16 November 1967, <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N67/269/79/PDF/N6726979.pdf> (Erişim Tarihi: 25.04.2019)

“Telegram From the Embassy in Turkey to the Department of State, Ankara, November 18, 1967”, <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/xvi/4761.htm> (Erişim Tarihi: 25.04.2019)

“The North Atlantic Treaty Washington D.C.- 4 April 1949”, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm (Erişim Tarihi: 19.05.2021)

“The Truman Doctrine, 1947”, history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine#:~:text=NOTE%20TO%20READERS-,The%20Truman%20Doctrine%2C%201947,external%20or%20internal%20authoritarian%20forces” (Erişim tarihi: 29.05.2021)

“U.N. Resolution No:198”, [https://undocs.org/S/RES/198\(1964\)](https://undocs.org/S/RES/198(1964)) (Erişim Tarihi 12.05.2021)

Summary

The island of Cyprus is geographically important in the Eastern Mediterranean. The island was under Ottoman rule until 1571, when it came under British rule at the end of the Ottoman – Russian war of 1878. The Republic of Cyprus was established on 16 August 1960 under the guarantor of Great Britain, Greece and Turkey. In the Republic established by the Zurich and London agreements, it was envisaged that a president elected by the Greeks would have an assistant elected by the Turks. Beginning the conflict between Turks and Greeks on the island The Greek Cypriot side wanted complete domination on the island. The Turkish side, on the other hand, advocated the division of the island between the two sides.

The United States has taken an equal position on the Cyprus problem with Turkey and Greece. America has not made efforts to solve the problem. The aim of the United States was only to prevent the Turkish and Greek sides from fighting. It is predicted by the US that the Turkish – Greek War will damage NATO. About Cyprus, every step taken by Turkey has been coordinated with the United States. The United States, on the other hand, has never looked warmly at Turkey's intervention in Cyprus to prevent possible Turkish – Greek tensions.

By mid-1964, the Cyprus problem had become more complex than the United States and Britain could control. Although Britain is one of the guarantor countries that has a say on the island under the London and Zurich agreements, it is no longer able to control the demands of Greece and Greek Cypriots for unilateral sovereignty on the island. Similarly, the United States understood that it could not prevent the problems it wanted to solve between the Turkish and Greek sides from turning into a crime of humanity by the hands of the Greek Cypriots.

1963-64 was the period when events escalated in Cyprus, eventually called Bloody Christmas. The London conference was first convened after statements of Turkey on intervention to the island. After no results were obtained from the conference, the problem was taken to the UN Security Council on 15 February 1964 by the joint efforts of the Greek Cypriots and Britain. During the negotiations between 18 February

- 4 March 1964, the United States argued that the problem should be resolved by discussion between the leaders of the two sides. However, in the conference, given all the bloody events that have occurred, it has been stated that this is not possible, and it has been decided by the council to take measures through the Government of the Republic of Cyprus. In UNSC resolution 186 of March 4, 1964, it was decided to recognize the Greek Cypriot administration as the Government of the Republic of Cyprus and send a peacekeeping force, short name UNFICYP, to the island for a period of six months.

Since UN peacekeeping force could not prevent the Greek attacks, on March 16, 1964, the Turkish Grand National Assembly authorized the İnönü government in military intervention. In April and May of 1964. After the meeting of the council on June 2, 1964, a decision was made on military intervention on the island.

Here in this tense domestic and foreign policy environment US President Lyndon B. Johnson sent immediately, after the intervention decision of June 2, a letter to Prime Minister İsmet İnönü dated June 5, 1964. In the letter, the president reiterated the issue of NATO membership and NATO's integrity, which has been the US approach to the Cyprus problem since the beginning. Another issue expressed in order to dissuade Turkey, which decided to intervene, is the Soviet threat. The letter stated that if Turkey intervenes in Cyprus, the USSR will also participate, and in this case NATO countries may not take action to protect Turkey. Prime minister İnönü also responded to this letter. In the answer, it was mentioned that Turkey's Cyprus policy would be guided by negotiation with the United States.

Prior to the Cyprus Peace Operation, attempts were made to mediate between the Turkish and Greek sides with the Acheson plans and the Vance mission. But as a result of the Greek attacks, the Republic of Turkey deployed troops to the island of Cyprus on July 20, 1974.

As a result, it can be said that Turkey, which implements a foreign policy with a NATO and therefore a US axis, was able to intervene in Cyprus only in 1974 under the influence of the United States even events began in 1954.

Sovyet Rusya’da Bolşevik Devrimi Sonrasında Ordu-İstihbarat Teşkilatı Bağlantısının Oluşumu ve Kızıl Ordu’nun Sovyet İstihbarat Sistematığının Gelişim Sürecine Katkısı

The Formation of the Army-Intelligence Service
Connection and Contribution of the Red Army to the
Development Process of the Soviet Intelligence System after
the Bolshevik Revolution in Soviet Russia

*Aykut ÇAĞLAK**

Öz

Sovyet Rusya’da Bolşevik Devrimi sonrası ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısı bugüne kadar özel bir çerçevede ve kanıtlarıyla birlikte incelenmemiştir. Bolşevik Devrimi’ni takip eden iç savaş ortamında Sovyet Rusya’da yeni rejimin yerleştirilmesi çalışmalarında Kızıl Ordu ve istihbarat teşkilatı ÇEKA (Vserossiyskaya çrezvıçaynaya komissiya - VÇK) siyasî karar alıcıların güvenlik stratejileri doğrultusunda birlikte sorumluluk üstlenmiş iki güvenlik yapılanmasıdır. Bu makale, devrim sonrasında Sovyet istihbarat sistematığının oluşum ve gelişim sürecinde ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını somut kanıtlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bolşevik Devrimi sonrasında Sovyet Rusya’da gözle görülür bir ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısı oluşup gelişmeye başlamıştır. Bu bağlantı, Sovyet istihbarat geleneğinin oluşumunun çözümlenebilmesi, bu geleneğin oluşumundaki sürekliliklerin tespiti ve Sovyet istihbaratının genetik kodlarının belirlenebilmesi yolunda dikkate alınması gereken önemli bir bağlantıdır. Makalede Kızıl Ordu’nun, istihbarat alanına ne tür çalışmalarla katkı yaptığı ve Kızıl Ordu-ÇEKA bağlantısının nasıl oluşup hangi alanlarda geliştiği sorularına yanıt aranmaktadır. Makalede ayrıca disiplinlerarası

* Dr., T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. E-Posta: a.caglak@vgm.gov.tr / aykut979@yahoo.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5843-7422>.

Geliş Tarihi/Received: 26.02.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 08.06.2021

bir yaklaşım benimsenmekte tarihsel olaylar tarih ve istihbarat disiplinlerinin bakış açılarıyla değerlendirilmekte ve yazılı ve görsel arşiv belgeleri bu çalışmada savunulan tezlerin temellendirilmesinde kanıt olarak sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik Devrimi, Sovyet İstihbaratı, EKA, Kızıl Ordu, GRU

Abstract

After the Bolshevik Revolution in Soviet Russia, the connection between the army and the intelligence service has not been studied in a special framework and with its historical evidences. In the civil war atmosphere following the Bolshevik Revolution, the Red Army and the intelligence service CHEKA were two security structures that jointly took responsibility in line with the security strategies of political decision-makers. This article aims to reveal the connection between the army and the intelligence service in the formation and development of the Soviet intelligence system after the revolution, with concrete evidences. After the Bolshevik Revolution, a visible connection between the army and the intelligence service started to develop in Soviet Russia. This connection is an important connection that should be taken into consideration in order to analyze the formation of the Soviet intelligence tradition, to determine the continuity in the formation of this tradition, and to determine the genetic codes of the Soviet intelligence. The article seeks answers to the questions of what kind of studies the Red Army contributed to the field of intelligence and how the Red Army-CHEKA connection was formed and in which areas it had developed. An interdisciplinary approach is adopted in the article, historical events are evaluated from the perspectives of history and intelligence disciplines, and written and visual archive documents are presented as evidences in the basis of the theses defended in this article.

Keywords: Bolshevik Revolution, Soviet Intelligence, CHEKA, Red Army, GRU

Giriş

Ordu-istihbarat teşkilatı ilişkileri özellikle savaş ortamlarında ya da ülke içi karışıklıkların mevzubahis olduğu dönemlerde ön plana çıkmaktadır. Bu aynı zamanda bir zorunluluktur ve söz konusu dönemlerde ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısı doğal olarak çok daha rahat gözlemlenebilmektedir. Bununla birlikte siyasî karar alıcıların, güvenlik sorunlarını ön planda tutan bir devlet yönetimi anlayışına sahip olmaları da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını gözlemlenebilir kılan bir başka faktördür. Bu türden bir devlet yönetimi anlayışına sahip olan ülkelerde ordu ve istihbarat teşkilatı, birbirleriyle yoğun koordinasyonu öngören bir çalışma sistematiği geliştirmekte ya da bu anlayışı benimsemiş genel sistem içerisinde kendilerine yer bulmaktadırlar.

Bolşevik Devrimi sonrası iç savaş ortamında ve baskıcı bir devlet yönetimi anlayışına sahip siyasî karar alıcılar grubunun yönetimindeki Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısı gözlemlenebilir bir nitelik arz etmektedir. Ancak bugüne kadar Sovyet Rusya tarihi üzerine yapılmış akademik çalışmalarda Sovyet istihbarat teşkilatı ÇEKA¹ ve Bolşeviklerin devrim sonrası ordu yapılanması olan Kızıl Ordu'dan bahsedilmiş olsa da Sovyet Rusya'da devrim sonrası ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını kanıtlarıyla; arşiv belgeleri, fotoğraflar ve propaganda afişleriyle bütüncül olarak ortaya koyan bir akademik çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma, alandaki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Bolşevik Devrimi'nden sonra yaşanan iç savaşa ve Bolşeviklerin Sovyet Rusya'da yeni ve baskıcı bir rejimi yerleştirme çabalarına sahne olan devrim sonrası yıllar Sovyet istihbarat sistematiğinin değişim ve dönüşümünü belirleyen kritik yıllardır. Bu yüzden, bu yıllarda Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının nasıl oluştuğu ve hangi alanlarda ne şekilde geliştiğinin analiz edilmesi ve ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının kanıtlarıyla açıklanması önem arz etmektedir.

¹ ЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем - Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu.

Çalışma bu analizleri yapma sorumluluğunu üstlenirken Sovyetler Birliği Merkez Partisi Arşivi (RTSKhIDNI – Rossiyski tseñtr hraneniya i izuçeniya dokumentov noveyşey istorii - российский центр хранения и изучения документов новейшей истории) ve Sovyet Tarihinde 1917 Olayları Arşivi'nde (Seventeen Moments in Soviet History – An on-line archive of primary sources) bulunan yazılı ve görsel belgelere yer vermektedir. Ayrıca çalışma, temel konusuna dair yorum ve analizlerde tarih ve istihbarat disiplinlerinin tarihsel olaylara bakış açısını birlikte kullanarak disiplinlerarası bir yaklaşım benimsemektedir.

1917 ve bu yılı takip eden yıllarda Sovyet Rusya'da siyasî, ekonomik ve toplumsal alanda köklü değişiklikler olduğu gibi yeni rejimin gereksinimleri ve Bolşevik siyasî karar alıcıların kararları doğrultusunda Sovyet istihbarat sistematığında de köklü değişiklikler yaşanmıştır. Devrim sonrasında Çarlık döneminin istihbarat teşkilatı Ohranka² lağvedilmiş, yeni bir istihbarat teşkilatı kurulmuş ve Bolşevikler Çarlık ordusu yerine de yeni bir ordu oluşumuna ihtiyaç duymuşlardır. Güvenlik sorunları ve bu güvenlik sorunlarının üstesinden gelebilecek kapasite ve kabiliyete sahip güvenlik aygıtlarının sahaya sürülmesi Bolşeviklerin öncelikleri arasında yer almıştır. Bolşevik yönetim, Çarlık rejimini geri getirmeyi planlayan grupların ya da Bolşeviklere karşı tavrı alan dönemin diğer devrimci gruplarının karşı devrim çabalarının oluşturabileceği güvenlik risklerinin bilincinde olarak hareket etmiştir. Dolayısıyla Bolşeviklerin devrim sonrasında çok kısa süre içerisinde yapılandırdıkları teşkilatlardan birinin istihbarat teşkilatı ÇEKA, diğerinin ise Kızıl Ordu olması şaşırtıcı bir gelişme olmamıştır.

Bolşevik Devrimi sonrasında Sovyet istihbarat sistematığı Bolşeviklerin iç ve dış düşmanlara karşı mücadele verdiği süreçte savaş ortamında şekillenmiş ve bu yıllarda istihbarat teşkilatı ve ordu yakın ilişki içerisinde olmuştur. Bolşeviklerin devrim sonrası güvenlik endişeleri, Sovyet istihbarat teşkilatıyla Sovyet ordusunun koordineli hareket etme ve bu iki güvenlik aygıtının ortak siyasî, ekonomik ve güvenlik stratejileri belirleme zorunluluğuyla karşı karşıya kalmasına yol

² Отделение по Охранению Общественной Безопасности и Порядка - Otdelenie po ohraneniyu obşestvennoy bezopastosti i poryadka - Kamu Güvenliği ve Düzenini Koruma Bakanlığı.

açmıştır. Bu koordinasyon hem teorik hem de pratik bir zorunluluktan kaynaklanmıştır. Yeni rejimin, “kızıl terör” uygulamalarını temel alan ve siyasî, ekonomik ve güvenlik alanlarını kapsayan tüm hamleleri güç kullanımı yoluyla gerçekleştirmiş, bu noktada istihbarat teşkilatı ve ordu oldukça kullanışlı aygıtlar olarak öne çıkmıştır. Devrim sonrası Sovyet istihbarat sistematiği de bu gerekliliklere paralel olarak değişip dönüşmüştür.

İstihbarat, Bolşevik Devrimi sonrasında Sovyet Rusya'da, Rusların askerî stratejileriyle birlikte genel siyasî, ekonomik ve toplumsal stratejilerin belirlenip uygulanması sürecine entegre olan önemli bir unsur olmuş; ÇEKA ile birlikte Kızıl Ordu da sahada istihbarat faaliyetlerini kolaylaştırıcı ve bu faaliyetleri geliştirici bir rol üstlenmiş ve bu iki güvenlik yapılanması Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını görünür kılmışlardır.

Bu araştırmada Bolşevik Devrimi sonrası Sovyet istihbarat sistematiğinin gelişim sürecinde ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının oluşumu incelenirken ilk olarak bu bağlantının sacayağını oluşturan ÇEKA, Kızıl Ordu ve GRU tanıtılmakta; daha sonra Kızıl Ordu'nun Sovyet Rusya'nın güvenlik sistemine ne zaman ve ne şekilde dâhil olduğuna ve istihbaratın temel fonksiyonlarından olan propagandanın Kızıl Ordu'ya destek sağlanması için ne şekilde kullanıldığına yer verilmekte; son olarak da Kızıl Ordu-ÇEKA bağlantısının hangi alanlardaki çalışmalarla ve ne şekilde oluştuğu ele alınmakta ve bu bağlantının oluşumunu sağlayan temel faktör üzerinde durulmaktadır.

1. İstihbarat Teşkilatı-Ordu Bağlantısını Sağlayan Sacayağı: ÇEKA, Kızıl Ordu ve GRU

Bolşevik Devrimi sonrasında Sovyet istihbarat sistematiğinin işleyişinde ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının ortaya koyulması, Kızıl Ordu'nun bu işleyişe katkısının belirlenmesi ve Rus güvenlik sisteminin iki temel aktörü ÇEKA ve Kızıl Ordu arasındaki ilişkilerin analiziyle mümkündür. Ancak bu analizlere geçmeden önce kısaca ÇEKA, Kızıl

Ordu ve Kızıl Ordu'nun önemli bir birimi olan GRU'ya³ ilişkin temel bilgilerin verilmesinde fayda vardır.

ÇEKA, Bolşeviklerin devrim sonrasında, iç savaş kıvılcımlarının da yavaş yavaş kendini göstermeye başladığı dönemde oluşturdukları istihbarat yapılanmasıdır ve 20 Aralık 1917 tarihinde Vladimir Lenin tarafından kurulmuştur⁴. ÇEKA'nın Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerinden sonraki altı hafta içerisinde hızlı bir şekilde yapılandırılması dikkat çekicidir. Lenin'in yayınladığı kararname ile kurulan, tam adı Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu olan bu istihbarat yapılanması kısaca VeÇEKA ya da ÇEKA olarak adlandırılmaktadır⁵.

Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını sağlayacak bir diğer güvenlik aygıtı ise Kızıl Ordu'dur. Kızıl Ordu⁶ 1918 yılında, Sovyet Rusya'nın merkezinde ve kuzeyinde bulunan ve Bolşeviklerin kalesi durumunda olan şehirlerdeki küçük gönüllü işçi güçlerinden

³ Главное разведывательное управление - ГРУ - Glavnoe Razvedivatelnoe Upravlenie - Ana İstihbarat Birimi / Direktörlüğü.

⁴ Robert W. Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, The Scarecrow Press, Lanham Maryland-Toronto-Oxford 2006, s. xiv. Atay, ÇEKA'nın, Çarlık dönemi istihbarat teşkilatı Ohranka'nın lağvedilmesinin ardından Polonyalı Cetjinski'nin Lenin'e telkini üzerine kurulduğunu; ÇEKA'nın 1918 tarihli kanunla resmen faaliyete geçtiğini söylemektedir. Mehmet Atay, "Rusya Gizli İstihbarat Servisleri: KGB'nin Kısa Tarihi," *Avrasya Dosyası - İstihbarat Özel*, Sayı 2 (Yaz 2002), c. 8, s. 310. Zickel ise ÇEKA'yı oluşturan hiçbir resmi yönetmeliğin yasallaşmadığını savunmaktadır. *Soviet Union: A Country Study, Library of Congress Cataloging in Publication Data*, ed. Raymond E. Zickel, U. S. Government Printing Office, Washington 1991, s. 758.

⁵ Michelle Jane Patterson, *Moscow Chekists During the Civil War, 1918-1921*, Simon Fraser University Yüksek Lisans Tezi, Burnaby 1991, s. iii; Slava Katamidze, *Loyal Comrades Ruthless Killers - The Secret Services of the USSR (1917-1991)*, Lewis International Inc. Copyright, United States-Miami 2003, s. 10; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 363; Raymond E. Zickel (Ed.), *Soviet Union: A Country Study* s. 757; Ferit Temur, *20. Asrın Casusluk Şebekesi: Cambridge Beşlisi*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2014, s. 66; David J. Dallin, *Sovyet Casusları*, Yarı Yayınları, Ankara 1968, s. 14.

⁶ Красная Армия - Krasnaya armiya - Kızıl Ordu.

oluşturulmaya başlanmıştır⁷. Dönemin şartları Kızıl Ordu'nun savaş yorgunu bir nüfusun içinden zor şartlar altında yaratılmasını gerektirmiştir⁸. Kızıl Ordu, Savaş Komiseri Lev Troçki'nin yönetimi altında zamanla, organizasyon ve disiplin açısından sürekli gelişen bir ordu haline gelmiştir⁹. 1920'nin sonbaharında, yani Rusya'da iç savaşın sona ermesiyle birlikte Kızıl Ordu'nun mevcudu 5 milyon askere ulaşacaktır¹⁰.

Kızıl Ordu'nun siyasî yapısındaki ve komuta yapısındaki değişiklikler ile Bolşevik devlet aygıtının merkezileştirilmesi paralel yürümüştür. Ayrıca Bolşeviklerin Kızıl Ordu sayesinde kazandığı kitlesel seferberlik tecrübesi hem tüm Sovyet toplumunun askerîleştirildiği Savaş Komünizmi (1918-1921) döneminde, hem de Stalinist dönemde hükümetin tutumlarını şekillendiren temel faktörlerden biri olmuştur¹¹.

Sovyet sistemindeki yeri ve öneminin yanında istihbarat faaliyetleri bağlamında da Kızıl Ordu önemlidir. Kızıl Ordu ve istihbarat denildiğinde akla gelen ilk yapı ise GRU'dur. GRU, 1918 yılında bir nevi Kayıt Direktörlüğü olarak kurulmuştur. Lenin GRU'nun istihbarat alanında bağımsız bir rol üstlenmesi konusunda ısrarcı olmuştur. Kuruluşunu takip eden yıllarda GRU yıllarca diğer Rus istihbarat yapılanmaları tarafından “rakip organizasyon” olarak görülmüştür¹².

⁷ Orlando Figes, “The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918-1920”, *Past & Present*, Sayı 129 (Kasım 1990), s. 168.

⁸ Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 403.

⁹ Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 518.

¹⁰ Orlando Figes, “The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War, 1918-1920”, s. 168.

¹¹ Orlando Figes, “The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War, 1918-1920”, s. 169.

¹² Dmitri Solovyov, “Five Facts About Russian Military Intelligence”, <http://www.reuters.com/article/us-russia-medvedev-intelligence-gru-sb-idUSTRE53N3K820090424> (Erişim tarihi: 23.05.2016). Askerî tarih literatüründe RU kısaltması da Rus askerî istihbaratını ifade etmek için kullanılabilir. GRU, Ana İstihbarat Direktörlüğü'nün kısaltmasıyken RU İstihbarat Direktörlüğü anlamına gelen

GRU'nun varlığı, Çin polisinin Pekin'de önemli bir Sovyet casusluk merkezine yaptığı baskın sonrasında, 1928-1929 yıllarında, gerek eldeki dokümanlar gerekse de açık kaynaklardan elde edilen bilgiler sayesinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca o dönemin Rus istihbarat teşkilatı OGPU'nun¹³ çalışanlarından olan ve karşı tarafa geçerek "bilinen ilk Sovyet vatan haini" olarak sıfatlandırılan Georges Agabekov da 1931 tarihli anılarında GRU'dan bahsetmektedir. Bununla birlikte karşı tarafa geçen bilinen en kıdemli Kızıl Ordu istihbarat subayı Walter Krivitsky, 1939 tarihli *I was Stalin's Agent* başlıklı otobiyografisinde GRU organizasyonunu detaylı bir şekilde tanımlamaktadır. 1918-1933 dönemi GRU'nun olgunlaştığı bir dönem olup bu yıllar arasında GRU profesyonel bir istihbarat organizasyonuna dönüşmüştür. Leonard'a göre GRU Bolşevik Devrimi ile doğmuş, iç savaş ve Sovyetler Birliği-Polonya Savaşı ateşinde ise vaftiz olmuştur¹⁴.

Lenin'in ölümü sonrasında GRU hem Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin kontrolünün sağlanması mücadelesinin bir parçası olmuş, hem de işçi devriminin silahlı isyanlar yoluyla yayılması için girişimlerde bulunmuştur. Bütün bu olaylar cereyan ederken GRU aynı zamanda tüm dünyayı kapsayan bir istihbarat toplama ağı da kurmuştur. Bu ağ zamanla genişlerken Sovyetler Birliği de geniş bir siyasî temsil düzeyine ulaşmıştır. 1920'lerin başıyla birlikte GRU, SSCB'nin en önde gelen dış istihbarat organizasyonu konumundadır. Bu konum İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar değişmeyecek, Leonard'a göre GRU'ya meydan okuyabilecek başka bir organizasyon da ortaya çıkmayacaktır¹⁵.

bir kısaltmadır. Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution – Soviet Military Intelligence 1918-1933*, Greenwood Press, Westport Connecticut and London 1999, s. xi.

¹³ Объединённое государственное политическое управление - Obedinyonnoe gosudarstvennoe političeskoe upravlenie pri SNK SSSR - Birleşik Devlet Siyasî Müdürlüğü.

¹⁴ Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution*, s. xiv-xv.

¹⁵ Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution*, s. xvi.

2. Kızıl Ordu’nun Sovyet Güvenlik Sistemine Dâhil Oluşu

1918’in ortalarına gelindiğinde komünistler kendilerine karşı isyan eden bölgeleri tekrar ele geçirmek amacıyla, henüz gerçek anlamda etkin bir savaş gücü haline gelmemiş olan Kızıl Ordu’nun yeniden organizasyonuna başlamışlardır. Birkaç ay gibi kısa bir zaman içinde tüm yapı en ince ayrıntısına kadar revizyondan geçirilmiş, Lev Troçki Askerî Devrimci Komite’nin -Savaş Dairesi- başına getirilmiş ve haziran ayında hükümet, mecburi hizmet kapsamında askerlik çağrısı yaparak yeni bir orduyu silah altına almayı kararlaştırmıştır. 1917’de oluşturulan Asker Komiteleri feshedilmiş, yerlerine siyasî komiserler tarafından yönetilen ve katı disiplin ilkesi ile eğitilen Komünist Parti üyelerinden müteşekkil Komünist Hücreler tesis edilmiştir¹⁶.

Savaş Komiseri Lev Troçki 5 Kasım 1918’de Sovyet askerî istihbaratını yapılandırmaya başlamış ve Sovyet askerî istihbaratının başına Çarlık döneminde Rus ordusuna hizmet vermiş önemli komutanlardan biri olan Semyon Aralov getirilmiştir¹⁷. Troçki, hem Askerî Devrimci Komite’de hem de Ekim Devrimi’nin askerî bakımdan örgütlenmesinde önemli aktörlerden biri olmuştur¹⁸. Bu noktada Sovyet

¹⁶ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 374.

¹⁷ Robert W. Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, s. 105. Gültekin Yıldız “askerî istihbarat” çalışmalarının Avrupa’da sistemli bir hale getirilmesini 19. yüzyılın ikinci yarısına dayandırmaktadır. Yıldız’a göre; 19. yüzyıl öncesinde “askerî istihbarat sistemi” denildiğinde akla, diplomatlar ile devletlerin çeşitli birimlerinde haber akışını sağlayan casus ve muhbirler ağı gelirken 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte devletlerin yurtdışı diplomatik temsilciliklerinde resmî görev yapan subaylarla karşılaşmaya başlanmıştır. Bu dönemde yetiştirilen kurmay subayların hesap ve tahmin kabiliyetlerinin yüksek olmasının ön planda tutulduğuna ve bu subayların bilgi tabanlı kontrol ve koordinasyon faaliyetleri yürütebilecek yeteneğe sahip askerler olarak yetiştirildiğine de vurgu yapan Yıldız, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte orduların bilgiye dayalı tehdit değerlendirme ve planlama faaliyetlerine yönlendiğini de eklemektedir. Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti’nde Askerî İstihbarat (1864-1914)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul Ekim 2019, s. 27-29. Bu bağlamda, Bolşevik Devrimi sonrasında Kızıl Ordu içerisinde de bir askerî istihbarat yapılanması oluşturulmasını, Rusların Avrupa’daki askerî istihbarat alanındaki gelişmelerden kopuk olmadığı şeklinde yorumlamak da yanlış olmayacaktır.

¹⁸ Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, c. 1, Metis Yayınları, İstanbul 2006, s. 150.

istihbarat sistematığının gelişim sürecinin ilk yıllarında Vladimir Lenin başta olmak üzere Lev Troçki ve Feliks Cerjinski'nin öne çıkan üç isim olduğunu vurgulamak gerekir.

Kızıl Ordu'nun organizasyonu görevi Çarlık ordusunun eski generallerine ve subaylarına verilmiştir. Bolşevikler tarafından bazı komünistlere rütbelere dağıtılmış olmakla birlikte, Kızıl Ordu'daki komisyonların çoğu eski ordunun muharip subayları tarafından nüfuz altına alınmıştır. İç savaş sırasında Kızıl Ordu'nun yüksek komuta kademesi büyük ölçüde bu eğitilmiş askerlerin elinde bulunmaktadır. Bununla birlikte genel anlamda Kızıl Ordu personeline bakıldığında ordu içinde Teğmen Mihail Tuhaçevski, Çavuş Semyon Budyonni ve Kumandan Mihail Frunze gibi yeni liderlerin de yükseldiği görülmektedir. Profesyonel askerlik hizmeti geleneği ve ÇEKA'dan duyulan korku, eski orduya mensup terhis edilmiş subayları Kızıl Ordu'da görev almaya yönelten başlıca sebeplerden biri olmuştur¹⁹.

Çarlık dönemi Rus ordusunda, Bolşevik isyan hareketlerine karşı müdahalelerde de görev yapmış olmaları kuvvetle muhtemel olan subayların Bolşeviklerin Çar'ı devirmesini müteakip yeni kurulan orduda görev almayı kabul etmiş olmaları bu subayların Çar'ın ya da Bolşeviklerin tarafını tutmaktan ziyade kendilerini sadece askerlik görevlerinin gereğini yapmakla yükümlü kişiler olarak gördükleri şeklinde değerlendirilebilir. Bolşeviklerin Çarlık dönemi subaylarını Kızıl Ordu'da görevlendirmeleri ise tamamen dönemsel, pragmatik ve taktik bir yaklaşımın ürünü bir uygulama gibi görünmektedir²⁰.

¹⁹ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 374.

²⁰ Aykut Çağlak, *Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2019 s. 227. Diğer taraftan, iyi niyetle hizmet vereceklerinin bir nevi taahhüdü olarak Kızıl Ordu'ya kayıtlarını gönüllü olarak yaptırılan eski subaylar, Bolşevik karşıtı güçler tarafından yakalandıklarında misliyle mukabeleye maruz kalmışlardır. Beyazların eline düşen birçok eski Çarlık ordusu yeni Kızıl Ordu subayı idam edilmişlerdir. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 364, 374-375.

Hükümet emirlerini eksiksiz uygulamaya çalışacaklarına inanılan Kızıl Ordu askerlerine iyi ödeme yapılmakta ve iyi bakılmaktadır. Kızıl Ordu'daki disiplin, dağılan eski orduya nazaran çok daha katıdır. ÇEKA ve Kızıl Ordu gibi güvenlik aygıtlarını sahada etkin olarak kullanan Bolşevikler 1917-1918 kışında hükümet mekanizmasını tamamıyla kontrolleri altına almayı başarmışlardır²¹.

Kızıl Ordu 1918 ve 1921 yılları arasında, komünist rejim için iki temel görevi yerine getirmiştir: Birincisi, Kızıl Ordu can alıcı önem taşıyan işleviyle, karşı devrimci askerî tehdidi yenilgiye uğratmıştır. Bolşevikler büyük ölçüde zamanın geleneksel askerî ilkelerine uygun olarak savaşmışlar ve iç ulaştırma hatlarının stratejik üstünlüğünden ve Avrupa Rusyası'nın kentlerinin ve demiryollarının sağladığı olanaklardan yararlanmışlardır. Buna ek olarak Bolşevikler halkın kendilerini Beyazlara tercih etmesinden de yararlanmışlar²² ve yaptıkları propaganda çalışmaları ve ürettikleri propaganda materyalleri ile de halkı Beyazlara ve diğer karşı-devrimci güçlere karşı örgütleyerek kendi yanlarına çekebilmek için uğraş vermişlerdir²³. Kızıl Ordu'nun başardığı ikinci görev ise, Beyaz ordular yenildikten sonra Kızıl Ordu'nun, Bolşevik Parti'nin süregiden oldukça merkezileşmiş yönetimi için güvenli bir üsse dönüşmesidir. Asker kitleleri ordunun profesyonel ve Parti egemenliğindeki yapısına dâhil edilmiştir. Kızıl Ordu, Bolşevik Devrimi'nin anarşik evresinde fişkıran, proleter Kızıl Muhafızlar ve

²¹ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 364. Fotoğrafta Birinci Petrograd Kızıl Ordu askerleri, 1918 yılında cepheye gitmeden önce görülmektedir. “Vlast’ sovetov za 10 let 1917-1927,” *Krasnaia Gazeta*, Moscow 1927; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/250> (Erişim tarihi: 02.01.2018). Söz konusu fotoğraf için bkz. Ek 1.

²² Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, s. 406. Skocpol'a göre, pek çok köylünün ehveni şer olarak tercihi de bu halk desteğine dâhildir ve köylüler olmaksızın Rus Devrimi'nin iç savaş sırasında pekiştirilmesinin kesinlikle mümkün olamayacağı bir gerçektir. İç savaşa köylüleri ve onların kaynaklarını sokmak için hem Kızılların hem de Beyazların girişimlerine köylülerin çoğu içerlese de, onlar (özellikle Sovyet Rusya'nın orta bölgelerindeki köylüler), Beyazların zaferinin, toprak beylerinin dönüşünü de beraberinde getireceğinden korkmuşlardır. Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, s. 406.

²³ “Beyazlara kızıl baltayı indirin” temalı propaganda afişi için bkz. Ek 2. <http://soviethistory.msu.edu/theme/propaganda/> (Erişim tarihi: 02.01.2018)

köylü gerilla takımları gibi düzensiz askerî birimlerin yerini almış ve onları özümlemiştir²⁴.

3. Kızıl Ordu'nun Sovyet İstihbarat Sistematiğinin Gelişim Sürecine Katkısı ve Kızıl Ordu ÇEKA Bağlantısı

Kızıl Ordu Bolşevik Devrimi sonrasında Rusya'nın iç ve dış güvenliğinin sağlanması çalışmalarında askerî kabiliyetlerinin yanında istihbarat alanındaki çabalarıyla da mücadeleye katkı vermiştir. Bu başlık altında öncelikle istihbaratın temel fonksiyonlarından olan propagandanın Kızıl Ordu'ya destek sağlanması yolunda ne şekilde kullanıldığı açıklanmakta, ardından Kızıl Ordu-ÇEKA ilişkileri üzerinden gözlemlenebilen ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının askerî alanda ve ekonomi alanında ne şekilde olduğu ele alınmaktadır.

3.1. Kızıl Ordu'nun Propaganda Çalışmalarıyla Sovyet İstihbarat Sistematiğinin Gelişim Sürecine Katkısı

İstihbaratın temel fonksiyonlarından olan propaganda faaliyetlerinin Rus halkının Kızıl Ordu'ya sempatiyle yaklaşması, güvenmesi ve katılım sağlaması amacıyla kullanılması, bunun yanında propaganda çalışmalarının Kızıl Ordu tarafından direkt olarak da icra edilebiliyor olması Sovyet ordusunun Sovyet istihbarat sistematiğinin gelişimine doğrudan ve dolaylı olarak katkı yaptığını göstermektedir.

Devrim sonrasında Bolşevikler özellikle iç güvenliğin sağlanması amacıyla halka Kızıl Ordu'nun önemini çeşitli yollarla anlatmış ve orduya katılımı maksimum düzeyde sağlamaya çalışmışlardır. Bu çalışmalarda propaganda afişlerinin kullanımı öne çıkmış ve bu afişlerde ordu ile ilgili pek çok konu halkla paylaşılmıştır. Bu konulardan biri asker kaçaklarıdır. Bolşevikler propaganda afişlerini kullanarak işçi ve köylüleri asker kaçaklarına karşı müsamaha göstermemeye çağırılmışlardır. Böylece halk asker kaçaklarına karşı bilinçlendirilmekte

²⁴ Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, s. 407. Makhno'nun Ukrayna'daki köylü gerillaları gibi, özümlemeyen bazı partizan birimler ise sonunda yenilgiye uğratılmış ve ortadan kaldırılmıştır. Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, s. 407.

ve örgütlenmektedir.

“Asker Kaçağının Kâbusu” başlıklı 1919 tarihli bir siyasî propaganda afişinde işçilere ve köylülere asker kaçaklarını aralarına almamaları öğütlenirken, kimse tarafından kabul görmeyecek asker kaçaklarının içine düşeceği yalnızlık resmedilmektedir. İç içe çizimlerden oluşan propaganda afişinde;

“İşçiler ve köylüler haini kendi aralarına almak istemiyor çünkü o Sovyet Cumhuriyeti'ni savunmayacak... Bir Kızıl Ordu askeri ormanda bir kütüğün üzerinde oturuyor; (arka planda) II. Nikola tahtta ve ona boyun eğen dalkavukları yanında. Mahkûmlar Sibirya'ya gidiyor. Demir parmaklıklılı hücrelerden samimi bakışlar. Karşı-devrimciler komünistler üzerine ateş ediyor.”²⁵.

ifadelerine yer verilirken, asker kaçakları hain olarak nitelendirilmektedir: Yaşanan olumsuzluklara asker kaçaklarının seyirci kaldığı, halk savunmasına destek vermedikleri çizimlerle anlatılmakta, böylelikle halka Kızıl Ordu'yla birlik olma mesajı verilmeye çalışılmakta, aksi takdirde ülke savunmasına katılmayan her bir işçi ve köylünün de hain olarak anılıp bu şekilde yalnız kalacağı hatırlatılmaktadır. 1919 tarihli bu siyasî propaganda afişinden de anlaşılacağı üzere o tarihlerde Kızıl Ordu'nun personel ihtiyacı vardır ve bu personel sayısının artırılması için istihbaratın temel fonksiyonlarından olan propaganda etkili bir şekilde kullanılmaya çalışılmaktadır.

Aynı yıl “Vsevobuç Özgürlük Sloganıdır”²⁶ temalı bir başka propaganda afişinde de, verilecek askerî eğitimlerin özgürleştirici niteliği anlatılmaya çalışılmakta ve afişteki yaşlı Rus köylüsünün ağzından şu ifadelere yer verilmektedir:

²⁵ “Nightmare of the Deserter (1919)”, *Hoover Political Poster Database*, 2007; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/february-revolution/february-revolution-images/#bwg2/186> (Erişim tarihi 02.01.2018).

²⁶ Vsevobuç - Vseobşçeye voennoe obuçenie - Genel askerî eğitim. Vsevobuç, Rus askerî eğitim sistemine verilen isimdir.

“Bir köylü olarak savunmada,
Elimde tüfeğimle ayakta duruyorum.
Özgürlüğümü savunuyorum,
Ve toprağımı.”²⁷.

Bu propaganda afişinde; kalbi üzerinde kıızıl bir yıldız bulunan beyaz giysisi, tarlada çalıştığı pantolon ve çizmeleri, hemen arkasında orak ve çekici, elinde süngüsüyle yaşlı bir Rus köylüsü, arka plandaki sahnede kıızıl bayrakla, tüfek ve süngüleriyle hücum eden bir grup Rus askerini işaret etmektedir. Afişteki çizim ve afişin sol tarafında verilen dörtlükteki ifadeler birlikte düşünüldüğünde, toprağı savunmanın aynı zamanda özgürlüğü savunmak olduğu vurgusunun yapıldığı görülmektedir. Bu propaganda afişinin de ana hedefi ülke savunması için Kıızıl Ordu ile birlikte savaşmaya çağrılan Rus köylüsüdür.

Kızıl Ordu, iç savaşın iyice kızışmaya başladığı süreçte personel ihtiyacının daha da artmasıyla kendi propaganda afişlerini de kullanmaya başlamış ve bu yolla da gönüllüleri orduya kazandırmayı amaçlamıştır. Dimitri Moor tarafından 1920 yılında hazırlanmış olan, Kıızıl Ordu'nun ilk ve en çok bilinen ve Kıızıl Ordu'ya gönüllü temininde de en çok faydalanılan propaganda afişi, Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'nin kullandığı “Uncle Sam” ve İngiltere'nin kullandığı “John Bull” posterleri model alınarak tasarlanmıştır²⁸. Söz konusu propaganda afişinde, arka planda bacalarından kara dumanlar tüten kıızıl renkli fabrikalar yer alırken, ön kısımda işaret parmağıyla afişin muhataplarına yönelen ve “Sen! Gönüllü müsün?” diye soran kıızıl giysili bir Rus askeri yer almaktadır. Propaganda afişinde arka planda fabrikaların yer alması Kıızıl Ordu'nun bu propaganda afişiyle öncelikli olarak işçileri hedeflediğini

²⁷ “VsevoBuch is the Watchword of Freedom (1919)”, *International Institute of Social History*, The Chairman Smiles, 2001; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/251> (Erişim tarihi: 02.01.2018). Söz konusu propaganda afişi için bkz. Ek 3.

²⁸ Kuptsov, I. I.; “Dmitrii Moor: Have You Volunteered? (1920)”, *Idushchie Vpered*, Moscow: Sovetskii Khudozhnik, 1987; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/256> (Erişim tarihi: 02.01.2018).

göstermektedir²⁹.

“Yaşasın 3 Milyon Askerli Kızıl Ordu!” temalı ve A. (Skif) Apsit tarafından hazırlanan 1919 tarihli propaganda afişindeki³⁰ rakam dikkate alındığında Troçki tarafından kurulması sonrasında Kızıl Ordu'nun çok kısa sürede 3 milyonluk bir rakama ulaştığı ve özellikle iç savaş döneminde Kızıl Ordu'ya yoğun bir katılım olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu yıllarda yapılan iç propagandada, kalabalık ve güçlü bir orduya sahip olunduğu çeşitli şekillerde anlatılmakla birlikte halkın orduya katılımını artırmak amacıyla, ordunun silah ve teçhizat açısından da yeterli durumda olduğu vurgulanarak orduya katılım teşvik edilmiştir.

Kızıl Ordu'nun her açıdan gelişmekte olan ve askerlerin ihtiyaçlarını karşılayabilen bir ordu olduğu, propaganda afişlerinin ana temalarından biridir. Ordunun giysi, silah ve teçhizat açısından yeterli duruma geldiği, iç savaşta mücadele edilen düşman birliklerinin ise zor durumda olduğu bu afişlerle anlatılmaya çalışılarak, iç savaşta tarafını seçip savaşacak halkın tercihini Kızıl Ordu'dan yana kullanması sağlanmaya çalışılmaktadır. Örneğin M. Avilov'un “Vrangel Ordusu ile Savaş” temalı propaganda afişinde at üzerindeki modern üniformalı ve silahlı Kızıl Ordu askeri, arkasındaki Vrangel askerlerine ateş ederken resmedilmiştir. Afişte Vrangel ordusunun askeri iyi savaş veren fakat sadece mızrak kullanarak mücadele etmek zorunda olan askerler olarak

²⁹ Her ne kadar sadık sanayi işçileri arasından ihtiyatlı bir başlangıç yapılmış olsa da, Kızıl Ordu'nun asker toplayıcıları çok geçmeden, (yukarıdaki diğer propaganda afişlerinde görüldüğü gibi) savaş yorgunu olan köylülere yönelmek zorunda kalmışlar ve Sovyet Rusya'da zorunlu askerlik sonunda yasalaşmıştır. Köylüler, 1921'deki mevcudu beş milyonu aşan Kızıl Ordu'nun beşte dördünden fazlasını oluşturmuştur. Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, s. 404-405. Bu anlamda Kızıl Ordu'nun orduya eleman temininde propaganda afişleriyle istediği sonuçları aldığını söylemek mümkündür.

³⁰ Peter Paret vd., “Long Live the Three-million Man Red Army! (1919)”, *Persuasive Images: Posters of War and Revolution from the Hoover Institution Archives*, Princeton University Press, Princeton 1992; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/248> (Erişim tarihi: 02.01.2018). Bu propaganda afişinde Kızıl Ordu'nun gücü, çeşitli savaş araçları, atlar, tüfekli askerler, uçaklar ve karadan çeşitli yollardan akın akın Kızıl Ordu'ya katılan kızıl bayraklı insanlarla anlatılmaya çalışılmaktadır. Söz konusu propaganda afişi için bkz. Ek 4.

tasvir edilmiştir³¹. Zorlu ekonomik şartlar altında ve iç savaş ortamında yaşamlarını sürdürenleri ve henüz bu savaşta tarafını seçmemiş olanları etkilemeyi hedefleyen bu ve benzeri propaganda çalışmaları Kızıl Ordu'nun personel sayısının artırılmasına önemli katkı sağlamıştır³². Bu çalışmalar Kızıl Ordu'nun propaganda silahını etkili ve amaca yönelik olarak kullanabilme kapasite ve kabiliyetine sahip bir ordu olduğunu kanıtlamaktadır.

3.2. Kızıl Ordu'nun Askerî İstihbarat Çalışmaları ve Operasyonel Faaliyetleriyle Sovyet İstihbarat Sistematiğinin Gelişim Sürecine Katkısı

Kızıl Ordu iç güvenliğin sağlanmasında askerî istihbarat çalışmaları ve operasyonel faaliyetleriyle de Sovyet istihbarat sistematiğinin gelişimine katkı yapmıştır. Kızıl Ordu birlikleri iç isyan ve eşkıyalık hareketlerinin bastırılmasında kritik bir rol üstlenerek ordunun genel taktik anlayışı doğrultusunda bu gibi hareketleri hem yakından takip ederek bu hareketlerle ilgili haber ve bilgi temin etmiş hem de gerektiğinde caydırıcı gücünü kullanarak bu hareketlere karşı operasyonlar gerçekleştirmiştir.

³¹ M. Avilov, "Battle with Vrangel's Army (1919-1922)", *Hoover Political Poster Database*, 2007; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/252> (Erişim tarihi: 02.01.2018). Söz konusu propaganda afişi için bkz. Ek 5.

³² Propaganda çalışmalarının da etkisiyle zamanla, çoğu okuryazar olmayan gönülsüz askerler de, hızla etkili bir savaş gücüne oldukça yakın bir duruma getirilmiştir. Eski rejimden kalan uzmanların oluşturduğu bir Savaş Bakanlığı'na, bütün askerî harekâtlarda komuta ve kontrol yetkisi verilmiştir. Kızıl Ordu'ya katılmaya ikna edilen ya da zorla alınan, olabildiğince çok sayıda eski Çarlık subayına (siyasal olarak tarafsız alan kabul edilen) teknik yeteneklerine uygun liderlik görevleri ve yetkiler verilmiştir. İç savaş boyunca eski ordunun 50.000 ile 100.000 subayı yeni Kızıl Ordu'ya alınmıştır. Belki de bunun kadar önemli olan; eski Savaş Bakanlığı'nın 10.000'den fazla sivil memuru, genel memurların önemli bir kısmı, eski ordunun askerî akademilerinin yanı sıra soğurulmuştur. Skocpol'a göre böylece, birkaç yıl içinde Bolşevikler, Geçici Hükümet'in temelini oymak için savundukları devrimci-demokratik önlemlerin birçoğunu tersine çevirmişler ve profesyonel ve bürokratik askerî örgütlenme ilkelerine geri dönmüşlerdir. Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, s. 405.

Eşkivalara ve çetelere karşı gerçekleştirilen askerî harekâtlara ilişkin 31 Mart 1921 tarih ve 1898 sayılı, “gizli” ibareli “istihbarat durum raporu” Kızıl Ordu'nun askerî istihbarat alanındaki çalışmalarını ve ülke içindeki karışıklıklara karşı ne gibi müdahalelerde bulunduğunu açıklayıcı nitelikte önemli veriler barındırmaktadır. Moskova'daki ordu merkezinden 31 Mart 1921'de imzadan çıktığı anlaşılan rapor şu şekildedir:

“Ukrayna, Lozovaia İstasyonu Bölgesi: 120 kişilik bir grup (çetenin ismi bilinmemekle birlikte aynı çete 28 Mart tarihinde Zemçuzhnoye İstasyonu'na da saldırı düzenlemiştir) 29 Mart tarihinde Raduyevo İstasyonu'nu ele geçirmiş ardından da telgraf cihazlarını kullanılamaz hale getirip Nadezdino'ya geçmiştir. Söz konusu çete zırhlı trenimizden açılan ateş sonucu dağıtılarak bölgeden uzaklaştırılmıştır.

Orel Askerî Bölgesi, Tambov Guberniyası, Çakino İstasyonu Bölgesi: 29 Mart tarihinde süvari birliklerimiz Bakharevka bölgesinden 100 kişinin üzerinde bir atlı çeteyi uzaklaştırmıştır. Çete Ponzar'a geri çekilmiş ancak oradan da uzaklaştırılmıştır. Çete daha sonra farklı bölgelere doğru dağılmıştır.

Otkonozhaiya İstasyonu Bölgesi: 29 Mart tarihinde birliklerimiz 1000 kişilik bir çetenin 2 makineli tüfekle işgal ettiği Semenovka'ya güney ve batıdan saldırı düzenlemiştir. Çete düzenlenen bu saldırıya karşı koyamamış ve Nikolskoye-Rzhaksa'ya geri çekilmiştir. Süvari müfrezemiz Nikolskoye'deki çeteye saldırarak köyün güney kısmını almış ancak düşmanın ağır makineli tüfek saldırısı sonucunda geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun haricinde özellikle dikkat çekecek başka bir olay vuku bulmamıştır.

Trans-Volga Askerî Bölgesi, Petrov Reyonu: 28 Mart tarihinde Sapolga'ya, buradan da Serdoba köyüne ilerleyen Popov çetesi Serdoba'yı alarak 29 Mart tarihinden itibaren Aleksandrovka'ya doğru harekete geçmiştir. Çeteler, askerî birliklerimizin takibi altındadır.

Kafkas Cephesi, Delizhan Reyonu: Karaklı mıntikasındaki saldırılarımız devam etmektedir. Pamb-arm, Mandzhukli, Pamb-kurd ve Çaban-Karakmaz işgal edilmiştir.

Sibirya Tobolsk Reyonu: Birliklerimiz Kularevskoye köyünden Bagaiskoye köyüne uzanan hat üzerinde isyancılarla şiddetle bir mücadeleye girişmişlerdir.

Ishim Reyonu: 300 adam, 2 top ve 3 makineli tüfekten oluşan Bordakov çetesi, birliklerimizin takibi altında Kokhanskoye köyünün doğusundan Ishim-Omsk Demiryolu ana istikameti yönüne doğru geri çekilmektedir.

Petropavlovsk Reyon: Petukhova'nın 70 verst (yaklaşık 70 kilometre) kuzeyinde adamlarımız Bukhalov'un çetesine yetişerek çeteyi başka bir güzergâha yönlendirmişlerdir. Bukhalov kendini vururken Sibirya Cephesi Kurmay Başkanı ve Halkın İsyancı Ordusu Kurmay Başkanı da esir alınmıştır.”³³.

Kızıl Ordu'nun “istihbarat durum raporu” incelendiğinde farklı isim ve sayılardaki çetelerin; farklı bölgelerde faaliyet gösterdikleri, yer yer iletişim cihazlarını tahrip ettikleri ve bu anlamda planlı hareket ettikleri, Kızıl Ordu birliklerince dağıtıldıklarında farklı bölgelere kaçtıkları, faaliyetleri Kızıl Ordu tarafından engellendiğinde ve dağılmadıkları durumlarda ise bölge değiştirdikleri görülmektedir.

Trans-Volga bölgesinde olduğu gibi Kızıl Ordu kimi zaman intikal halindeki çeteye müdahale etmemeyi tercih edip sadece çeteyi izlemekle yetinmekte ya da Petropavlovsk reyonunda olduğu gibi çeteyi başka bir güzergâha yönlendirme yolunu seçmektedir. Dikkat çeken nokta, Kızıl Ordu'nun çetelerle mücadelede çeteyi gerekmedikçe vurmaması, bunun yerine riskli bölgelerden çeteyi uzaklaştırma yolunu tercih etmesidir. Böyle bir tercih farklı taktik nedenlerle açıklanabilir.

³³ Diane P. Koenker ve Ronald D. Bachman, *Revelations from the Russian Archives – Documents in English Translations*, Library of Congress, Washington 1997, s. 31; RTSKHIDNI, fond 17, op. 86, d. 144, II. 5. Söz konusu “istihbarat durum raporu”nun sonunda yer alan imzaların şahıs olarak kime ait olduğu belli olmamakla birlikte imza sahiplerinin dönemin Savaş Komiseri ve Harekât Başkanı olduğu anlaşılmaktadır.

Örneğin, 300 adam, 2 top ve 3 makineli tüfekten oluşan Ishim'deki Bordakov çetesinin geri çekilmesine Kızıl Ordu'nun müdahale etmemesi muhtemelen çetenin kalabalık olmasından ve ağır silahlara sahip olmasından kaynaklanmakta, Kızıl Ordu olası bir çatışma durumunda kendi personelini riske atmak istememekte, çeteyi risksiz bölgeye sürmekle yetinmektedir. Bu tip taktik nedenler söz konusu olabileceği gibi Kızıl Ordu'nun, bölgedeki kendi birliklerinin silah ve mühimmat eksikliğini göz önünde bulundurarak bu şekilde hareket etmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

Görüldüğü gibi çeteler sayıları 100 kişiden 1000 kişiye kadar değişebilen, yer yer işgal faaliyetlerine girişebilecek güce de sahip olabilen ve bu açıdan ciddi birer güvenlik risk unsuru olabilecek potansiyelde gruplardır. Nikolskoye köyünde olduğu gibi, top ve ağır makineli tüfek saldırıları yapabilecek kapasiteye sahip çeteler karşısında Kızıl Ordu'nun zorlandığı ve Kızıl Ordu birliklerinin zaman zaman geri çekilmek zorunda kaldığı da görülmektedir. Söz konusu askerî istihbarat raporu Kızıl Ordu'nun gerek haber ve bilgi temini gerekse de temin edilen haber ve bilgiler doğrultusunda yapılan operasyonel faaliyetlerle Sovyet istihbarat sistematiğinin işleyişinde aktif rol oynadığını kanıtlamaktadır.

3.3. Askerî Alanda ve Ekonomi Alanında Kızıl Ordu-ÇEKA Bağlantısı

Bolşevik Devrimi'ni takip eden yıllarda Sovyet Rusya'da yaşananlar iç güvenliği sağlayan iki güvenlik aygıtı Kızıl Ordu ve ÇEKA'nın eşgüdümlü çalışabilme pratiği kazanmasına zemin hazırlamış, her iki güvenlik aygıtı da gelişimlerini bu zeminde sürdürmüşlerdir. Gerek Kızıl Ordu gerekse de ÇEKA'nın aslı görevi, devletin çıkarları doğrultusunda öncelikli olarak güvenli, dış müdahalelere ve manipülasyon girişimlerine kapalı bir yaşam alanı oluşturup bunu sürdürülebilir hâle getirmektir. Her iki güvenlik aygıtı da siyasî karar alıcıların güvenlik stratejileri doğrultusunda bu görevi yerine getirmeye çalışmışlar ve birbirleriyle koordineli çalışmışlardır. Ayrıca ordu-istihbarat teşkilatı ilişkilerinin iç içeliği ve yoğunluğu, Sovyet istihbaratının genetik yapısının oluşumunda da belirleyici olmuştur.

Sovyet istihbarat sistematığının üzerine kurulu olduğu düzende kurumlararası koordinasyona önem verilmektedir ve Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısı net olarak gözlemlenebilir niteliktedir. Askerî alan ve ekonomi alanındaki bazı uygulamalar da Kızıl Ordu-ÇEKA bağlantısını gözler önüne sermektedir.

3.3.1. Kızıl Ordu-ÇEKA Bağlantısı: Askerî Alan

ÇEKA'nın istihbarat raporlarının dağıtım listelerinde Sovyet Genelkurmayı'na bağlı askerî bölge birimlerinin yer alması; bu raporlarda askerî istihbarat verilerine rastlanması; “kızıl terör” uygulamaları kapsamında ordu ve istihbarat teşkilatının ortak infazlarda birlikte yer alması; sahada sınır bölgelerinde Sovyet süvari subaylarıyla ÇEKA üyelerinin birlikte fotoğraf vermiş olması gibi bilgiler ve yazılı ve görsel belgeler askerî alandaki ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını kanıtlamaktadır.

Ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısına verilebilecek önemli bir örneğin izlerine, ÇEKA İstihbarat Dairesi'nin çeşitli şehirlerdeki ekonomik ve politik durumla ilgili olarak hazırladığı 6-7-8 Ocak 1922 tarih 6/244 sayılı ve “çok gizli” ibareli istihbarat raporunun dağıtım listesinde rastlanmaktadır. Bu dağıtım listesinin 25. sırasında Kliment Voroşilov ismi yer almakta ve söz konusu istihbarat raporunun Voroşilov'a “Kuzey Kafkasya Askerî Bölgesi Rostov Komitesi'ne okunmak üzere” gönderildiği anlaşılmaktadır³⁴. Bu detay Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı ilişkilerinin iç içeliğinin ve istihbarat teşkilatı ile Kızıl Ordu'nun ülke güvenliğinin sağlanması noktasında koordineli olarak çalıştığının önemli göstergelerinden biridir.

Yine aynı belge içindeki bir politik istihbarat özetinde ÇEKA'nın; Rusya'nın Kuzey krayı Vologda guberniyasındaki askerî birliklerin durumunun istenilir düzeyde olduğuna; Kuzeybatı krayında Pskov guberniyasında Karelyan Cephesi'nde halkın seferberliğinin başarılı olduğuna dair istihbaratın yer alması; bunun yanında belgedeki bir dış istihbarat raporu özetinde Estonya'da bir Rus organizasyonunun

³⁴ Diane P. Koenker ve Ronald D. Bachman, *Revelations from the Russian Archives*, s. 34; RTSKhIDNI, fond 5, op. 1, d. 2627, II.31.32, 35, 35 ob.

kurulduğu ve bu karargâha gönüllüler toplandığına, bu gönüllüler içinde işsizlerin bulunduğuna ve bu kişilere üç aylık peşin ödemeler yapıldığına dair istihbaratın yer alıyor olması ÇEKA'nın istihbarat raporlarının içeriğinde askerî istihbarata dair veriler olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Ural guberniyasındaki silahlı çetenin silah ve eleman sayısı ve çetenin işgal teşebbüslerine dair; Bukееvskaya guberniyasındaki çetenin teslim olmasına yönelik çalışma ve görüşmelere dair; Sibirya'daki Tatar ve Tunguz isyanlarına dair istihbarat da ÇEKA tarafından oluşturulmuştur ve bu nitelikteki istihbarat da Sovyet ordusunun askerî istihbarat ihtiyacını karşılar niteliğe sahip olması açısından önemlidir³⁵.

ÇEKA istihbarat raporunda askerî istihbarat verilerinin yer alıyor olması ve raporun dağıtım listesinde Sovyet ordusunun askerî bölge birimlerine de yer verilmesi Sovyet Rusya'da istihbarat teşkilatı ve ordunun koordineli çalıştığını kanıtlamakta, böylece ordu-istihbarat teşkilatı ilişkilerinin ne kadar iç içe geçtiği bir kere daha belgelenmektedir.

ÇEKA ve Kızıl Ordu'nun sahada birlikte hareket ettiği uygulamalardan birine de Kronstadt ayaklanması sonrasında rastlanmaktadır. Troçki'ye bağlı güçler Kronstadt ayaklanmasını bastırılmış, Troçki 1800 denizcinin vurulmasını emretmiş, 1800 denizcinin yüzde 10'undan biraz daha azı ÇEKA tarafından, geri kalanlar ise Kızıl Ordu tarafından infaz edilmiştir³⁶. Görünen o ki ÇEKA zaman zaman askerî operasyonel faaliyetler sonrası infaz gücü olarak orduya destek verebilmektedir. Sovyet ordusunun ve istihbaratının bu tip infazlar gerçekleştirmesinin Bolşevikler tarafından planlanıp koordine edilen

³⁵ Diane P. Koenker ve Ronald D. Bachman, *Revelations from the Russian Archives*, s. 34; RTSKhIDNI, fond 5, op. 1, d. 2627, II. 31, 32, 35, 35ob. *Guberniya* terimi Rusya'daki alt idarî birimler için kullanılan bir terimken, *uyezd* (bir nevi kanton) terimi de *guberniyaların* içindeki daha küçük idarî birimler için kullanılmaktadır. *Kray* terimi ise hem *guberniyaları* hem de *uyezdleri* kapsayan idarî birimler için kullanılmaktadır. Aykut Çağlak, *Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925)*, s. 150.

³⁶ Slava Katamidze, *Loyal Comrades Ruthless Killers – The Secret Services of the USSR (1917-1991)*, s. 16. Katamidze'ye göre; “*olaydan yaklaşık yirmi yıl sonra Troçki bu olaydaki sorumluluğu Cerjinski ve Tuhaçevski'ye yıkmaya çalışacaktır fakat bahsi geçen dönemde askere hâkim olan makam ne ÇEKA şefi ne de ordu komutanlarıdır: O dönemde emirleri yerine getirilen Savaş Komiseri yani Troçki'dir.*” Slava Katamidze, *Loyal Comrades Ruthless Killers – The Secret Services of the USSR (1917-1991)*, s. 16.

“kızıl terör” uygulamalarının bir uzantısı olduğunu da hatırlamak gerekir.

Kızıl Ordu-ÇEKA koordinasyonları askerî istihbarat alanına hizmet etmiş olmakla birlikte bu alanın asıl fakat perde arkasında kalan hâkimi GRU’dur. Kızıl Ordu’ya askerî istihbarat desteği ordunun istihbarat ünitelerinden oluşan ve süreç içerisinde pek çok kez isim değişikliğine giden, Sovyet tarihinde ya Genelkurmay Dördüncü Şubesi ya da GRU (Genelkurmay Ana İstihbarat Müdürlüğü) olarak bilinen yapılanmadan gelmiştir. GRU, ÇEKA gibi politik bir servis değildir. Askerî istihbarat şefleri neredeyse hiçbir zaman Bolşevik Parti Merkez Komitesi’ne hizmet etmemişlerdir. ÇEKA mensupları Bolşevik Parti koruyuculuğu gibi bir görev üstlenmişken GRU subayları böyle bir rol üstlenmemişlerdir³⁷.

Sovyet tarihinin ilk yirmi yılında askerî istihbaratın en çarpıcı başarısı Yan Berzin tarafından idare edilen “illegal subay” ve “illegal ajan”ların kullanımı yoluyla sağlanmıştır. “İllegal subay” ve “illegal ajan”ların kullanıldığı ünite GRU içinde faaliyet gösteren bir ünite ve bu ünitenin başındaki isim de üniteye on yıldan fazla başkanlık eden Yan Berzin’dir. “İllegal”ler 1920’li yılların başlarında Batı Avrupa ve Asya’da; 1923’te de ABD’de operasyonel faaliyetler yürütmeye başlamışlardır. İçlerinde Maria Polyakova, Richard Sorge ve Leopold Trepper gibi isimlerin de bulunduğu “illegal ajan”lar Çin, Japonya, Nazi Almanyası, Fransa ve İsviçre’de istihbarat şebekeleri organize etmişlerdir. GRU’nun en önemli unsurları insan istihbaratı ve sinyal istihbaratı ile ilgilenmiş ve bu alanlarda özel olarak uzmanlaşmıştır³⁸. Şunu da belirtmek gerekir ki GRU’nun varlığı ve askerî istihbarat alanındaki hâkimiyeti Kızıl Ordu’nun ÇEKA ile koordinasyonuna engel

³⁷ Robert W. Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, s. 105.

³⁸ Robert W. Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, s. 105-107. Ruth Werner ve Arthur Adams’ın da içlerinde bulunduğu ABD ve İngiltere’deki GRU *illegalleri*, ülkelerindeki nükleer silah programlarında, askerî endüstri ve savunma endüstrisi alanlarında görev yapan önemli *kaynaklara* sahip olup onları çalıştırma başarısı da göstereceklerdir. KGB’ye oranla GRU hakkında çok daha az çalışma bulunmaktadır. Daha önceki yıllarda insan istihbaratı ve sinyal istihbaratı üzerine uzmanlaşmış olan GRU’nun önde gelen unsurları ilerleyen dönemde uzay araştırmalarında da aktif olarak kullanılacaklardır. Robert W. Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, s. 106-107.

teşkil edebilecek bir nitelik arz etmemiştir.

3.3.2. Kızıl Ordu-ÇEKA Bağlantısı: Ekonomi Alanı

Bolşevik Devrimi sonrasında Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısı kendini ekonomi alanında da göstermiştir. Devrim sonrası yaşanan ekonomik kriz dönemlerinde gıda maddesi temini sıkıntısı baş göstermiş ve Bolşevik hükümet güvenlik aygıtlarını kullanarak soruna müdahale etmiştir. Bu noktada Kızıl Ordu ve ÇEKA, Bolşevik hükümetin köylünün ürününe el koyma kararının saha uygulayıcıları olmuşlar ve bu alanda eşgüdümlü çalışmışlardır.

Devrim sonrasında Sovyet Rusya ekonomik krizdedir ve bu kriz Bolşeviklerin önündeki aşılması güç engellerden biri olmuştur. Rublenin değeri sürekli düşerken fiyatlarda da oldukça fazla artış yaşanmaktadır. Bolşevikler ülke genelinde kontrolleri altında bulunan yerleşimlerdeki kullanılabilir gıda maddelerini ve mevcut yiyecek stoklarını yiyecek karnesi sistemi ile dağıtırken bu sistemde Bolşevik Parti üyeleri ve işçiler besin dağıtım zincirinin ilk sırasında; devlet memurları zincirin ikinci sırasında; esnaf, zanaatkârlar ve işsizler ise besin dağıtım zincirinin son sırasında yer almaktadır. Geriye kalan herkes “üretim dışı unsurlar” olarak görülmüş ve bu kişilerin devlet yardımlarından faydalanması yasaklanmıştır. Yiyecek karnelerinin dağıtımını da bizzat Bolşevikler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bolşeviklerin Sovyet Rusya'daki yiyecek stoklarını yiyecek karnesi sistemi ile dağıttığı sistemde Bolşevik Parti üyelerinin besin dağıtım zincirinin ilk sırasında yer alıyor olmaları, temel insani ihtiyaçların dağıtılmasında parti üyeliğinin ne kadar belirleyici olduğunu göstermektedir³⁹.

Yiyeceklerin dağıtılması sırasında yaşanan adaletsizlik, sorunun sadece ufak bir kısmını oluştururken öncelikli problem yiyeceklerin köylerden temini meselesi olmuştur. Köylülerin gönüllü işbirliği ilkesine razı olmayacaklarını anlayan hükümet köylülerin elindeki tahılı zorla almaya karar vermiştir. Kızıl Ordu ve ÇEKA'nın “yiyecek taburları” köy köy gezerek köylülerin saklamaya veya kimi zaman da imha etmeye

³⁹ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 364.

çalıştıkları tahılları zorla alarak şehirlere göndermişlerdir. Gıda sorununu çözmek için izlenen bu yol yeni bir sorun doğurmuş ve köylüler içinde yer yer hükümete karşı silahlanmalara şahit olunmuştur⁴⁰. İç savaş baskısı altında olan ve Kızıl Ordu ve kentsel nüfus için acil yiyecek temin etmek zorunda olan Bolşevik yönetim sonunda bir de gıda vergisi ilan etmiş, uygulamada köylülere sadece kendi geçimleri ve sonraki yılki tohumluğa yetecek kadar bırakıp tüm hasatları köylülerin ellerinden almıştır. Köylüler direndikçe zorla alım ve baskıya daha sık şahit olunmuştur⁴¹.

ÇEKA'nın halktan vergi ve yiyecek toplanması gibi görevlerde Kızıl Ordu ile koordineli olarak kullanılması Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının, ekonomi alanında da var olduğunu kanıtlamaktadır. Sovyet Rusya'da istihbarat teşkilatı ve ordunun pratikte birbirinden ayrı ve bağımsız yapılar olmadığı ve ordu-istihbarat teşkilatı ilişkilerinin pek çok yönden iç içe geçmiş durumda olduğu bu örnekte de görülmektedir. Söz konusu çok yönlü koordinasyonların temel sebebi Bolşeviklerin katı disiplin, baskı ve merkezî kontrole dayalı bir devlet yönetimi anlayışına sahip olmasıdır. Bu anlayışın gereği olarak siyasî karar alıcıların istekleri doğrultusunda ordu ve istihbarat teşkilatı farklı alan ve konularda ortak çalışma zorunluluğuyla karşı karşıyadır.

3.4. Kızıl Ordu-ÇEKA Bağlantısının Temeli

Kızıl Ordu-ÇEKA bağlantısı aslında bu iki güvenlik aygıtının kuruluşu aşamasında bu aygıtlara kodlanmış durumdadır. Devrimden hemen sonra kurulan istihbarat teşkilatı ÇEKA'nın başına geçen Feliks Cerjinski'nin Bolşeviklerin devrim öncesi çalışmalarında da etkin görevler üstlenmiş olması, bu ismin ayrıca Smolni'de⁴² askerî komutan

⁴⁰ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s. 365. Sovyet Rusya'da 19 Şubat 1918 tarihinde tüm toprakların kamulaştırıldığı açıklanmıştır. Tüm araziler devlet malı olurken toprağı işleyenlere sadece kullanım hakkı verilmiştir. Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, s. 515.

⁴¹ Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, s. 515.

⁴² Smolni Enstitüsü binası St. Petersburg'dadır ve burası Ekim Devrimi sırasında Bolşeviklerin merkezi olmuştur. Devrim sonrasında Moskova'ya gidene kadar Lenin hükümeti buradan yönetmiş, bina pek çok toplantıya da ev sahipliği yapmıştır. Aykut

sıfatıyla güvenlikten sorumlu olarak yetkilendirilmiş olması devrim sonrasında Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı ilişkilerinin yoğunluk arz edecek olmasının ilk habercisi olmuştur. Bununla birlikte devrim hazırlıklarının Askerî Devrimci Komite ekseninde yürütülmüş olması, ÇEKA'nın bu komitenin bir kolu olarak kurulmuş olması da Sovyet istihbarat sistematiğinin güçlü bir ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısı üzerine yapılandırılacağına işaretlerini vermiştir⁴³. Böylece Lenin istihbarat teşkilatının başına ordu-istihbarat teşkilatı ilişkilerini koordineli olarak götürebilecek kapasite ve kabiliyete sahip birini getirme kararıyla, ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını Sovyet istihbarat sistemine kodlamıştır.

Sovyet Birinci Süvari Ordusu'nun başarılı bir şekilde ilerlediği Sovyet Rusya-Polonya Savaşı'nın başlangıç aşamasında⁴⁴ çekilmiş olan bir fotoğraf da, Sovyet istihbarat sistematiğinin işleyişinde ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının önemli bir görsel kanıtını oluşturmaktadır. Fotoğrafta; Mihail Kalinin, Semyon Budyonni ve ÇEKA kurul başkanlarından Skrame, 1920 yılında Polonya sınırında Birinci Süvari Ordusu birliklerinin geçit töreninde aynı karede yer almaktadır⁴⁵. Kızıl Ordu'nun önde gelen süvari subaylarından Budyonni ve ÇEKA üyesi Skrame'nin yoğun askerî hareketliliğin olduğu sınır bölgesinde bir arada bulunuyor olması, bu iki ismin ve dolayısıyla da Kızıl Ordu ve ÇEKA'nın koordineli çalıştığını, istihbarat teşkilatı ve

Çağlak, Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925), s. 225.

⁴³ ÇEKA, Ekim Devrimi'ni örgütlemiş olan Petrograd Sovyeti'ne bağlı Askerî Devrimci Komite'nin bir koludur. ÇEKA'nın görevleri arasında, karşı devrimci faaliyette buldukları gerekçesiyle tutuklanmış şüpheli kişileri sorguya çekmek gibi görevler de yer almaktadır. Bu amaçla özel bir seksiyon kurulmuş ve bu seksiyonun başına da, Smolni'nin askerî komutanı sıfatıyla güvenlik sorunlarına bakan Cerjinski getirilmiştir. Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, c. 1, s. 151.

⁴⁴ Slava Katamidze, *Loyal Comrades Ruthless Killers*, s. 27.

⁴⁵ "Kalinin and Budennyi at the Polish Front (1920)", *Russian State Film&Photo Archive at Krasnogorsk*, 2000; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/247> (Erişim tarihi: 02.01.2018). Fotoğraftaki gözlüklü isim Kalinin, onun ön tarafında boynunda dürbünle yer alan kişi Budyonni, Kalinin'in hemen arkasında bulunan beyaz kürk şapkalı kişi ise Skrame'dir. Söz konusu fotoğraf için bkz. Ek 6.

ordunun yakın ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir⁴⁶.

Sonuç

Ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısı Rusya'da iç savaşın yaşandığı süreçte oluşmuştur. Ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının bu süreçte oluşup gelişmesi iç savaş pratiğinin getirdiği bir zorunluluktur. İç savaş, ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını dikte etmiş ve Sovyet istihbarat çarkının işleyişi, istihbarat teşkilatı ve ordunun, bir başka deyişle sivil ve askerî istihbaratın yoğun ve zorunlu koordinasyonu üzerine kurulmuştur.

Bolşevik Devrimi'nden sonra Rusya'da sivil bir istihbarat yapılanması olan ÇEKA Sovyet istihbarat sistemine dâhil olurken Kızıl Ordu da kendisine bağlı GRU gibi istihbarat üniteleri, propaganda çalışmaları ve askerî istihbarat faaliyetleriyle Sovyet istihbarat sistematığı içerisindeki yerini almıştır. Devrimi izleyen süreçte birbirleriyle koordineli çalışabilme kabiliyetlerini de geliştiren bu güvenlik aygıtları aynı zamanda Sovyet istihbarat sistematığının gelişim sürecinde ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının sahada net olarak gözlemlenebileceği istihbarat pratikleri de ortaya koymuşlardır. Bu pratikler gerek askerî alanda gerekse de ekonomi alanında kendini göstermiştir. ÇEKA ile koordineli çalışmalar haricinde Kızıl Ordu propaganda çalışmalarındaki ve askerî istihbarat üretimindeki rolüyle de Sovyet Rusya'daki genel istihbarat üretimine katkı sağlamıştır.

Lenin'in, Sovyet istihbarat sistematığının yapısını belirleyecek siyasî kararları da Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının oluşumunu ve gelişimini belirleyen önemli bir faktördür. Lenin'in Bolşeviklerin devrim öncesi yaptığı çalışmalarda etkin görevler üstlenen, ayrıca devrim sırasında Smolni'de askerî komutan sıfatıyla güvenlikten sorumlu olan Feliks Cerjinski'yi ÇEKA'nın başına getirmesi ve ÇEKA'yı Askerî Devrimci Komite'nin bir kolu olarak yapılandırması Sovyet Rusya'da ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının altyapısını hazırlamıştır. Lenin, ordu-istihbarat teşkilatı bağlantı ve

⁴⁶ Bununla birlikte Bolşevik Parti'nin önemli isimlerinden Kalinin'in de bölgede yer alıyor olması Parti'nin gerek Kızıl Ordu gerekse de ÇEKA'nın faaliyet yürüttüğü sahaya bir nevi kontrolör sıfatıyla indiğini kanıtlamaktadır.

koordinasyonunu Sovyet istihbarat sistemine ÇEKA ve Kızıl Ordu'nun kuruluş aşamasında kodlamıştır. Bu kodlama, Sovyet istihbaratının genetik yapısının oluşumunda ve Sovyet istihbarat geleneğinin gelişiminde belirleyicidir.

Günümüzde Rusya, Ortadoğu'daki güçler mücadelesinde aktif ve oyun kurucu bir rol üstlenmekte ve sahada ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısını aktif olarak kullanmaktadır. Bu bağlantının oluşum sürecinin başlangıcı Bolşevik Devrimi'ni takip eden ilk birkaç yılda askerî ve istihbarî alanlarda alınan kararlara ve bu alanlardaki saha uygulamalarına dayanmaktadır. 21. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru ilerlerken yaşanan siyasî ve askerî gelişmeler ve Rusya'nın bu gelişmeler karşısında istihbarî ve askerî unsurlarını bölgede aktif olarak kullanarak benimsediği operasyonel yaklaşım, Rusya'da 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru şekillenmeye başlayan ordu-istihbarat teşkilatı bağlantısının bugün de dönemsel şartlara uyum sağlayıp gelişerek uygulamada değer bulduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Sovyetler Birliği Merkez Partisi Arşivi (RTSKhIDNI)

(Bu makalede, söz konusu arşive ait belgelerin birebir çevirisinin basılı olarak yayımlandığı Diane P. Koenker ve Ronald D. Bachman'ın *Revelations from the Russian Archives – Documents in English Translations* başlıklı eserinden faydalanılmıştır.)

RTSKhIDNI, fond 17, op. 86, d. 144, II. 5

RTSKhIDNI, fond 5, op. 1, d. 2627, II. 31.32, 35, 35ob

Sovyet Tarihinde 1917 Olayları Arşivi (Seventeen Moments in Soviet History – An on-line archive of primary sources)

“Beyazlara kızıl baltayı indirin” temalı propaganda afişi.
<http://soviethistory.msu.edu/theme/propaganda/> (Erişim tarihi: 02.01.2018)

“Kalinin and Budennyi at the Polish Front (1920)”, *Russian State Film&Photo Archive at Krasnogorsk*, 2000;
<http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/247> (Erişim tarihi: 02.01.2018)

Kuptsov, I. I.; “Dmitrii Moor: Have You Volunteered? (1920)”, *Idushchie Vpered*, Moscow: Sovetskii Khudozhnik, 1987;
<http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/256> (Erişim tarihi: 02.01.2018)

“M. Avilov: Battle with Vrangeli's Army (1919-1922)”, *Hoover Political Poster Database*, 2007; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/252> (Erişim tarihi: 02.01.2018)

“Nightmare of the Deserter (1919)”, *Hoover Political Poster Database*,

2007; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/february-revolution/february-revolution-images/#bwg2/186> (Erişim tarihi 02.01.2018)

PARET, Peter vd., “Long Live the Three-million Man Red Army! (1919)”, *Persuasive Images: Posters of War and Revolution from the Hoover Institution Archives*, Princeton University Press, Princeton 1992; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/248> (Erişim tarihi: 02.01.2018)

“Vlast’ sovetov za 10 let 1917-1927”, *Krasnaia Gazeta*, Moscow 1927; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/250> (Erişim tarihi: 02.01.2018)

“Vsevobuch is the Watchword of Freedom (1919)”, *International Institute of Social History*, The Chairman Smiles, 2001; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/251> (Erişim tarihi: 02.01.2018)

Araştırma ve İnceleme Eserleri

ATAY, Mehmet, “Rusya Gizli İstihbarat Servisleri: KGB'nin Kısa Tarihi”, *Avrasya Dosyası - İstihbarat Özel*, Sayı 2 (Yaz 2002), c. 8, s. 309-328

CARR, Edward Hallett, *Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, c. 1, Metis Yayınları, İstanbul 2006

ÇAĞLAK, Aykut, *Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2019

DALLIN, David J., *Sovyet Casusları*, Yarın Yayınları, Ankara 1968

FIGES, Orlando, “The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918-1920”, *Past & Present*, Sayı 129 (Kasım 1990), s. 168-211

KATAMIDZE, Slava, *Loyal Comrades Ruthless Killers – The Secret Services of the USSR (1917-1991)*, Lewis International Inc. Copyright,

United States, Miami 2003

KOENKER, Diane P. ve Ronald D. Bachman, *Revelations from the Russian Archives – Documents in English Translations*, Library of Congress, Washington 1997

LEONARD, Raymond W., *Secret Soldiers of the Revolution – Soviet Military Intelligence 1918-1933*, Greenwood Press, Westport Connecticut ve London 1999

PATTERSON, Michelle Jane, *Moscow Chekists During the Civil War, 1918-1921*, Simon Fraser University, Burnaby 1991

PRINGLE, Robert W., *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, The Scarecrow Press, Lanham Maryland-Toronto-Oxford 2006

RIASANOVSKY, Nicholas V. ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi, İnkılap Kitabevi*, İstanbul 2011

SKOCPOL, Theda, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004

TEMUR, Ferit, *20. Asrın Casusluk Şebekesi: Cambridge Beşlisi*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2014

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2011

YILDIZ, Gültekin, *Osmanlı Devleti'nde Askerî İstihbarat (1864-1914)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019

Soviet Union: A Country Study, Library of Congress Cataloging in Publication Data, ed. Raymond E. Zickel, U. S. Government Printing Office, Washington 1991 (1. Baskı, 2. Edisyon)

İnternet Kaynakları

SOLOVYOV, Dmitri, "Five Facts About Russian Military Intelligence",
[http://www.reuters.com/article/us-russia-medvedev-intelligence-gru-sb-
idUSTRE53N3K820090424](http://www.reuters.com/article/us-russia-medvedev-intelligence-gru-sb-idUSTRE53N3K820090424) (Erişim tarihi: 23.05.2016)

EKLER

Ek 1: Birinci Petrograd Kızıl Ordu askerleri, 1918 yılında cepheye gitmeden önce

(Kaynak: “Vlast’ sovetov za 10 let 1917-1927,” *Krasnaia Gazeta*, Moscow, 1927; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/250>) (Erişim tarihi: 02.01.2018)

Ek 2: “Beyazlara Kızıl Baltayı İndirin” temalı propaganda afişi

(Kaynak: <http://soviethistory.msu.edu/theme/propaganda/>) (Erişim tarihi: 02.01.2018)

Ek 3: “Vsevobuç Özgürlük Sloganıdır” temalı propaganda afişi

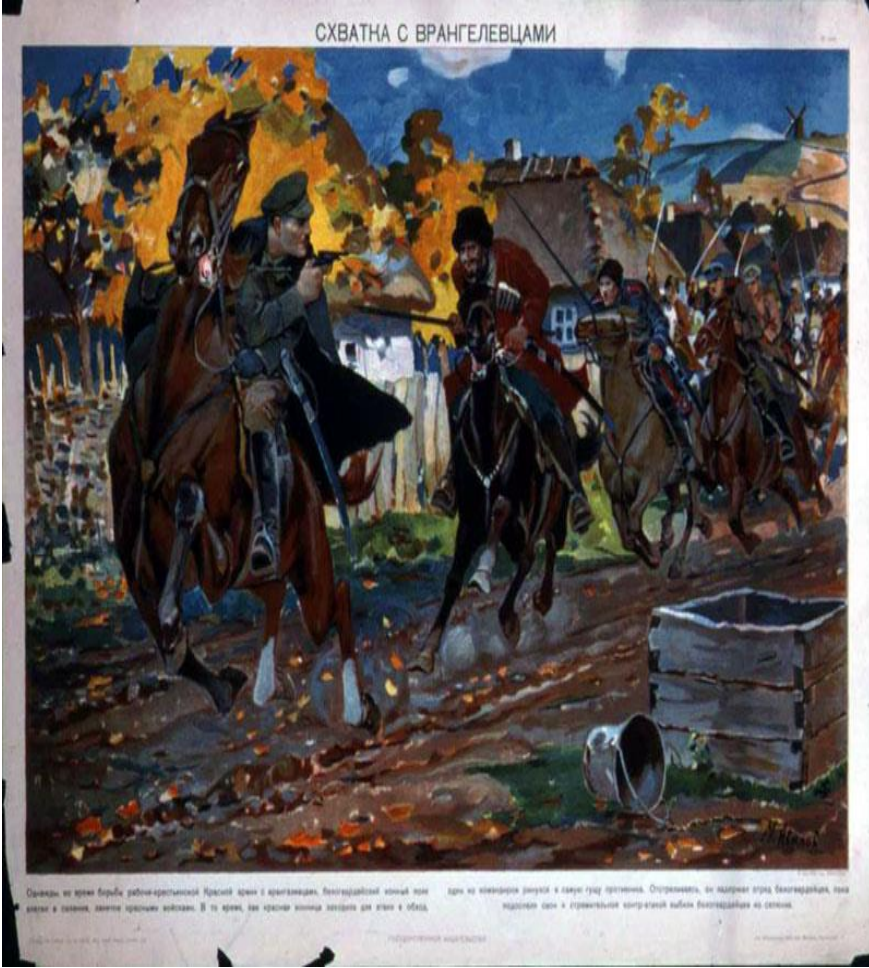
(Kaynak: “Vsevobuch is the Watchword of Freedom (1919)”, *International Institute of Social History*, The Chairman Smiles, 2001; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/251>) (Erişim tarihi: 02.01.2018)

Ek 4: “Yaşasın 3 milyon Askerli Kızıl Ordu!” temalı ve A. (Skif) Apsit tarafından hazırlanan 1919 tarihli propaganda afişi

(Kaynak: Peter Paret vd., “Long Live the Three-million Man Red Army! (1919)”, *Persuasive Images: Posters of War and Revolution from the Hoover Institution Archives*, Princeton University Press, Princeton 1992; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/248>) (Erişim tarihi: 02.01.2018).

Ek 5: M. Avilov’un “Vrangel Ordusu ile Savaş” temalı propaganda afişi.

(Kaynak: “M. Avilov, “Battle with Wrangel’s Army (1919-1922)”, *Hoover Political Poster Database*, 2007; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/252>) (Erişim tarihi: 02.01.2018)

Ek 6: Mihail Kalinin, Semyon Budyonni ve ÇEKA kurul başkanlarından Skrame, 1920 yılında Polonya sınırında Birinci Süvari Ordusu birliklerinin geçit töreninde

Fotoğraftaki gözlüklü isim Kalinin, onun ön tarafında boynunda dürbünle yer alan kişi Budyonni, Kalinin’in hemen arkasında bulunan beyaz kürk şapkalı kişi ise Skrame’dir. (Kaynak: “Kalinin and Budennyi at the Polish Front (1920)”, *Russian State Film & Photo Archive at Krasnogorsk*, 2000; <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/red-guard-into-army/red-guard-into-army-images/#bwg15/247>) (Erişim tarihi: 02.01.2018).

Summary

The period after the Bolshevik Revolution is a critical period in the development process of the Soviet intelligence system, but although the Red Army and the CHEKA are mentioned in the studies analyzing this period, there has not been an academic study that reveals the connection between the army and the intelligence service in a special framework and with historical evidences such as archive documents, photographs and propaganda posters. This article aims to fill this gap in the field of military history and intelligence history. The theses defended in this article are based on written and visual documents of the Archives of the Central Party of the Soviet Union (RTSKhIDNI -российский центр хранения и изучения документов новейшей истории) and Archives of the 1917 Events in Soviet History (Seventeen Moments in Soviet History - An on-line primary sources). In addition, the article adopts an interdisciplinary approach by using the perspectives of history and intelligence disciplines together while interpreting historical events.

In the period after the Bolshevik Revolution, the army and the intelligence service developed their ability to work in coordination. Thus, during the development of the Soviet intelligence system, the Red Army and the CHEKA have revealed intelligence practices in which the connection between the army and the intelligence service can be clearly observed. These practices have manifested themselves both in the military field and in the field of economy: The important names of the army and the intelligence service were seen together on the battlefield, the reports of the intelligence service contained very useful military information for the army, the officers of the army were included in the distribution list of the CHEKA's official reports, the Red Army and the CHEKA staff took part together in the executions of counter-revolutionaries, and with the joint activities of the army and the intelligence service Russian peasants' crop was seized by force. In addition to the coordinated works with the CHEKA, the Red Army contributed to the general intelligence production and the development of the Soviet intelligence system with its role in propaganda and military intelligence practices.

The connection between the army and the intelligence service was

formed during the period when the civil war was taking place in Soviet Russia. The civil war dictated the connection between the army and the intelligence service, and the functioning of the Soviet intelligence wheel was based on intense and compulsory coordination of the intelligence service and the army, in other words, civil and military intelligence. Another factor that determined the formation and development of the connection between the military and the intelligence service was the political decisions taken by Lenin, which will determine the structure of the Soviet intelligence system. Lenin's appointment of Felix Dzerhinsky, who was responsible for security as a military commander in Smolni during the Bolshevik Revolution, and structuring CHEKA as a branch of the Military Revolutionary Committee prepared the infrastructure of the military-intelligence service connection in Soviet Russia. Lenin coded the connection between the army and the intelligence service into the Soviet intelligence system at the establishment stages of the CHEKA and the Red Army. This coding has been decisive in the formation of the genetic makeup of the Soviet intelligence and the development of the Soviet intelligence tradition.

At the present day, Russia plays an active and pivotal role in the struggle in the Middle East and actively uses the army-intelligence service connection in the field. The beginning of the formation process of this connection is based on the decisions taken in the military and intelligence field and the applications in these fields in the first few years following the Bolshevik Revolution. The political and military developments taking place towards the end of the first quarter of the 21st century and the operational approach adopted by Russia in the face of these developments by using its intelligence and military elements actively shows that the army-intelligence service connection, which started to take shape towards the end of the first quarter of the 20th century in Soviet Russia, still adapts to periodic conditions and has been observed in practice.

Bozkır Savaş Sanatı: Brenta Savaşı'nın Stratejik ve Taktik İncelemesi

Steppe Art of War: Strategic and Tactical Analysis of the Battle of Brenta

*Umut BADAĞOĞLU**

Öz

Uluslar, halk oluşumunda yer alan unsurların şekillendiği kültürel coğrafyadan meydana gelirler. Bugün modern bilimin de yardımıyla, Türk ve Macar halklarının oluşumunda yer alan unsurların aynı kökenden geldiği açıkça ifade edilmektedir. O halde Macarların Avrupa fethi döneminin stratejik ve taktiksel araştırması, Türk idarî ve ordu kültürünün kökenlerinin anlaşılmasında yardımcı olabilir. Bugünlerde Türk tarihi üzerine çok farklı akademik çalışmalar görülmektedir. Buna rağmen eski Türk tarihinin stratejik ve taktiksel araştırmaları çok yeterli değildir. Buna inanarak, bu makale bu boşluğu doldurmaya hedeflemektedir. Bu makalede, Macarların döneme ait herhangi bir birinci el kaynakları olmamasından dolayı Avrupalı birinci el kaynaklar kullanılmıştır. Bu dönemdeki Macarların sosyal ve ekonomik yapıları, Annales ekolüne uyumlu bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Birinci el ana kaynakların verdiği bilgiler, uydu görüntüleri ve ölçümleri gibi modern tekniklerle yorumlanmıştır. Avrupalı birinci el ana kaynakların Ortaçağ dönemi hakkındaki taraflı bilgilerine rağmen, analizler bize Macarların savaşı, gereklilikten doğan son çare yiğitlikleriyle değil, kadim göçebe sahte ricat taktiği, iyi planlanmış pusu, baskın ve bugünlerde dolaylı tutum konsepti diye anılan strateji ile kazandıklarını göstermektedir. Brenta Savaşı'nın araştırması, Turani halkın profesyonelliğini, zekice stratejisini ve yerleşik yaşam süren, Avrupa kültürünün, nasıl onların stratejik dehalarını anlamadıklarını, yanlış

* Doktora Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: badakogluumut@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-3845-7033.

Geliş Tarihi/Received: 01.04.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 30.05.2021

yorumladıklarını bu nedenle onlara sayıca üçe bir üstün gelmelerine rağmen savaşı kaybettiklerini açıkça göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Macar Stratejisi, Türk Strateji, Brenta Savaşı, Sahte Ricat, Dolaylı Tutum Konsepti

Abstract

Nations derive from cultural geography that their ethnogenesis is shaped. Today with the help of modern science, we can clearly state that the ethnogenesis of Turkish and Hungarian people came from the same source. Therefore, strategic and tactical researches of the Hungarian conquests of Europe could help us to understand the roots of Turkish administrative and military culture. Nowadays, we can be able to see many different academic works on Turkish history. Despite that, strategic and tactical researches of old Turkic history is not so sufficient. Drawing from this observation, this article aims to fulfill that gap. In the article, we used European primary sources since Hungarians do not have any primary source of the era. To better understand the subject, primary sources are translated and given as how they are, then explained later on. Social and economic aspects of the Hungarians of the era tried to be explained according to the Annales School. Information of primary sources explicated with modern techniques such as satellite imagery and measuring. Despite European primary sources biased information on the medieval era, analysis shows us the Hungarians did not win the war because of their last-ditch bravery born out of necessity but through old nomadic feigned retreat tactic, well-planned ambush & raid and the strategy nowadays called as the indirect approach. The study of the Battle of Brenta clearly shows the professionalism and shrewd strategy of Turanid people and how sedentary European culture could not understand, misrepresent their strategic genius, therefore, lost the battle while outnumbering them three to one.

Keywords: Hungarian Strategy, Turkic Strategy, Battle of Brenta, Feigned Retreat, Indirect Approach

Giriş

Her kavim bir kültür ailesinden meydana gelmiştir. Günümüzde Türk tarihi ve kültürünü araştırmak kadar önemli bir diğer husus ise Türkler ile kan bağı bulunan diğer Türk kültür coğrafyasından gelen kavimlerin de incelenmesidir. Bu incelemelerle tarihsel süreçte Türk ordu kültürünün kökenleri de aydınlatılabilir.

Türk kültür coğrafyasından gelen Macarların, dışarıdan aldıkları sözcükler hariç tutulduğunda, öz Macarcanın en çok ortak sözcük paylaştığı dil Türkçedir¹. Ortak dil dışında günümüzde her iki halkın halk oluşumunda yer alan unsurlar ve onların DNA yapıları incelendiğinde Macarların, Türk kökenli kavimlerden biri olduğu söylenmektedir². Bu durumda Macarların askerî kültürünü incelemek esasında Türk askerî kültürünün köklerini incelemek demektir.

Bu makale, Ortaçağ döneminde İtalyan ile Macar güçleri arasında, günümüz İtalya'sının kuzeydoğusunda bulunan Brenta Nehri bölgesinde meydana gelmiş savaş üzerinedir. Savaşın incelemesine geçmeden önce her iki tarafın stratejik ve taktiksel arka planlarını daha iyi anlayabilmek için tarihsel verilerden yararlanmak gerekmektedir.

Macarların ilk görüldüğü yer günümüz Don bölgesidir³. Milattan Sonra 862 yılında Macarlar, Bizans'ın müttefiki olan Moravya hükümdarı Rastislav'ın davetiyle Dinyeper Nehri'ni aşmış ve Moravya topraklarına dokunmadan geçerek Frank topraklarına saldırmışlardır. Macarları yardıma çağıran başka bir Moravya kralı da Svatopluk'tur. Macarlar Svatopluk'un çağrısını yanıtlayıp Viyana'da Franklara saldırmışlardır. Macarların bu dönemde tam bağımsız olmadıkları da

¹ Osman Karatay, *Macarlar Kökleri ve Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 18.

² Endre Neparaczi vd., “Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin”, *Scientific Reports*, Sayı 9 (2019), s. 10.

³ Osman Karatay, *Macarlar Kökleri ve Türkler*, s. 20.

verilen bilgiler arasındadır, onlar Hazar Kağanlığına bağlıydılar ve Avrupa'ya akınlar yapsalar da hala Don bölgesindeydiler⁴.

Hazarlar, Macarların dağınık boy beyleri yerine merkezi güçlü bir yönetimi olmasını isteseler gerek, bazen Lebedias⁵ bazen Levedi⁶ adıyla anılan Macar beyine yöneticilik vermek istemişlerdir fakat Levedi bunu onaylamamış ve onun yerine Almuş oğlu Arpad Macar kralı olmuştur⁷. Böylece eskiden yedi beyin yönettiği Macarların artık iki yöneticisi olmuştur. Anlaşıldığı üzere 890'lı yıllarda Arpad önderliğindeki Macarlar, Peçeneklerin saldırı ve baskılarına dayanamamışlar ve batıya doğru göç etmeye başlamışlardır. Batıda Macarlar, Bizans'la anlaşma yapmışlar ve Bizans donanmasının da yardımıyla Tuna'yı geçerek Bizans'ın düşmanı Bulgarlara saldırıp onları yenmiş, başkentlerine kadar ilerlemişlerdir. Bu yenilgi sonrası Bulgarların o dönemki lideri Simeon, Peçeneklerle görüşmüş ve onların Macarlara saldırmalarına aracı olmuştur. Batı olaylarına müdahil olmaktan arka cephelerini savunmayı unutan Macarlar, böylece Peçeneklere yenilmişlerdir⁸. Macarların eski müttefiki olan Moravya hükümdarı Svatopluk'un oğulları bu sırada taht kavgasına girişmişlerdir, Macarlar da bu durumdan yararlanıp, Tuna'nın kuzeyi ve Karpatların güneyine yerleşip kalıcı yurt tutmuşlardır⁹.

1. Tarafların Savaş Öncesi Durumları

Avrupalı kaynaklara göre Macarlar Avrupa'ya 899 yılında gelmişlerdir. Birinci el Avrupalı kaynaklar Macarları, aşırı derece savaşçı bir halk olarak betimlemektedirler¹⁰. Peçeneklerden kaçan Macarların, ilk

⁴ Osman Karatay, *Macarlar Kökleri ve Türkler*, s. 23-25.

⁵ Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları, Altın Orda Öncesi Dönem", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3 (2004), c. 1, s. 47.

⁶ Osman Karatay, *Macarlar Kökleri ve Türkler*, s. 25.

⁷ Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları, Altın Orda Öncesi Dönem", s. 47.

⁸ Osman Karatay, *Macarlar Kökleri ve Türkler*, s. 27-28.

⁹ Osman Karatay, *Macarlar Kökleri ve Türkler*, s. 31-32.

¹⁰ Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, Manchester University Press, Manchester 2009, s. 202.

önce Panonyalıların ve Avarların kırlarına geldikleri ve burada avlanarak, balık tutarak günlük yiyeceklerini çıkartıkları belirtilmektedir¹¹. Hun döneminden beri çiftçilik, demircilik ve hayvancılıkla uğraşan Türklerin, avcı toplayıcı dönemdeki gibi bir yaşam sürüyormuşçasına betimlenmesi, dönemin kaynaklarının abartısıdır¹². Macarlar bölgeye geldikten sonra Karintiyalılar, Moravyalılar ve Bulgarlara karşı sürekli akın ve yağma eylemlerine girişmişlerdir¹³. Komşularına karşı yaptıkları akınlar dışında Macarlar, yerleştikleri bölgedeki Slavlara da boyun eğdirmeye ve yönetimlerini kabul ettirmeye çalışarak, yerleştikleri bölgeye tam anlamıyla hâkim olmaya çalışmışlardır¹⁴.

Prusya generallerinden, ünlü stratejist Carl von Clausewitz'in görüşlerine konu nedeniyle yer verilmesi faydalı olacaktır.

“Savaş sadece politikanın başka araçlarla devamıdır... Çünkü politik niyet amaç, harp ise araçtır ve araç, hiçbir zaman amaçsız düşünülemez. Savaşın mucip sebebi ne kadar kapsamlı ve ne kadar kuvvetli ise, halkın tüm varlığını ne kadar çok ilgilendiriyorsa, savaştan önceki gerginlik ne kadar şiddetliyse, savaş da o kadar soyut şekline yaklaşacak, o kadar düşmanı bastırarak, harp hedefiyle politik amaç o kadar birleşecek ve savaşın askerî niteliği politik niteliğinden o kadar ağır basacaktır.”¹⁵.

Clausewitz'in yukarıdaki sözlerini de göz önünde bulundurularak, tarafların savaş öncesindeki durumlarına dair bilgi vermek, onların stratejilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

¹¹ Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 205.

¹² Mirfatih Zekiye, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 39.

¹³ Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 205.

¹⁴ Horace Kinder Mann, *The Lives of the Popes in the Early Middle Ages*, c. 4, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co LTD, Londra 1910, s. 13.

¹⁵ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, Özne Yayınları, İstanbul 1999, s. 35.

Türkistan bölgesinden göçüp Avrupa'ya gelen Macarlar, ne yazık ki kendilerinin Avrupa'ya ilk geldikleri dönemdeki tarihlerini kaleme almamışlardır. Bundan dolayı, onların Avrupa'daki tarihleri Avrupalı kaynaklardan aktarılmıştır. Birinci el kaynaklardan konuyla ilgili en çok bilgi içerenlerden bazıları 'Prüm'lü Regino ve 'Cremona'lı Liudprand kronikleridir. Elbette Ortaçağ Avrupa'sının kaynakları dönemin şartlarına göre taraflı ve dini görüşle harmanlanmış bir yapı içerisindedir.

Macarlar, yukarıda adları geçen bölgelere sürekli akın ve yağma yaparken Avrupalıların kendi aralarında sürekli bir savaş ve feodal anarşi durumunda oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır. 890 yılında Karolenj İmparatorluğu'nun Doğu Frank kralı 'Karintiya'lı Arnulf ile Moravya Slavlarının kralı Zwentibald arasında çıkar nedeni iç çatışmalar yaşanmaktadır, yani Doğu Franklarında karışıklıklar vardır¹⁶. Doğu Frank kralı Arnulf, bu ayaklanmayı bastırdıktan bir yıl sonra Kuzeyliler (Normanlar) Aachen'ı yağmalamışlardır¹⁷.

Doğu Frank kralı Arnulf, kendi topraklarının güvenliğiyle uğraşırken Arnulf'un güneyindeki komşuları olan İtalya krallığı da feodal iç karışıklıklar içinde çalkanmaktadır. Kaynaklarda Batı Frank Krallığı veya diğer adıyla Galya Krallığı'nın hükümdarı olarak geçen II. Charles'ın (Dazlak Charles) iki vasalı bulunmaktadır, bunların adları Wido ve Berengar'dır, bu kişiler güçlü İtalyan prensleridir. Bu iki prens, İtalya tahtını elde etmek için birbirleriyle savaşa girişmişlerdir. Bu savaşta yenilen Berengar, Doğu Frank kralına sığınmıştır ve yardım istemiştir, Doğu Frank kralıysa bu noktadan sonra İtalya tahtına gözünü dikmiştir¹⁸. 896 Yılında kendini zorla imparator ilan ettiren Arnulf, Doğu

¹⁶ Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 207.

¹⁷ Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 210.

¹⁸ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, George Routledge & Sons LTD, Londra 1930, s. 46-55. Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 217.

Frank Krallığına dönüş yolunda bazı kaynaklara göre hastalıktan¹⁹ bazı kaynaklara göre zehirlenmesinden dolayı felç kalmıştır. Felç kalan Arnulf kendisine tehdit olarak gördüğü Berengar'ı kör ettirmeye çalışmıştır fakat Berengar bu durumdan kurtulmuştur. Arnulf yurduna döndükten kısa bir süre sonra ölmüştür, Wido da Arnulf öldükten sonra yaşamını yitirmiştir²⁰. Arnulf'un ölümünden sonra Doğu Frank Krallığı'nın tahtına Arnulf'un oğlu Louis geçmiştir²¹.

Kaynakların da belirttiği üzere Doğu Frank kralı Arnulf, ölümünden önce Macarları, Moravya hükümdarı Zwentibald'ın isyanını bastırmada kullanmak için bölgeye çağırmıştır²². Macarlar, Arnulf öldükten sonra Moravya bölgesinde hak iddia etmişler ve Bavyera'yı işgal edip yakıp, yıkıp yağmalamışlardır. Louis ve ordusu bu durum karşısında Macarlarla savaşmayı göze almış ve ileri atılmışlardır fakat Türkler (Macarlar) sahte geri çekilme taktiği uygulamış ve Louis'in ordusunu çembere alıp yok etmişlerdir. Macarlar savaş sonrasında Bavyera, Svabya, Fransa ve Saksonya krallıkları içindeki yerleri yakıp, yağmalamışlar, korunaklı kale benzeri yapılar ise birkaç yıl vergi vermek zorunda kalmışlardır. Birkaç yıl sonrasında Macarlara direnebilecek Avrupalı bir devlet kalmamıştır, bu zaman içinde Macarlar, Bulgarları ve Bizans İmparatorluğunu vergiye bağlamışlardır²³.

¹⁹ Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 220.

²⁰ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 55-57.

²¹ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 69.

²² Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 55. Horace Kinder Mann, *The Lives of the Popes in the Early Middle Ages*, c. 4, s. 13; Robert Buckley Comyn, *The History of Western Empire From Its Restoration by Charlemagne to The Accession of Charles V*, c. 1, W. H. Allen & CO, Londra 1841, s. 83.

²³ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 69-74.

2. Savaş ve Savaşın Stratejik ve Taktik Değerlendirmeleri

Macarlar yukarıda adları verilen ülkelere akınlar düzenleyip onları vergiye bağladıktan sonra yönlerini İtalya'ya çevirmiş ve güçlerini burada denemek istemişlerdir. Liudprand, İtalya'ya gelen Macarların sayılarının sayılamayacak kadar çok olduğunu ifade eder. 898 yılında Macarlar çadırlarını Brenta Nehri yanına kurmuş ve buradan İtalya'ya doğru keşif kolu gönderip üç gün boyunca bu yurt ile ilgili nüfus, durum, konum bilgisi edinmeye çalışmışlardır²⁴.

Macar güçlerinin bu üç gün içerisinde kat edebildiği uzaklıklardan söz ederken, başka Türkistanlı kavimlerin, atlı güçlerinin bir günde ne kadar yol alabildiğine bakmak, savaşın değerlendirmesinde yarar sağlayacaktır. Bozkır kültüründen gelen kavimler her ne kadar hızlı olursa olsunlar, onların da at arabaları, sürüleri, çadırları, aileleri yani lojistik yükleri vardı, bu lojistik hat, savaş gücünün arkasından onları takip ederdi. Göçer orduları, yerleşik yaşam süren kavimlere göre, lojistik hatlarından ayrı bir şekilde daha uzak mesafelere gidebiliyorlardı. Örneğin, Moğol ordusunun bir günde 60 mil (96 km) yol gidebildiği bilinmektedir²⁵. Emir Timur veya Aksak Timur olarak da adlandırılan Türk hükümdarı Timur'un ordusunun gece, gündüz yani 24 saat yol gidebildiği ve bu 24 saat içerisinde 150 mil (241 km) yapabildiği, bir gün içerisindeyse 80 mil (128 km) yol yapabildiği bilinmektedir²⁶. Fulda kroniklerine göreyse Macar ordusu, Bavyera'ya saldırdığında, bir gün içerisinde 50 mil (80 km) uzunluğunda ve enindeki yeri yakıp, yıkmışlardır²⁷.

Fulda'nın, Macar ordusu hakkında verdiği bilgi, onların bir gün içerisinde kat ettiği uzaklığı anlamak için önemlidir. Eğer Macar ordusu, 80 km uzunluğu ve enindeki bir yeri yağmalayıp, yıkabiliyorsa buradan

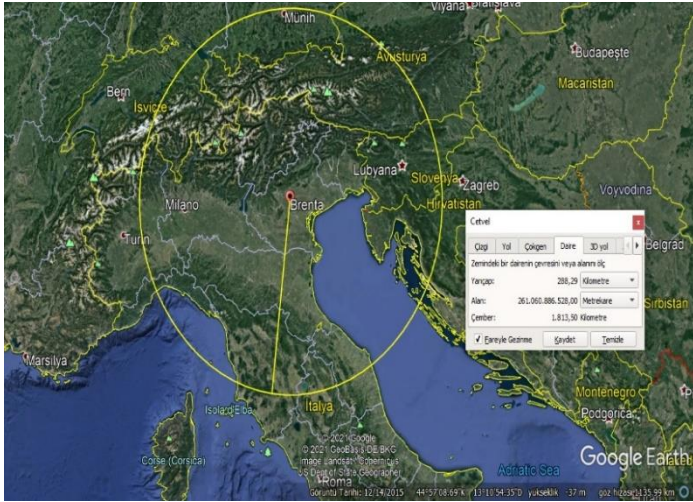
²⁴ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 74. John Beeler, *Warfare in Feudal Europe 730-1200*, s. 202-203.

²⁵ Wayne Lee, *Waging War Conflict, Culture and Innovation in World History*, Oxford University Press, New York 2015, s. 168.

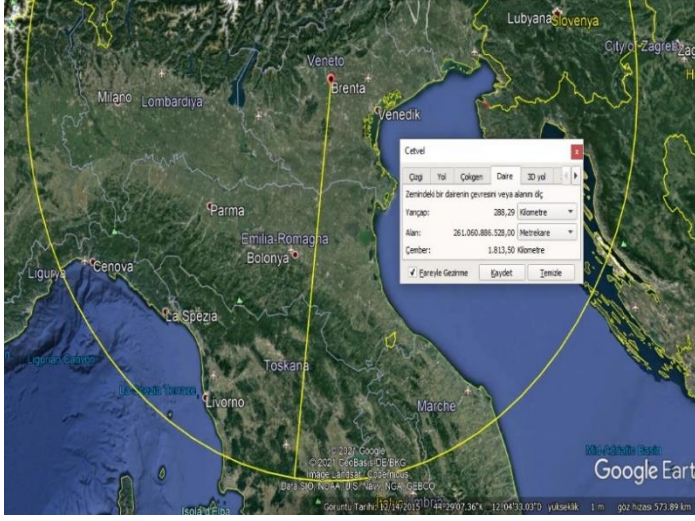
²⁶ Krishna Rao, *Prepare or Perish A Study of National Security*, Lancer Publisher, New Delhi 1991, s. 446.

²⁷ Peter Heather, *Empires and Barbarians The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Oxford University Press, New York 2010, s. 577.

onların bir gün içerisinde 80 km'den daha uzak mesafelere gittiği düşünülebilir. Çünkü bir yeri yakmak ve yağmalamak için bulunan bölgede durulması ve bu eylemlerin gerçekleştirilmesi gerekir ki bu da anlaşılacağı üzere zaman kaybı demektir. Timur dönemi, Moğollar döneminden sonra olduğu için, Macar dönemine tarihsel olarak daha yakın olan Moğolların, Macar hızı ve çevikliğine daha yakın olduğu düşünülebilir. Bu da günde 96 km'ye denk gelmektedir. Böylece kaynakların söz ettiği Macar gözlem gücünün üç günlük gözleminde, yaklaşık olarak 288 km'ye yakın yol alabildiği anlaşılmaktadır. Elbette burada Moğolların eylem içerisinde oldukları coğrafyanın bozkır olduğu, İtalya'nın özellikle Brenta bölgesinde düz vadilerinin olmasına karşın daha dağlık bir bölge olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Macarların, bu üç gözlem gününde İtalya bölgesinde nerelere kadar gidebileceğini göstermek için uydu görüntüsü ve ölçümü kullanılmıştır (bkz. **Görsel 1** ve **Görsel 2**).

Görsel 1: Brenta Nehri merkez alınmış olarak 288 km yarıçapı içerisindeki coğrafi bölgeler, “Brenta.” 44°57'08.69”K ve 13°10'54.35”D. Google Earth. 12/14/2015. 06/02/2021.

Görsel 2: Brenta Nehri merkez alınmış olarak 288 km yarıçapı içerisindeki İtalya coğrafyası, “Brenta.” 44°29’07.36”K ve 12°04’33.03”D. Google Earth. 12/14/2015. 06/02/2021.

Harita üzerinde de açık yeşil renkle gözüktüğü üzere Milano, Parma, Bologna şehirleri ve Marche bölgesi çevresi, düz vadi yapısındadır. Bundan dolayı Macar gözlem gücünün bu bölgelere kadar, hatta Toskana bölgesinin kuzeyine kadar ilerleyip bu bölgedeki şehirler, coğrafi yapı, insan nüfusu, askerî güçler, politik dengeler gibi konular hakkında bilgi edindiklerini düşünmek yanlış olmasa gerektir.

Bu üç günlük keşif sonucunda Macarlar bölgenin topografik, coğrafi, askerî, stratejik özelliklerini incelemişlerdir. Bu gözlemler sonucunda İtalyan ordusunun kendi keşif güçlerinden sayıca fazla olduğunu anlamışlar, bundan dolayı bu küçük keşif koluyla saldırı yapmayı yararlı görmeyip, geri çekilerek bahar aylarında toplu bir şekilde saldırı yapmayı yeğlemişlerdir. Gözlem gücünün, bu inceleme sonucunu duyan Macarlar, hemen ülkelerine dönmüş savaş hazırlıklarına başlamışlardır²⁸.

²⁸ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 74- 75.

Büyük bir orduyla İtalya'ya giren Macarlar, Aquileia, Verona berkitilmiş şehirlerini geçmiş ve serbest bir şekilde Pavia şehrine varmışlardır. Daha önce Macar adını bile duymadığı söylenen Kral Berengar, hemen tüm İtalyan şehirlerine mektuplar, ulaklar gönderip tek bir yerde toplanmalarını böylece sayılarının Macarlardan üç kat daha kalabalık olacağını söylemiştir. Berengar ordusunun gücü ve sayısına güvenerek düşmanın yenilişinin kaçınılmaz olduğunu düşünmüş ve kendini eğlenceye vermiştir²⁹.

Anlaşıldığı üzere Macarlar, düşman gücü hakkında belli bir bilgiye sahip olduktan sonra güçlerinin yetersiz olduğunu anlamış, daha büyük bir güçle, bahar ayları gibi daha elverişli bir zamanda Berengar güçlerine saldırmaya karar vermişlerdir. Burada Macar ve İtalyan savaşı sayıları hakkında bir açıklama yapmak gerekmektedir. Aktarıldığı üzere Liudprand, savaşmak için gelen Macarların sayısının sayılamayacak kadar çok olduğunu söylemiştir. Berengar'ın savaşı gücü hakkında bilgi veren Liudprand, bu sefer de İtalyan güçlerinin, Macar güçlerinden üç kat daha fazla olduğunu belirtmiştir. Anlaşılacağı üzere Ortaçağ birinci el kaynağı Liudprand, konuyu aktarırken abartılar yapmaktadır. Günümüz araştırmacıları İtalyan güçlerinin 15.000 kişi olduklarını ve bunların feodal şövalyelerden oluştuklarını aktarmaktadırlar³⁰. Avrupa Ortaçağ şövalyelerinin, hafif zırhlı Macar atlı okçularından daha ağır bir zırha sahip olduklarını düşünmek, Ortaçağ şövalyelerinin zırhları göz önünde bulundurulduğunda herhalde yanlış olmaz.

Kaynakların aktardığı üzere Macar ordusu, bahar aylarında Brenta Nehri'ni geçip batı yönüne doğru ilerleyip Aquileia, Verona, bölgelerini geçip Pavia çevresine ulaşmışlardır. Berengar'sa kendi feodal güçlerine haber gönderip tek bir bölgede toplanmalarını istemiştir. Clausewitz bu durumu: *“En iyi strateji, daima çok kuvvetli olmaktır; evvela genel olarak kuvvetli olmak, sonra da kesin sonuç yerinde kuvvetli olmak. Bu nedenle orduların oluşturulması çabasının dışında stratejinin,*

²⁹ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 75-76.

³⁰ John Beeler, *Warfare in Feudal Europe 730-1200*, Cornell University Press, Londra 1971, s. 203.

kuvvetlerini bir arada tutmaktan daha yüksek ve daha basit bir yasası yoktur.” şeklinde açıklamıştır³¹. Eslen’e göre ordu güçlerinin hareket hattının birden çok olması, kuvvetler arasındaki uyumu güçleştirir, birbirinden ayrılan kuvvetlerin, hassas duruma düşmesi ve kuvvetlerin parça parça yok edilmesi olasılığı artar³². Yani Berengar, ordusunu savaş bölgesi dışında tek bir bölgede toplayarak, onların ayrı bir şekilde, detaylarda yenilme hatasına düşmesini engellemeye çalışmıştır.

Macar güçleri, İtalyan ordusuyla karşılaştıklarında herhangi bir saldırı da bulunmadan geri çekilmeye başlamışlardır. Dönemin kaynağı, Adda Nehri’ne doğru yığın halinde kaçan Macarların, İtalyanlarca takip edildiklerini, bu takipten dolayı nehri geçmeye çalışan birçok Macar’ın boğularak öldüğünü ifade etmektedirler³³. Macarlar anlaşıldığı üzere Pavia bölgesine kadar gelmişler fakat sonrasında Adda Nehri ve Brenta Nehri yani kuzeydoğuya doğru çekilmeye başlamışlardır. Yazar Liudprand, İtalyan ordusunun büyüklüğünü gören Macarların, korku ve panik içerisinde, topluca Adda Nehri’ne doğru kaçtıklarını aktarmaktadır.

Liudprand, Macar stratejisini anlayamadığı için konuyu abartmış gözükmektedir. İlk olarak Macarların gözlem gücünün, üç gün boyunca istihbarat topladığı bilinmektedir. Bundan dolayı Macarların, Berengar’ın ordusunun sayısı hakkında yeterli bilgiye sahip olduğu söylenebilir. İkinci olarak Macarlar, yazarın da aktardığı üzere toplu bir şekilde geri çekilmişlerdir. Panik ve korku içinde ne yapacağını bilemeyen bir ordunun, güçlerini bir arada tutamayıp, birden çok hat üzerinden, dağınık bir şekilde geri çekilmesi beklenir. Böylece çok hat üzerinden geri çekilen Macar ordusunun daha yavaş ilerleyen İtalyan şövalyelerinden daha çabuk geri çekileceği ve takiplerinin daha zor olacağı söylenebilir. Liudprand ayrıca Macar güçlerinden birçoğunun geri çekilirken, Adda Nehri’nde boğulduğunu söylemektedir. Liudprand anlaşılan yeniden bir abartmada bulunmuştur çünkü Macar güçleri eğer

³¹ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s. 35.

³² Nejat Eslen, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, s. 147.

³³ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 76.

çok fazla kayıp verselerdi, sonradan İtalyan güçleriyle savaşmaya kalkışmazlardı.

Böylece Macarlar, Berengar'a elçi göndererek, eğer yurtlarına güvenli geçiş izni sağlanırsa elde ettikleri tüm ganimeti ona bırakacaklarını söylemişlerdir³⁴. Buradan Macar ordusunun geçtikleri yerleri yağmalayarak, bölgeden lojistik gereksinimlerini karşıladıkları ve ekonomik kazanç elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bu düşünceyle onların Lee'nin de aktardığı gibi lojistik hatlarını arkada bırakıp, lojistik hatlarından bağımsız bir şekilde eyleme geçtikleri söylenebilir.

Berengar ise Macarların yaptığı bu anlaşma önerisini aşağılayıcı bir şekilde reddetmiş ve onları öldürmesinin mi yoksa köle yapmasının mı daha iyi olduğunu söylemiştir. Anlaşmanın sağlanamaması üzerine Macarlar yeniden kaçmışlardır. Kaçışlarını sürdüren Macarlar, Verona çevresindeki açık ovaya gelmişler ve burada İtalyan öncü güçleriyle, Macar artçıları arasında savaş başlamıştır, Macarlar savaşı kazanırken İtalyan öncülerine diğer İtalyan güçleri katılmaya başlayınca, Macarlar kaçmayı sürdürmüşlerdir. İki ordu birlikte Brenta Nehri'ne varmışlardır. Yazar Liudprand, Macar atları çok yorgun oldukları için daha ilerilere kaçamadıklarını aktarmaktadır³⁵.

Anlaşma sağlayamayan Macarlar, Verona çevresindeki açık ovada İtalyan öncü güçleriyle çatışmaya girmişlerdir. Buradan yazarın, Macar güçlerinin ne yapmak istediği konusunda pek de bir bilgisi olmadığı anlaşılmaktadır çünkü Macarların ilk başta İtalyan öncü güçlerini yenerken, tüm İtalyan güçlerinin gelişiyle kaçtığını söylemektedir. Hâlbuki Liudprand'ın da aktardığı üzere Macarlar, bu saldırıyı yapmak için Verona çevresindeki açık ovayı seçmişlerdir. Bu coğrafi yapı, onların atlı okçularla gerçekleştirdikleri, gerilla taktiği benzeri vur kaç eylemlerine girebilmesi için en uygun yerlerden biridir. Liudprand, bu çarpışma sonrasında İtalyan güçleriyle birlikte Macarların Brenta Nehri'ne vardıklarını söylemekte ve Macar güçlerinin buraya geri gelmesinin nedenini, Macar atlarının çok yorgun olmasına

³⁴ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 76.

³⁵ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 76.

bağlamaktadır. Gerçekten İtalyan şövalyelerinin yapısı ve zırhı dolayısıyla Macarlardan çok daha yorgun olması gerekmektedir. Elbette Macarların birden çok ata sahip olduklarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Büyük olasılıkla Macar güçleri, daha savaşa başlamadan, Brenta Nehri'nde, ileri atılıp yeniden başladıkları yere geri dönmeyi planlamışlardır.

İki ordu nehrin iki ayrı yakasına konuşlanmışlardır, Macarlar bu noktada yeniden elçi gönderip ellerinde olan tüm eşya, pusat, esir ve atları vereceklerini yalnız her savaşa bir adet at bırakacaklarını söylemişlerdir, Liudprand, Macarların bunu korkudan yaptıklarını belirtmektedir. Macarlar, eğer İtalyanlar, kendilerinin yurtlarına sağ bir şekilde dönmelerine izin verirlerse bir daha asla İtalya topraklarına girmeyeceklerini ve çocuklarını da bu anlaşmanın teminatı olarak onlara bırakacaklarını ifade etmişlerdir. Liudprand'ın aktardığına göre Berengar, Macarların çoktan yenildiklerini düşünüp tehditler yağdırmış; “Eğer biz teslim olmuş ölü köpeklerin teslim olma hediyesini kabul eder ve herhangi bir antlaşma yaparsak, çılgın Orestes bile yaşamı üzerine yemin ederek bizim kaçık olduğumuzu söyler.” demiştir³⁶.

Birinci el kaynakların aktardığı üzere Berengar, kendi güçlerinin sayı üstünlüğünden ve Macarların geri çekilmeye başlamasından kendisine aşırı güven duymuş, Macarların çoktan dağılmış bir ordu olduğunu düşünmeye koyulmuştur. Bunu kendisinin Macarlarla iki defa anlaşma yapmaya yanaşmamasından ve onlara “*teslim olmuş ölü köpeklerden teslim olma hediyesi.*” almayacağını söylemesinden anlayabilmekteyiz. Macarların sürekli elçi göndererek İtalyan güçlerinin yararına olacak şekilde abartılı önerilerde bulunmasının iki nedeni olabilir; bunlardan birincisi Berengar'ın kendisine daha da güven duymasını sağlamak yani psikolojik savaş, ikinciyse zaman kazanmak olmalıdır.

³⁶ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 76-77.

Bu durum karşısında Macarlar üçlü pusu hazırlamışlar ve nehri geçerek direkt olarak İtalyan orta cephesine saldırmışlardır. İtalyan askerleri ise uzun süren elçilik, görüşmelerinden dolayı ortaya çıkan gecikmelerden bıkmış ve atlarından inerek çadırlarında yemek yemeye başlamışlardır. Macar saldırısı o kadar çabuk ve ani olmuştur ki Berengar'ın bazı askerleri yemek başındayken öldürülmüştür³⁷. Clausewitz, nehir çevresinde yapılan savaşların, saldıran taraf için zorluklar çıkartacağını fakat savunan tarafın, nehri taktiksel bir bariyer olarak görmek hatasına düşmesiyle, saldıran tarafın en uygun durumda olacağını ve kesin darbeyi en kolay şekilde indireceğini söylemektedir³⁸. Anlaşıldığı üzere Berengar'ın ordusunun savunmaya pek vakti de olmamıştır. İtalyan ordusu, elçilik görüşmelerinden bunalmış ve çadırlarında yemek yemeye başlamıştır yani savunma önlemlerini dahi tam olarak uygulamamışlardır. Eslen'e göre saldıran tarafla, savunan tarafının güçlerinin dengede olduğu duruma doruk noktası denmektedir, bu durumda komutanın, ordusunun gücünü iyi tartması ve saldırıya devam etmesi ya da savunmaya geçmesi gerekir. Savaşta esas olanınsa hedefi doruk noktasına ulaşmadan ele geçirmek olduğu belirtilmektedir³⁹. Macarların pusu ve ani saldırısı işte aynı bu kurallara uygun şekilde gerçekleşmiş ve Macarlar, savaş daha doruk noktasına ulaşmadan bir baskınla, kesin darbeyi en kolay şekilde indirerek savaşı kazanmışlardır.

Macarların savaş öncesinde hazırladığı üçlü pusunun hazırlanış şekli ve yeri de savaşın gidişatına etki etmiştir. Savaşın gerçekleştiği yerin nehir çevresi olmasından dolayı bu pusunun, Berengar'ın ordusunun yan cepheleri ve arka cephesinde konuşlandığını söyleyebiliriz. Bu konuşlanmanın, Macar ordusunun Brenta Nehri'ni geçtikten sonra yapıldığı söylenebilir, çünkü kaynaklar bize Macar ordusunun toplu bir şekilde geri çekilerek, Brenta Nehri'ni geçtiğini söylemektedir. Bundan dolayı pusu atacak Macar güçleri, İtalyan ordusu nehrin karşı tarafındayken, onlara gözükmeden nehrin karşı tarafına geçmiş olmalıdırlar. Hazırlıklar sonrasında Macar ordusu tüm gücüyle İtalyan ordusunun orta hattına saldırmış ve baskın vermiştir. Eslen'e göre

³⁷ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 77-78.

³⁸ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s.573.

³⁹ Nejat Eslen, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, s. 140.

baskın esası düşmanın habersiz olmasından çok onun karşılık veremeyecek bir durumda olmasıdır. “*Baskın, güçlü bir psikolojik silahtır; düşmanın emir ve komuta sistemini çökerterek dengesini bozar, kuvvet dengesini tümüyle değiştirir ve kuvvetle orantılı olmayan büyük bir başarının elde edilmesine imkân sağlar.*”⁴⁰. Clausewitz’e göre baskının verdiği etkiler baskın verene, en kötü durumu bile en iyi duruma çevirecek fırsatlar sunar. Baskının kendine özgü etkilerinden biri de ordu içindeki birlik ve beraberlik duygularını herkesin kişiliğini ortaya çıkartacak şekilde gevşetmesidir⁴¹.

İtalyan güçlerinden yemek başında öldürülmeyenler içinse atların ürküp kaçmasından dolayı kaçış olanaksız hale gelmiştir, İtalyan güçlerinin başına gelen felaket, onların kendi içinde de anlaşmazlıklara düşmeleriyle artmıştır. Bazı İtalyan güçleri kendi komşuları Macar güçlerince öldürülürse, kendi güç alanlarını komşu feodal bölgelerine yayabileceğini düşünerek Macarlara saldırmamışlardır, komşularının yardımına yetişmek istemeyen bu İtalyan güçleri, aslında kendi yıkımlarını da hazırlamışlardır⁴².

Berengar’ın ordusunda da baskın sonrasında Clausewitz’in söz ettiği durumlar gözlemlenmeye başlamıştır. İtalyan ordusunun çoğu bu ani saldırı sonrasında atlarını kaybetmiş, ordunun geri kalanının bazı bölümleri diğer bölümleriyle feodal çıkarlar uğruna anlaşmazlık içerisine girerek birbirlerine yardım etmemişlerdir. Burada daha önce de sözü edilen iç karışıklıklar göze çarpmaktadır. Görünüşe göre feodal yapıdaki çatlaklardan kaynaklanan, İtalyan ordularındaki iç cephenin sağlam olmaması durumu, Macar ordusunun pusu ve baskınıyla en doruk noktasına ulaşmıştır. Ülkemizin kurucusu, başarılı komutan Mustafa Kemal Atatürk iç cepheyi; “*İç ve görünürdeki cephe... Asıl olan iç cephedir. Bu cephe bütün memleketin, bütün milletin meydana getirdiği bir cephedir... Önemli olan, memleketi temelinden yıkan, milleti esir*

⁴⁰ Nejat Eslen, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, s. 185.

⁴¹ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s. 176.

⁴² Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 78.

ettiren iç cephenin çöküşüdür.” sözleriyle açıklamıştır⁴³. Sun Tzu'nun Savaş Sanatı adlı kitabındaysa iç cephe, boşluk ve doluluk terimleriyle anlatılmaya çalışılmış, kesin zafere götüren yolun boşluk ve doluluktan geçtiği söylenmiştir. Savaş Sanatı'na göre “*Bu bir boşluk ve doluluk sorundur. Üstlerle altlar arasında çatlaklar varsa, komutan ve subaylar birbirlerinden hoşnutsuzsa ve tatminsizlik birliklerin ruhuna dek tırmanmışsa, buna boşluk denir.*”⁴⁴.

Berengar'ın güçleri tüm bu durum karşısında kaçmaya başlamış ve Macarlar da kendi merhamet ve antlaşma hediyeleri reddedildiği için vahşice İtalyan güçlerini takip etmiş ve onların yalvarmalarına kulak asmamışlardır, İtalyan güçlerinin kaçıışı bir katliama dönüşmüş ve krallık, Macarların işgaline uğramıştır⁴⁵. Kendi içinde bir birlik sağlayamayan Berengar güçleri, atlarının ürküp kaçması sonucu toplu bir şekilde geri de çekilememiş ve Macar ordusuna acımasızca takip edilip neredeyse tümünden öldürülmüşlerdir. Clausewitz takiple ilgili olarak “*Zaferin değerini esas itibarıyla enerji tayin eder; takip zaferin ikinci aşamasıdır ve çoğu kez birincisinden daha önemlidir; kusursuz eserini teslim almak için burada taktiğe yaklaşan strateji, zaferin tamamlanmasını isteyerek otoritesinin birinci faaliyetini takibe hasreder.*” demiştir⁴⁶. Clausewitz'in kesin zafer elde etmenin en önemli aşaması olduğunu söylediği savaş sonrası takip, birinci el kaynakların da aktardığı üzere, Macarlarca mükemmel bir şekilde uygulanmıştır. Güncel kaynaklara göre bu başarılı takip sonrasında İtalyan ordusunun neredeyse hepsi yok edildiği gibi, ordunun peşinden gelen, orduda eşleri bulunan aileler veya ordunun para karşılığı gereksinimlerini gideren kişiler de öldürülmüştür. Berengar'ın ordusu ve onların peşinden gelenlerin öldürülmesiyle, ölü sayısının 20.000 kişi olduğu belirtilmektedir⁴⁷.

⁴³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 433.

⁴⁴ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Sibel Özbudun ve Zeynep Ataman, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1996, s. 18.

⁴⁵ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 78.

⁴⁶ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s.255.

⁴⁷ Ian Heath, *Armies of The Dark Ages 600-1066*, Wargames Research Group Ltd,

Berkitilmiş şehirlerdeki dışında hiç kimse Macarlara karşı duramamıştır, Macarlar bu zaman içerisinde savaş güçlerinin bir bölümünü Svabya, Bavyera, Fransa ve Saksonya'yı yağmalaması için gönderirken diğer bir bölümünü İtalya'yı yakıp, yağmalaması için göndermiştir⁴⁸. İtalya'ya giren Macar güçleri, İtalya'yı yakıp, yağmalamışlardır, yağmalananlar içinde Liutward adlı piskoposun biriktirdiği olağanüstü hazine de vardır⁴⁹. Macarlar Svabya, Bavyera, Fransa, Saksonya ve İtalya'yı hiçbir engelle karşılaşmadan yağmalarken, Berengar kendi askerlerinin bağlılıklarına güvenemez duruma gelmiş, Macarların dostluğunu kazanmaya çalışmıştır⁵⁰.

Clausewitz, taktiği ve stratejiyi şu şekilde açıklamıştır: “*O halde bizim sınıflandırmamıza göre taktik, silahlı kuvvetlerin muharebede kullanılması, strateji ise muharebelerin; savaşın amacına ulaşmak için kullanılması kuramıdır.*”⁵¹. Bununla birlikte Macarların stratejik amacının ne olduğuna geçmeden önce onların sosyo-ekonomik durumlarının açıklanması, stratejik amaçlarının değerlendirilmesinde kolaylık sağlayacaktır. Nikolay Kradin'e göre göçerler yaşamlarını sürdürebilmek için tarih boyunca bazı yöntemleri uygulamışlardır. Bu yöntemler aşağıda belirtilmiştir:

- 1- Akın ve yağma stratejisi.
- 2- Ziraatçı toplumu itaat altına alarak, vergi salma ve kıtalararası ipek ticaretini kontrol altında tutma stratejisi.
- 3- Yerleşik-Şehirci devleti ele geçirip, toprakları üzerinde garnizonlar kurmak, yerleşikler üzerine sefer düzenleyerek, yeni soylu sınıf için köylülere vergi koymak.

Cambridge 2015, s. 106.

⁴⁸ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 78.

⁴⁹ Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 226.

⁵⁰ Liudprand of Cremona, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, s. 90.

⁵¹ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s. 83.

- 4- Seri akınlar düzenleyerek, daha büyük toplumlarla ilişkilerinde vergi salma tehdidinde bulunmaktır.⁵²

Mirfatih Zekiyev'e göre göçerler, göçebe olduklarından bazı ürünleri ve üretim araçlarını üretemezler ve bundan dolayı, yerleşik yaşam süren kavimlere akınlar düzenleyerek, yağmalar şeklinde bu ürünleri elde ederler⁵³. Önceki bölümlerde de aktarıldığı Macarlar çevresindeki komşu ülkeleri yağmalamış vergiye bağlamıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Macarların stratejilerinin yerleşik yaşam süren Avrupalı halkları yağmalamak, vergilerle geçimlerini sağlamak ve bu yağmalarla üretim araçları elde ederek ekonomilerini güçlendirmek oldukları söylenebilir.

Elbette Macarların tek stratejik amaçlarının, yağma yapıp vergi almak olduğunu söylemek pek doğru olmaz. Macarların yeni geldikleri bölgelerde, farklı halkların da var olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Ortaçağ Avrupa'sında bu halkların neredeyse hepsinin, Hristiyan olduğunu ve Hristiyan kültürden geldikleri de bilinmektedir. Avrupalı bu devletlerin, Macarları ne kadar kendilerine yabancı ve düşman olarak gördüklerini 'Prüm'lü Regino'nun şu satırlarından da anlamak mümkündür “*Macarlar insan gibi değil canavar gibi yaşıyorlardı, söylentilere göre etlerini çiğ yer, kan içer, düşmanlarının kalplerini söker ve az az yerlerdi ki bu onlara şifa versin, acımaları ve merhametleri yoktu. Vaşşilikleriyle ünlü bu iğrenç halk yalnız adları geçen yerleri değil, İtalya Krallığı'nı da harap etmişstirler.*”⁵⁴. Avrupalı devletlerin bu tutumlarını göz önünde bulundururken, Macar iç cephesinin durumunu da unutmamak gerekmektedir. Mann'ın aktardığına göre Macarlar, yerleştikleri yerdeki Slav unsurlarına da boyun eğdirerek, yönetimlerini tam anlamıyla kabul ettirmeyi ve yerleştikleri bölgeye tam anlamıyla hâkim olmayı amaçlamışlardır⁵⁵.

⁵² Nikolay Kradin, Nomadı (ınıya miri) Rodina, No. 3-4 M., s. 18'den akt. Mirfatih Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. Ahsen Batur, s. 39.

⁵³ Mirfatih Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. Ahsen Batur, s. 38-39.

⁵⁴ Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 205-206.

⁵⁵ Bkz. s. 87.

Kendilerine yabancı ve düşman bir ortam içerisinde yalnız olan Macarlar, herhalde yalnızca düşmanlarını yağmalamak ve bu şekilde ekonomik çıkar elde etmek için çevresindeki Avrupalı devletlere saldırmıyordu. Elbette Macarların yukarıda da adları geçen çevre devletlere karşı sürekli saldırı ve yağma eylemlerine girişmesi onların ekonomik amaçlarını da karşılıyordu fakat aynı zamanda, Avrupalıların pagan vahşiler olarak gördüğü Macar siyasî yapısının, Avrupalılarca ortadan kaldırılmasını önlüyor yani yaşama olanağı sağlıyordu. Yani bir Macar büyük stratejisi oluşturuyordu. Eslen, büyük stratejiyle ilgili; *“Büyük strateji askerî ve askerî olmayan güç unsurlarının birleştirildiği ve koordine edildiği en üst düzeyi oluşturur. Büyük stratejinin görevi, ulusal hedefler istikametinde tüm güç unsurlarının geliştirilmesi, koordine edilmesi ve kullanılmasını kapsar.”* demektedir⁵⁶. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Macar büyük stratejisinin şu üç temel üzerinde kurulduğu düşünülebilir:

- 1- Yeni yerleştikleri yurtlarındaki siyasî yapıya iç cephede tehdit oluşturan Slavlara boyun eğdirip iç cephenin tam kontrolünü sağlamak.
- 2- Dış cephede Avrupalı tehditlere karşı sürekli saldırılar yapıp, bu tehditleri ayrı ayrı savuşturarak, güçlenmelerini önleyerek, güvenliği sağlamak.
- 3- Yağmalar ve vergilerle ekonomik kazanım ve üretim araçları elde etmek.

Stratejinin önemli unsurlarından biri de ağırlık merkezi kavramıdır. ABD ordusu ağırlık merkezini *“Ağırlık merkezi eylem özgürlüğü, eylem iradesi, manevi veya fiziki güç sağlayan, bir güç kaynağıdır.”* şeklinde açıklamıştır⁵⁷. Clausewitz ise ağırlık merkezini şu sözleriyle açıklamıştır:

⁵⁶ Nejat Eslen, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 124-125.

⁵⁷ United States Government US Army, *Joint Publication JP 5-0 Joint Operation Planning 11 August 2011*, s. III-22.

“...iki devlete de egemen olan hal ve koşulları göz önünde tutmaktır. Bu hal ve koşulların incelenmesinden belli bir ağırlık noktası, bir kuvvet ve hareket merkezi oluşur; artık her şey buna bağlı olur ve bütün kuvvetlerin bir araya toplanmış darbesinin, düşmanın bu ağırlık merkezine yöneltilmesi gerekir.”⁵⁸.

Clausewitz'in çoğu zaman düşmanın esas kuvvetlerinin, ağırlık merkezini oluşturduğunu düşündüğü de aktarılmaktadır⁵⁹. Macarların büyük stratejisinin, yukarıda aktarıldığı şekliyle olduğu düşünüldüğünde, Macarların, İtalyan güçlerini kendine tehdit olmaktan çıkartarak güvenliklerini sağlamak istedikleri söylenebilir. İtalya coğrafyasındaki yerleşik yaşam süren nüfusu yağmalayarak üretim araçları ve ekonomik gelir elde etmek hedeflerinin karşısında Berengar'ın ordusunun durduğu, bundan dolayı Macarların ağırlık merkezi hedefinde Clausewitz'in de söylemiş olduğu gibi düşman ordusu olduğu söylenebilir.

Macarlar bu durumdayken, Avrupalı güçlerin ne durumda olduklarını da gözden geçirmek yararlı olacaktır. Avrupalı güçler konu bağlamında Doğu Frank Krallığı, Batı Frank Krallığı, İtalya Krallığı, Moravya Krallığı olarak sıralanabilir. Kaynakların aktardığı bilgilere göre Doğu Frank kralı Arnulf, kendisine bağlı olan Moravya Kralı Zwentibald'ın ayaklanmasını bastırmak durumunda kalmıştır, bunu da Macar güçlerini bölgeye çağırarak başarmıştır. Bu durumda Doğu Frank Krallığı'nın, kendi iç cephesinin güvenliğini bile tek başına sağlayamadığını, Macarların askerî gücüne gereksinim duyduğu söylenebilir. Bu ayaklanma sorununu çözen Arnulf, sonrasında Norman saldırılarıyla uğraşmak zorunda kalmış, ülkesinin bir kısmı yakılıp yağmalanmıştır. Bu olanlara rağmen Arnulf, Berengar'ın yardım isteğiyle İtalya bölgesine gelmiş ve burada kendisini imparator ilan ettirmiştir.

Berengar ise İtalya Krallığı topraklarında hak iddia etse de askerî bir gücü bulunmamaktadır. Wido'ya karşı savaşıp İtalya tahtına oturmak için Doğu Franklarının askerî gücüne gereksinim duymaktadır. Elbette

⁵⁸ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s. 644.

⁵⁹ Nejat Eslen, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, s. 300.

bu karışıklık içerisinde Zwentibald'ı da unutmamak gerekir. Kendisi, kişisel çıkarları için Arnulf'a isyan etmiştir.

Tüm bu olanlar göz önünde bulundurulduğunda, Arnulf'un kendi ülkesini ve iç cephesini bile savunamadığı ve Macarlardan yardım istemek zorunda kaldığı, gözünü krallık unvanından imparatorluk unvanına çevirdiği söylenebilir. Arnulf, bu amacını ilk başta yardım etmeye söz verdiği Berengar'a ihanet edip, kör ettirmeye çalışarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Berengar'ın ise elinde taht iddiasını destekleyecek yeterli bir askerî güç yoktur. Buradan da anlaşılacağı üzere Avrupalı güçler kendi içerisinde bir bütünlük sağlayamamakta, bir feodal anarşinin içerisinde birbirlerine karşı savaşmakta, Haçlı seferlerinde olduğu gibi, tek bir Avrupalı, Hristiyan güç ortaya çıkartamamaktadırlar.

İtalyan güçleri, her ne kadar Macar güçlerinden üç kat daha fazla olsa da anlaşıldığı üzere onların sayı üstünlüğü, zafer kazanmalarına yetmemiştir. Bu durumda, Hristiyan güçlerin bir araya gelmeleri ve daha büyük bir sayıyla Macarlara saldırmaları, Avrupalı devletlerin stratejik çıkarlarına uygun düşecektir. Clausewitz savaşta sayı üstünlüğünü:

“Bu durumda sayıca üstünlüğün, muharebenin sonucunu tayin eden en önemli faktör olduğunu kabul etmek gerekiyor; ancak, sayıca üstünlüğün diğer faktörleri dengede tutacak kadar büyük olması şarttır. Bunun direk sonucu, muharebede kesin sonuç yerine mümkün olduğu kadar çok sayıda birliğin getirilmesi zorunluluğudur.” sözleriyle açıklamıştır⁶⁰.

Clausewitz'in de söylediği gibi sayıca üstünlük en önemli faktördür fakat sayı üstünlüğü diğer faktörlere, yani güç çarpanlarına baskın gelecek şekilde olmalıdır. Avrupalı devletlerin bir araya gelip ortak bir gücü, kesin sonuç merkezinde toplayıp, Macarları da burada savaşmaya ikna edememeleri onların zaman içinde, farklı yerlerde yenilmelerine yani detaylarda yenilmelerine (*defeat in detail*) neden olmuştur. Erickson, *detaylarda yenilme* terimini:

⁶⁰ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s. 167.

“*Tam kuvvetle çarpışmaya girmek yerine düşman ordularını küçük lokmalar halinde imha ederek yenmek anlamına gelen bir askerî kuram terimidir. Pratik açıdan bu vaziyet, bir ordunun olanca ağırlık ve gücünü düşman ordusunun küçük kısımlarına karşı bir araya getirerek nihai üstünlüğü ele geçirmesi halinde meydana gelir. Böyle bir hal, bir ordu kolayca dağılıp tecrit halinde yenilgiye uğratılabileceği daha küçük gruplara bölündüğü zaman en sık görülür.*” şeklinde açıklamıştır⁶¹.

Macar taktikleri, Avrupalı güçlerle kıyaslandığında farklılık göstermektedir. Bu durumu Regino da dile getirmiştir. ‘Prüm’lü Regino, Macarların, komşu ülkelere yaptığı savaşları anlatırken onların çoğunlukla yay kullandıklarını ve bu yetenekli Macar okçularının okundan kimsenin kaçamayacağını dile getirmektedir. Yazar ayrıca, Macarların şehir kuşatmada ve yüz yüze kılıç kullanmakta iyi olmadıklarını da dile getirmektedir. Macarların, ilk başta ileri atılıp sonra geriye doğru kaçır gibi yaparak at üstünde ok attıklarını, uzun süre savaşmadıkları için savaşın doruk noktasında kaçır sonra geri geldiklerini ve bundan dolayı onlarla savaşmaya alışık olmayanlar için bu durumun çok zor olduğunu ifade etmektedir⁶².

Burada yazarın doğru söylediği birçok bilgi bulunmasına karşın yanlışları da vardır. Bozkır Türklerinin uyguladığı en önemli savaş taktiği “Kurt Oyunu”, “Turan Taktiği” veya diğer adıyla sahte ricattır. Adı geçen bu Turan taktiğinde, sahte geri çekilme ve pusu önemli bir rol oynamaktadır. Turan taktiğini uygulayabilmek için savaş gücünün, iyi ok atması, uzak muharebe yeteneğine sahip olması, hızlı olması ve hafif atlı olması gerekmektedir. Bu taktiğe göre ilk başta düşmanla çatışmaya giren öncü güçler sonrasında sahte geri çekilmeye başlar, sahte geri çekilme daha önceden atılmış pusu bölgesine kadar sürer, sonrasında

⁶¹ Edward Erickson, *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 19.

⁶² Regino of Prüm ve Adalbert of Magdeburg, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, s. 205.

pusu güçleri kanatları kapatarak düşman güçlerini çembere alır ve yok eder⁶³.

Bizans kaynağı Maurice'in *Strategikon* kitabına göre Türkistan bölgesi halklarından İskitler ve Alanlar da bu tip bir askerî taktik uygulamışlardır. İskitler ilk başta tek bir hat şeklinde dizilip sonrasında kanatlardan ilerleyerek düşmanı çevreleme alıştırmaları yapmışlardır. Alanların da benzer bir alıştırması vardır, buna göre Alanlar aynı İskitler gibi tek bir hatta dizilip saldırı ve savunma güçleri olarak ikiye ayrılırdı, saldıran grup ilk başta ileri atılır sonrasında savunma hattına doğru geri çekilir ve yeniden geri dönerek düşmanın kanatlarına saldırırdı⁶⁴. Turanlı İskit ve Alanlar döneminden beri kullanılan bu taktiği, görüldüğü üzere yazar 'Prüm'lü Regino anlayamamış ve yanlış bir şekilde Macarların kılıç kullanarak yüze yüze veya uzun süre savaşamadıklarını bundan dolayı kaçtıklarını dile getirmiştir.

Macar ordusunun, kendinden üç kat daha üstün sayıya sahip İtalyan şövalyelerini, çaresizlik anında ileri atılarak yendikleri düşüncesi, yukarıda aktarılan bilgiler ve düşünceler ışığında gerçekçi gözükmemektedir. Daha önce de aktarıldığı üzere, Macar ordusu büyük olasılıkla Brenta Nehri'ne vardığı andan başlayarak geri çekilme ve İtalyan ordusunu Brenta Nehri'nde pusu, baskınla alt etme düşüncesine sahipti. Onların sürekli gönderdikleri elçiler ve çok düşkün bir durumdaymışçasına anlaşma önerileri sunmaları, yalnızca Berengar'a uyguladıkları başarılı bir psikolojik savaş olmalıdır. Bu tutuma günümüz stratejistleri, dolaylı tutum konsepti adını vermektedirler. Stratejik konseptlerden, dolaylı tutum konseptinde amaç, ağır bir çarpışmaya girmeden savaşları kazanmak veya düşmanın hassas noktalarından yararlanarak, onun dengesini bozarak savaşı elverişli koşullarda icra etmek ve zaferleri sağlamaktır. Liddell Hart'a göreyle dolaylı tutum konsepti; ağır bir çarpışmaya girmeksizin düşmanın dengesini bozmak,

⁶³ İbrahim Onay, "İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 41 (2015), c. 8, s. 520-521.

⁶⁴ Maurice, *Strategikon Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, çev. Volkan Atmaca, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2010, s. 90-91.

bu denge bozukluğunu psikolojik alanda yapılacak eylemlerle ve düşman gerisine yapılacak manevralarla elde etmektir⁶⁵. Dolaylı tutum konseptinin yöntemleri ve Macarların savaş boyunca uyguladıkları, yöntemler birbiriyle uyumlu gözükmemektedir. Bundan dolayı Macarların, günümüzde dolaylı tutum konsepti denen bu stratejik konsepte uygun hareket ettikleri söylenebilir, onların çaresizlikten geriye çekilerek bir saldırı yapmak istedikleri düşüncesiye gerçekçi gözükmemektedir.

Macarların, dolaylı tutum konseptinin bir parçası içerisinde uygulamış oldukları psikolojik harekât aynı zamanda bir hiledir. Bunu, sürekli geri çekilerek, İtalyan elçilerine kendilerini çok güçsüz ve acınası olarak göstererek başarmışlardır. Clausewitz, hile ve güç ilişkisi hakkında “*Fakat stratejinin emrindeki kuvvetler ne kadar zayıf olursa strateji de hileye o kadar istekli olur... Durum ne kadar umutsuz ise, her şey, bütün umutların bir darbeye bağlanmasını ne kadar zorunlu kılıyorsa hile de o kadar iyi niyetle cesaretin yanında yer alır.*” demektedir⁶⁶. Buradan da anlaşıldığı üzere, Macar ordusunun sayıca az oluşu, onları psikolojik harekâta yani hileye yönlendirmiş, hilenin, cesaretin yanında yer almasını yani psikolojik savaş ve baskının, birbirine destek olarak, ortaklaşa yürütülmesine olanak sağlamıştır. Clausewitz, kendi ordunuzdan sayıca üstün orduların yenilmesinin, 1800'lü yıllarda dahi ne kadar zor olduğunu; “*Bütün bunlardan, bugünün Avrupa'sında en yetenekli komutanların bile kendilerinden iki kat kuvvetli bir düşmana karşı zafer kazanmalarının çok güç olduğu sonucu çıkar.*” sözleriyle açıklamıştır⁶⁷. Macar ordusunun, o çağlarda kendinden sayıca üç kat büyük bir orduyu yenebilmesi olağanüstü bir başarıdır.

Sonuç

Avrupalı krallıkların, güç elde edebilmek için kıyasıya birbiriyle savaştığı bir kargaşa döneminde, soyca, kültürce, dinen kendilerine yabancı bir coğrafyaya gelen Macarlar, Avrupalıların düştüğü hataya düşmemiş ve iç cephelerini sağlam tutmasını bilmişlerdir. Bunu Moravya hükümdarı Svatopluk'un oğullarının taht kavgası sırasında yeni

⁶⁵ Nejat Eslen, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, s. 162.

⁶⁶ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s. 178.

⁶⁷ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, s. 168.

yurtlarına yerleşip, çevre ülkeleri gözetleyerek ve yerleştikleri yerdeki Slavlara boyun eğdirerek başarmışlardır. Macarlar bundan sonra Avrupalı krallıkların bölünmüşlüğünden ve iç çatışmalarından faydalanarak bu savaşlarda Kral Arnulf'un yanında yer aldıkları gibi yer almışlar ve Avrupa iç siyasetini gözleme, müdahale etme fırsatı yakalamışlardır. Dönemin Avrupalı kralları ve birinci el kaynaklarıysa Macarları anlayamamış, onları insanlık dışı, uygar olmayan paganlar olarak görmekle yetinmişlerdir. Macarların iyi savaşmadığı, sürekli korkup kaçtıkları, cesaret bulduklarında yeniden savaşa döndükleri gibi gerçekçi olmayan betimlemelerde bulunmuşlardır. Avrupalı güçler, ne Macarların Türk tipi savaş taktiklerini ne de stratejilerini anlayabilmişlerdir.

Macarlarsa Avrupalı feodal güçlerin bu bilgisizliğini çok iyi kullanmış hatta onların bu düşüncelerini destekleyecek şekilde eyleme geçmişlerdir. Atatürk'ün "*Asıl olan iç cephe... Memleketi temelinden yıkan, milleti esir ettiren iç cephenin çöküşüdür.*" sözlerine karşın ne kendi Avrupa iç cephesini ne de kendi krallıklarının iç cephesini sağlamlaştıramayan Avrupalı güçler, Macarlarla bu şekilde savaşmak zorunda kalmışlardır. Macarlarsa, Avrupalı devletleri öncü keşif güçleriyle gözlemlemiş, onlar hakkında istihbarat toplamış sonra eyleme geçmiştir. Geleneksel olarak Turan taktiği veya kurt kapanı adıyla anılan taktiklerini kullanarak, geri çekilmeye başlamış ve böylece İtalyan şövalyelerini yormuş, geri dönerken vur kaç saldırılarıyla onları zayıflatmışlardır. Büyük olasılıkla sefere başladıkları Brenta Nehri çevresinde daha önceden yaptıkları planı uygulayarak yeniden bu nehrin çevresine İtalyan birlikleriyle birlikte ulaşmışlardır.

Sefer boyunca, kendilerini düşkün ve yenilmiş bir şekilde sunan Macar elçileri, psikolojik savaş yani hileye başvurmuşlar, düşmanlarını istedikleri yere kadar çekmişler, savaşın yerini ve zamanını, düşmanın moral durumunu da ayarlayarak, dolaylı tutum konseptine uygun bir şekilde savaşa başlamışlardır. Clausewitz'in, Nejat Eslen'in, Atatürk'ün, Suz Tzu'nun iç cephe, baskın, hile, savaş sonrası takip, dolaylı tutum konsepti, ağırlık merkezi, doruk noktası gibi terimlerin neden, nasıl yapılacağına ve bunların sonuçlarına bakıldığında Macarların, bu terimleri bire bir, kitabına uygun şekilde uyguladıkları ve stratejinin öngördüğü şekilde sonuçlar aldığı görülmektedir. Yerleşik yaşam süren,

Avrupalı güçlerin vahşi, iğrenç halk olarak adlandırdıkları Macarlar, göçerek geldikleri yeni topraklarda Avrupalı devletlerin anlayamadığı, başarılı ve zekice stratejiler, taktiklerle onları yenmişlerdir. Böylece Macarların Avrupa'yı fethi döneminde, komşu Avrupalı devletlerin kendilerini yabancı, düşman bir halk gibi gördükleri Macarlar, kendi çevresindeki tehdit unsurlarını tek, tek etkisiz hale getirmiş, kendi iç ve dış cephesinin güvenliğini sağlamış ayrıca yağmalarla birlikte ekonomik gelir de elde etmiştir. Sonuç olarak daha önce muhtemelen amaçladıkları stratejik emellerinin hepsini, çok az bir askerî güçle, taktik ve stratejinin kurallarını örnek olacak şekilde, harfî harfine yerine getirerek elde etmişlerdir.

Macar yönetimi yedi boy beyinin yönettiği kurultay benzeri bir devlet yapısından, gücün iki yöneticide yani merkezde birleştiği bir devlet yapısına geçmiştir. Avrupalı devletler kendi iç cephelerinde ve kendi aralarında bir düzen sağlayamazken, Macarlar zor zamanlarda bir arada durmasını ve yönetimlerini değiştirmesini bilmiş, kişisel ihtiraslara yenilerek kendi içlerinde bir çatışmaya girmemişlerdir. Bu başarılı yönetim, Türk idarî kültürünün en iyi örneklerindedir. Yönetimin başarısı Macar ordusuna da yansımış, Macar ordusu yerleşik yaşam süren Avrupalılara göre çok daha başarılı strateji, taktik izlemiş ve kendisinden üç kat kalabalık İtalyan ordusunu yenmiştir. Bu zaferin ardından çevre Avrupalı ülkeleri de başarılı bir şekilde gözlemleyen Macarlar, onları da bir araya getirmeden ayrı ayrı yenebilmişlerdir. Kaynaklarda Türkler olarak da geçen Macarların İskitlerden beri var olan kadim Turan taktiği kullanmaları ve zor şartlar altında bile ordu yönetimindeki profesyonelliğin sağlanması, Türk ordu kültürünün kökenlerine ışık tutmaktadır.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

Liudprand, *The Works of Liudprand of Cremona*, çev. F. A. Wright, George Routledge & Sons LTD, Londra 1930

Regino ve Adalbert, *History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*, çev. Simon Maclean, Manchester University Press, Manchester 2009

Araştırma ve İnceleme Eserleri

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009

BEELER, John, *Warfare in Feudal Europe 730-1200*, Cornell University Press, Londra 1971

CLAUSEWITZ, Carl von, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker, Özne Yayınları, İstanbul 1999

COMYN, Robert Buckley, *The History of Western Empire From Its Restoration by Charlemagne to The Accession of Charles V*, c. 1, W. H. Allen & CO, Londra 1841

ERICKSON, Edward, *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013

ESLEN, Nejat, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018

HEATH, Ian, *Armies of The Dark Ages 600-1066*, Wargames Research Group Ltd, Cambridge 2015

HEATHER, Peter, *Empires and Barbarians The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Oxford University Press, New York 2010

KARATAY, Osman, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları, Altın Orda Öncesi Dönem”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3 (2004), c. 1, s. 1-70

KARATAY, Osman, *Macarlar Kökler ve Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020

LEE, Wayne, *Waging War Conflict, Culture and Innovation in World History*, Oxford University Press, New York 2015

MANN, Horace Kinder, *The Lives of the Popes in the Early Middle Ages*, c. 4, Kegan Paul, Trench, Trübner, & Co LTD, Londra 1910

Maurice, *Strategikon Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, çev. Volkan Atmaca, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2010

NEPARACZKI, Endre vd, “Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin”, *Scientific Reports*, Sayı 9 (2019), s. 1-18

ONAY, İbrahim, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 41 (2015), c. 8, s. 516-525

RAO, Krishna, *Prepare or Perish A Study of National Security*, Lancer Publisher, New Delhi 1991

Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Sibel Özbudun ve Zeynep Ataman, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1996

United States Government US Army, *Joint Publication JP 5-0 Joint Operation Planing 11 August 2011*, CreateSpace Independent Publishing Platform, California 2012

ZEKİYEV, Mirfatih, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2007

Summary

When the Hungarians arrived in Carpathia and Pannonia, Europe was under the yoke of feudal chaos. Europeans saw the Hungarians as alien, savage pagan invaders. The best option for the European states should be the unification of Christian European Powers. However, they never had that goal due to the personal interests of European leaders. On the other hand, Hungarians understood their political situation very well, unlike Europeans. The Hungarians saw that ambiance of anarchy and decided to strengthen their homefront; for that goal, they dominated Pannonian Slavs. Any European powers did not have a stable homefront at that time.

Knowing that the Hungarians have started to observe the political situation of their neighbours, the weakness of the European Powers only benefited Hungarian interests. For the luck of Hungarians, Moravian king Zwentibald had revolted against his master, Arnulf the king of East Francia. Arnulf had faced Norman invasion and Zwentibald's revolt had nothing to do but call the Hungarian forces for help to suppress the revolt. The Hungarians would exploit their precious help with the claim on Moravia later on. The survival of the Hungarians in the region depended on neutralising their European neighbours separately. Therefore, Hungarians waited for European forces to weaken themselves with internal conflict and they got what they wanted. Forces of Berengar, Wido and Arnulf fought one another for the throne of Italy for a long time. After the feudal conflict, Wido and Arnulf passed away, European forces weakened because of battles, which was a golden opportunity for the Hungarians.

The Hungarian forces entered the land of Italy, sent scout forces and plundered the area. Italians could not figure out the goals of the Hungarians and saw them only as common marauders. Berengar, the king of Italy because of his false assumption, became overconfident and started to chase them. Yet, he did not know that his forces were only about to fall into the trap of the Hungarians. They conducted psychological warfare by sending envoys to Berengar and demanding terrible surrendering conditions for themselves thus supported Berengar's overconfidence.

Researching social and economic aspects of people is very important for understanding their goals. According to Nikolay Kradin and Mirfatih Zekiyev, nomads do not have means of production; therefore, they try to obtain them from sedentary people with raids and plunders. They also try to dominate sedentary people and get tax from them. Thus, one can say the socioeconomic needs of the Hungarians drive their goal. Analysis of the battle shows that Hungarian goals, tactics and strategy matches with strategic explanations. Italian forces, with their wrong estimation and overconfidence, actually lost the Battle of Brenta from the beginning. The rest was only a feigned retreat, ambush, and raid of the Hungarian forces in Italy.

Harp Prensipleri Bağlamında 93 Harbi'nde Şıpka Taarruzları*

Shipka Attacks in the Ottoman-Russian War of 1877-1878
within the context of the Principles of War

*Ahmet TAŞDEMİR***

Öz

Bu çalışmada 93 Harbi'nin önemli bir safhasını oluşturan Süleyman Hüsnü Paşa komutasındaki Balkan Ordusu'nun Şıpka taarruzları incelenmektedir. Osmanlı ordusu, savaşın ilk aylarında birçok stratejik noktayı kaybetmiştir. 19 Temmuz 1877'de Ruslar tarafından ele geçirilen Şıpka Geçidi de bu stratejik noktalardan biridir. Şıpka, Rus harp planında önemli yere sahip olması ve Balkan Dağları'nın kuzey ve güneyindeki Osmanlı kuvvetleri arasındaki bağlantıyı engellemesi bakımından Osmanlılar için sorun teşkil etmekteydi. Bu tarihten itibaren Osmanlıların öncelikli hedeflerinden biri Şıpka'yı geri alarak kuzeydeki kuvvetlerle bağlantı kurmak ve bu sayede gerçekleştirilecek müşterek taarruz ile Plevne üzerinde yoğunlaşan Rus baskısını hafifleterek Osman Paşa'ya yardım etmektir. Ancak stratejik ve operatif seviyelerde etkisini gösteren hatalı kararlar Şıpka taarruzlarının başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştur. Makale, kavramsal ve analitik

* Bu çalışma, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümünde hazırlanmış olan "An Example of Strategic Command and Coordination Problem in the Ottoman Army: The Battle of Shipka during the Ottoman-Russian War of 1877-1878" isimli Yüksek Lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Tezin hazırlanmasında büyük katkısı olan ve öğrencisi olmaktan kıvanç duyduğum danışmanım, kıymetli hocam Prof. Dr. Ömer Turan'a bu vesileyle teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Ayrıca makaleyi gözen geçirecek önerilerde bulunan MSÜ HHE Öğretim Görevlisi Kadir Yalçın'a da teşekkür ederim.

** Arş. Gör., Milli Savunma Üniversitesi Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Harp Tarihi Anabilim Dalı. E-posta: atasdemir@msu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-8848-238X>.

Geliş Tarihi /Received: 21.04.2021
Kabul Tarihi /Accepted: 08.06.2021

değerlendirme sunabilmek için Şıpka taarruzlarını harp prensipleri bağlamında analiz etmektedir. Çalışmada, harp prensiplerinden özellikle emir komuta birliği, kuvvet tasarrufu ve sıklet merkezi prensiplerinin tatbik edilememesinden dolayı Şıpka taarruzlarının başarısızlıkla sonuçlandığı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şıpka Geçidi, Süleyman Hüsnü Paşa, 93 Harbi, Harp Prensipleri, Strateji

Abstract

This study focuses on the Shipka attacks of the Balkan Army under command of Süleyman Hüsnü Pasha in the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The Ottoman army lost many strategic positions during the first months of the war such as the Shipka Pass which had an important place in the Russian war plan, and losing the Shipka Pass was a big problem for the Ottomans because of preventing the connection between the Ottoman forces in the north and south of the Balkan Mountains. From this date onwards, the main aim of the Ottoman army became obtaining connections with the Ottoman forces and after that detaining the Russian forces concentrated around Plevna to be able to help Osman Pasha. However, failures at the strategic and operative levels caused to defeat of the Ottoman forces in the Shipka attacks. The article analyzes the Shipka attacks within the context of the principles of war to be able to provide a conceptual and analytical evaluation. This study emphasizes that the Ottomans were defeated in the Shipka attacks mainly because of failures in performing the unity of command, economy of force and center of gravity principles.

Keywords: Shipka Pass, Süleyman Hüsnü Pasha, Ottoman-Russian War of 1877-1878, Principles of War, Strategy

“Teori, savaşı kitaplardan öğrenmek isteyenlere rehber olur, yollarını aydınlatır, yürümelerini kolaylaştırır, muhakemelerini geliştirir ve onları yenilgiye düşmekten korur.”

Carl von Clausewitz

Giriş

Osmanlı karar alıcılarının stratejik seviyedeki hatalı kararları 93 Harbi'nin ilk aylarında Osmanlı ordusunun karşılaştığı başarısızlıkların ana sebebidir. Osmanlı ordusunda seferber edilmiş kuvvetin önemli kısmı ağırlık merkezi olarak addedilen Tuna Cephesi yerine tâli cephelerde konuşlandırılmıştı. İkincil bölgelerde hesaplı riskler alınarak azami surette Tuna cephesine odaklanılmaması, Osmanlı ordusunun Temmuz 1877 sonuna kadar Balkanlardaki hareketsizliğinin temel sebebi olmuştur. Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa'nın başını çektiği Osmanlı karargâhı, Tuna'da konuşlandırılan kuvvetle savunma stratejisinin tatbik edilebileceğine inanmamaktaydı. Söz konusu dönemde gerekli keşif ve gözetleme faaliyetleri layıkıyla icra edilemediği gibi Rus taarruz planı hakkında da yeterli bilgi elde edinilememişti. Bu şartlar altında eldeki kuvvetin kuvvet tasarrufu prensibinin gerekleri göz ardı edilerek cephe hattı boyunca dağıtılması ile doğal savunma hatları olarak tasavvur edilen Tuna Nehri ve Balkan Dağları Rus taarruzları karşısında savunmasız kaldı. Ruslar kayda değer engelle karşılaşmadan 27 Haziran'da Tuna Nehri'ni, 14-19 Temmuz tarihlerinde ise Balkan Dağlarını aşarak harp planlarının ilk aşamasını başarıyla tamamladılar. Nitekim 19 Temmuz'da ele geçirilen Şıpka Geçidi, hızla İstanbul'a yürüyerek savaşı neticelendirmeyi planlayan Ruslar için İstanbul'un anahtarı konumundaydı¹.

¹ 93 Harbi'nin ilk aylarında yaşanan gelişmeler ve Osmanlı Balkan savunmasının çöküşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşdemir, “Osmanlı Ordusunda Stratejik Yönetim Zaafiyeti Örneği: 93 Harbi'nde Balkan Savunmasının Çöküşü”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 1 (Haziran 2020), s. 1-40.

Balkan savunmasının çökmesinden sonra cephe hattında birçok değişiklik meydana geldi. Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa, Rus ordusu karşısındaki pasif tutumu sebebiyle görevden alındı. Rus ilerleyişini önlemek için Süleyman Hüsnü Paşa Karadağ'dan, Mehmed Ali Paşa da Yenipazar'dan Rumeli harp sahasına kaydırıldı. Ancak Abdülkerim Nadir Paşa'nın azlinden sonra onun gibi bütün cephe hattındaki kontrolü elinde bulunduran bir komutan ataması yapılmamış, cephe yönetimi Mehmed Ali Paşa, Osman Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa arasında paylaştırılmıştı. Ayrıca İstanbul'daki Meclis-i Askerî, Osmanlı karar mekanizmasında önemli bir yere sahipti. Bu karmaşık komuta yapısı savaşın ikinci evresi olarak adlandırabileceğimiz ağustos ayı sonrasındaki gelişmelerde belirleyici etken olmuştur².

Tuna Cephesi'ndeki Rus ilerleyişi temmuz ayının ikinci yarısında Osman Paşa komutasındaki birliklerin Plevne'deki taktik zaferi ile durdurulmuş, Ruslar savunmaya çekilerek takviye beklemeye koyulmuştu. Plevne'nin oluşturduğu uygun ortamdan yararlanmak isteyen Osmanlıların bu dönemdeki hedefi bir an önce yeni sevk edilen kuvvetler ile müşterek taarruz başlatmaktı. Ancak Süleyman Hüsnü Paşa ve Mehmed Ali Paşa arasındaki koordinasyon sorunu ve Şıpka taarruzlarında Osmanlı kuvvetlerinin başarısız olması, dört gözle beklenen müşterek taarruzun hayata geçirilmesini engelledi. Balkan Ordusu'nun³ Şıpka taarruzlarındaki başarısızlığı Osmanlı ordusunun harekât kabiliyetini yitirmesine ve nihayetinde Plevne üzerindeki Rus

² Savaşın sevk ve idaresindeki stratejik hatalar, 1957-1958 yılları arasında Kara Kuvvetleri Komutanlığı da yapmış olan merhum Orgeneral İbrahim Necati Tacan tarafından *Askerî Mecmuâ*'da yayınlanan üç farklı yazıda ele alınmıştır. Tacan, 1937-1940 yılları arasında Yarbay-Albay rütbelerinde hazırladığı bu çalışmalarda savaşın genelinde Osmanlı ordusunda etkisini gösteren plan, yığınak ve komuta gibi muhtelif konuları stratejik çerçevede tedkik etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necati Tacan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceyi Hatalar: Başkomutanlık", *Askerî Mecmuâ*, Sayı 107 (Aralık 1937), c. 8, s. 755-759; Necati Tacan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceyi Hatalar: Planlar, Yığınak", *Askerî Mecmuâ*, Sayı 112 (Mart 1939), c. 10, s. 132-142; Necati Tacan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceyi Hatalar: Balkanlar Şimalindeki Harekât", *Askerî Mecmuâ*, Sayı 119 (Aralık 1940), c. 111, s. 739-753.

³ 93 Harbi'nin bu evresinde Osmanlı ordusu; Plevne civarında Tuna Garp Ordusu, Şumnu-Ruşçuk civarında Tuna Şark Ordusu ve Balkanlarda Balkan Ordusu adı altında konuşluydu.

baskısının günden güne artmasına sebep oldu.

Şıpka Muharebesi'nin savaşın neticesi üzerinde önemli etkisi olmasına rağmen muharebeler Türk tarihyazımında yeterince yer bulamadı. Türkiye'de 93 Harbi literatürü daha çok Plevne Muharebesi etrafında şekillendi. Cephe hattındaki diğer önemli muharebeler ve Şıpka gibi Plevne Muharebesi üzerinde büyük tesire sahip muharebeler göz ardı edildi. Bu çalışmada Şıpka taarruzları Türk Silahlı Kuvvetleri'nde de kabul gören hedef, emir komuta birliği, sıklet merkezi, kuvvet tasarrufu, manevra, taarruz, emniyet, baskın ve sadelik prensipleri bağlamında incelenecektir. Harp prensipleri bütün muharebelere uygulanabilecek kontrol listeleri değildir. Teknolojik değişim ve dönüşümler savaşın karakterini değiştirerek geçmişte uygulanabilir olan prensiplerin zamanla uygulanamaz hale gelmesine sebep olmaktadır. Ancak harp prensipleri her ne kadar mutlak başarı formülleri olmasalar da muharebelerin kavramlarla analizine imkân sağlayarak stratejik bakış açısı kazandırmakta; stratejik, taktik ve operatif seviyelerde yol gösterici öğretiler olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle harp prensipleri, harp tarihi incelemelerinde önemli bir yere sahiptir. Makalede öncelikle Süleyman Paşa komutasındaki Balkan Ordusu'nun 20 Temmuz-17 Eylül 1877 tarihleri arasında Balkanlardaki harekâtı Genelkurmay ATASE Arşivi'nden temin edilen belgeler, Süleyman Paşa'nın hatıratı, savaş muhabirlerinin ve muharebelere tanık olan kişilerin yazıları ve araştırma inceleme eserler ışığında ele alınacaktır. Literatürde 93 Harbi'nin bu safhası hakkında metodolojik gerekliliklere riayet edilerek hazırlanmış bir çalışma olmadığı için öncelikle Şıpka taarruzları genel hatlarıyla okuyucuya sunulacak, sonrasında ise Şıpka taarruzlarının harp prensiplerine göre analizi yapılacaktır.

1. Süleyman Paşa Ordusunun Balkan Harekâtı

Rus ordusunun Tuna Cephesi'ndeki hızlı ilerleyişi İstanbul'da büyük bir telaşa sebep oldu. Osmanlı karar alıcılarının Rus ilerleyişi karşısında aldığı tedbir, savaşın planlanma aşamasında yapılan bir yanlıştan vazgeçilmesiydi. Savaşın başında Bosna ve Karadağ gibi ikincil bölgelerde konuşlandırılan askerlerden bir kısmının Tuna Cephesi'ne kaydırılmasına karar verildi. Bu kapsamda, Karadağ'da görevli olan Süleyman Hüsnü Paşa emrindeki kuvvetle Balkanlara gelerek Şıpka-

İslimye hattını tutacaktı. Yenipazar'da bulunan Mehmed Ali Paşa'nın Niş'ten kuvvet ayırarak Balkan Dağları'nın batı hattını tutması için Sofya'da, Vidin'deki Osman Paşa'nın da Plevne'de konuşlanması planlandı. Ayrıca Batum, Sohum ve 5. Ordu'dan Tuna Cephesi için kuvvet ayrılacaktı⁴. Ancak takviye kuvvetler daha Balkanlara adım atmadan General Gurko'nun Balkan Dağları'nı aşması, Osman Paşa'nın Plevne'deki muzafferiyeti hariç, Osmanlıların bu değişikliklerden beklenen verimi almasını engelledi. Osmanlılar, takviye kuvvetlerle birlikte Rus ordusunu Balkan Dağları'nın gerisine aşmamak üzerine kurduğu planı tâdil ederek temmuzun sonu itibarıyla bütün planını önce Rusları Balkanların güneyinden, sonra da kuzeyinden atmak üzere kurdu. Nitekim Süleyman Paşa Edirne'ye ulaşır ulaşmaz Meclis-i Askerî tarafından kendisine tevdi edilen vazifenin sınırları tam da bu çerçevede çizilmişti⁵.

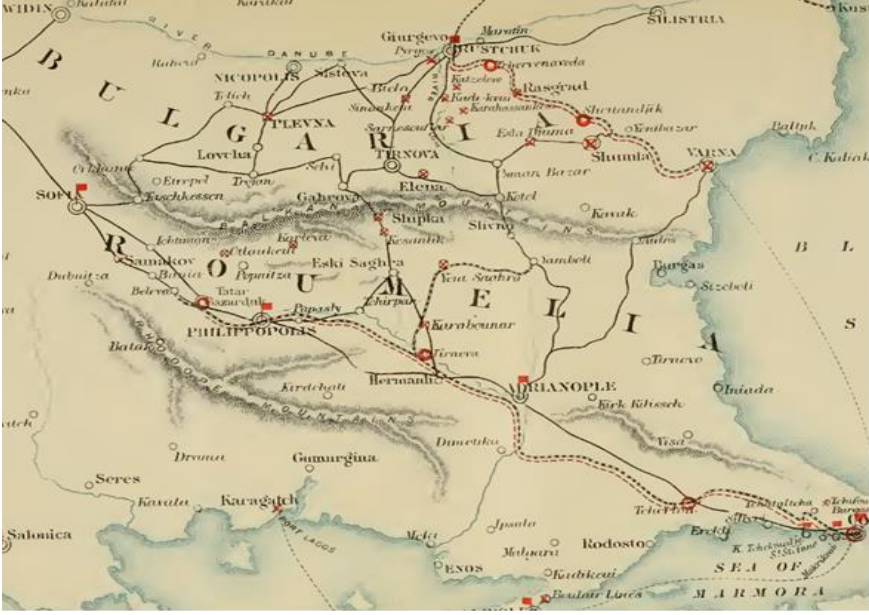
Süleyman Paşa ordusu temmuzun ikinci haftası deniz yolu ile Dedeağaç'a oradan da trenler ile Edirne'ye ulaştırıldı. Edirne'de gerekli hazırlıklarını tamamlayan taburlar, peyderpey harekât öncesi toplanma yeri olarak belirlenen Karapınar'a⁶ sevk edildi. Süleyman Paşa Balkan harp sahasına ulaştığında bölgede sadece 19 Temmuz'da Şıpk'a'dan Filibe yönüne çekilmiş Mehmed Hulusi Paşa komutasındaki 7 tabur ve Yeni Zağra'da konuşlu eski Balkan kumandanı Rauf Paşa komutasındaki 10 tabur bulunmaktaydı. Birliklerin Karapınar'da toplanmasından sonra 27 Temmuz'da Rauf Paşa ve Süleyman Paşa Karapınar-Yeni Zağra arasındaki Radnevo'da buluşarak Balkanların güneyindeki General Gurko kuvvetlerine karşı gerçekleştirilecek harekâtı planladılar. Bu plana göre; Rusların büyük bölümü Kazanlık ve Eski Zağra civarında olduğu

⁴ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (=ATASE), *Osmanlı Rus Harbi* (=ORH). 3/185AA, 26 Haziran 1293 [8 Temmuz 1877].

⁵ "Düşmanın Balkanlara ziyâde kuvvet cem' itmesine ve Osman ve Ahmed Eyüb Paşa fırkaları üzerine kuvve'-i külliye ile sarkmasına meydan virmemek için Balkanın bu cihetinde ve üstünde bulunan düşmanın serî'an def' ve tenkili be-havlillâhi te'âlâ devlet ve milletin selâmetini te'mîn ve istihsâl idecek muvakkıyât-ı celîlenin en birincisi olub bu da hakcelle ve alî-i hazretlerinin nusret ve inâyet-i ilâhiyyesine ve rûhâniyet-i seniyye-i hazret-i peygamberînin imdâd ve i'ânesine tevessülen uhde-i aliyyelerine tevdi kılındı.". ATASE, ORH. 6/137, 9 Temmuz 1293 [21 Temmuz 1877].

⁶ Günümüzdeki ismi Gılibovo'dur.

için ilk etapta 29 Temmuz'da üç koldan Eski Zağra üzerine taarruz edilecek, sonrasında ise Kazanlık ve Şıpka Geçidi üzerine yürünecekti⁷.

Harita 1: Tuna Cephesi Harp Sahası ve Ana Ulaşım Yolları⁸

29 Temmuz'da Süleyman Paşa Karapınar'dan 42 piyade taburu ve 500 süvari ile hareket etti. Aynı gün Rauf Paşa Yeni Zağra'dan 12 piyade taburu ve yaklaşık 3.000 Çerkes gönüllü süvarisiyle, Mehmed Hulusi Paşa da Çırpan'dan 7 piyade taburu ile yola çıktı⁹. 30 Temmuz'da

⁷ ATASE, ORH. 94/2ADA, 16 Temmuz 1293 [28 Temmuz 1877]; ATASE, ORH. 94/2AF, 16 Temmuz 1293 [28 Temmuz 1877].

⁸ *Report and Record of the Operations of the Stafford House Committee: Russo-Turkish War 1877-1878*, Londra 1879.

⁹ Çerkes gönüllüleri Süleyman Paşa'nın emrindeki süvari kuvvetinin ağırlıklı kısmını oluşturmaktaydı. Bu dönemde Balkan Ordusu ile harekâta katılmış olan İngiltere Askeri Ataşesi Fife-Cookson, Balkan Ordusu'nun ana unsurlarından olan Çerkes süvarilerini ihtiyaç duyulduğu zaman gözden kaybolan işe yaramaz bir grup olarak tanımlamaktadır. John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*,

bu üç kolun Eski Zağra yakınlarında birleşerek taarruza başlaması planlanmaktaydı¹⁰. Ancak Osmanlı ordusu keşif ve gözetleme faaliyetlerini tam manasıyla icra edemiyorken Rusların süvari birliklerini etkin şekilde kullanmaları, Ruslara bir takım manevralar gerçekleştirerek Osmanlı harekât planını boşa çıkarma imkânı sağladı. Balkan Ordusu 31 Temmuz'da Eski Zağra'yı geri almayı başarmasına rağmen yaşanan aksaklıklardan dolayı harekâtın ikinci aşamasına hemen geçilemedi.

Osmanlı kuvvetlerinin Eski Zağra üzerine yürüyüşe geçtiği günlerde, General Gurko komutasındaki Rus kuvvetleri de benzer şekilde Kazanlık, Eski Zağra ve Hainköy istikametlerinden Yeni Zağra üzerine harekât gerçekleştirmekteydi. Etkin bir süvari gücüne sahip olan General Gurko, Balkanların güneyinde birçok keşif ve gözetleme faaliyeti gerçekleştirerek Osmanlı kuvvetlerinin durumunu iyi şekilde tespit etmişti. Süleyman Paşa'nın üstün sayıdaki kuvvetinin kısa süre içinde taarruza başlayacağını bilen Gurko, Balkan Ordusu'nun ilerleyişini olabildiğince yavaşlatarak zaman kazanmayı ve bu süre zarfında gelecek takviye ile Balkanların güneyinde tutunmayı umut ediyordu¹¹. General Gurko'nun inisiyatif alarak, hareketsiz kalmaktansa Osmanlı kuvvetlerinin ilerleyişini durdurmaya çalışması, ilerleyen günlerde gerçekleşecek olan Şıpka taarruzları üzerinde önemli etki bırakmıştır. Ruslar bu manevra ile Rauf Paşa müfrezesine Curanlı Muharebesi'nde ağır zayıat verdirerek Süleyman Paşa'nın Eski Zağra taarruzunu Rauf Paşa kuvvetleri olmadan gerçekleştirmesini sağladı¹². Ayrıca Ruslar bu manevra ile Osmanlıların önemli ikmal noktalarından biri olan Yeni Zağra'yı işgal ederek Balkan Ordusu'nun sağ kanadında ciddi bir tehdit olarak belirmiş, Süleyman Paşa'nın Şıpka taarruzuna en uygun zamanda

Londra 1880, s. 60.

¹⁰ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, İstanbul 1928, s. 6.

¹¹ Nikolai Epanchin, *Operations of General Gurko's Advance Guard in 1877*, Londra 1900, s. 172-174; *The War Correspondence of the Daily News 1877*, Londra 1878, s. 274.

¹² Curanlı Muharebesi ve öncesinde gelişen olaylar stratejik seviyede alınan kararların operatif seviyedeki etkisini görmek için birçok örnek barındırır. Süleyman Paşa'dan kıdemli olan ve daha önce Süleyman Paşa'nın komutanlığını da yapmış Rauf Paşa, kıdem farkına riayet edilmeden Süleyman Paşa'nın emrine verilmişti. Problem yaratması muhtemel bu atama, harekâtın ilk aşamasının planlanmayan şekilde neticelenmesinde önemli bir etkindir. İki komutan arasında gerekli iletişim sağlamadığı için Curanlı'da Rauf Paşa Ruslar karşısında yalnız kalmıştır.

başlatması engellenmişti. Balkan Ordusu Eski Zağra'yı geri aldıktan sonra Curanlı ve Yeni Zağra'da yaşananlardan dolayı, Şıpka üzerine yürüme planını değiştirerek yönünü doğuya Yeni Zağra istikametine çevirmek zorunda kaldı. Süleyman Paşa Yeni Zağra'da gerisini güven altına alıp mühimmat ve erzak tedarikini sağladıktan sonra Şıpka üzerine yürümek niyetindeydi.

Balkanların güneyinde kaybedilen zaman Rus ordusuna Osmanlı taarruzları karşısında hazırlanma imkânı sunmuştur. Aslında ağustosun başında Şıpka'daki Rus savunması muhtemel bir Osmanlı taarruzuna tam hazır değildi. Ruslar geçidi ele geçirmelerinin üzerinden 10 günden fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, Şıpka'da kayda değer savunma tedbirlerine başvurmamıştı. Arızalı arazinin kendilerini koruyacağını düşünen Ruslar, günlerini herhangi bir hazırlık yapmaksızın piknik atmosferinde geçirmekteydi¹³. Bu şartlar altındaki takviye edilmemiş Şıpka'ya taarruz edilmesi durumunda netice alınması kuvvetle muhtemeldi. Ancak koordinasyon sorunu ve süvarinin etkin kullanılmamasından kaynaklı yaşanan gecikme, Ruslara Osmanlı taarruzlarına karşı 20 gün hazırlanma imkânı vermiştir¹⁴. Muharebeleri

¹³ Alexander Statiev, "The Thorns of the Wild Rose: Russian Ordeals at the Shipka Pass During the Russo-Turkish War of 1877-1878", *The Journal of Slavic Military Studies*, Sayı 3 (Ekim 2019), c. 32, s. 373.

¹⁴ Curanlı Muharebesi koordinasyon ve keşif gözetleme faaliyetlerinde yaşanan sorunların neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Süleyman Paşa ve Rauf Paşa kuvvetleri muharebe esnasında birbirlerine yakın mesafede olmalarına rağmen gerekli iletişim sağlanamamıştır. Muharebeden sonra Rauf Paşa, Süleyman Paşa'yı kasıtlı olarak yardıma gelmemekle, Süleyman Paşa da Rauf Paşa'yı emrindeki müfrezinin mühimmat ve kuvvet durumu müsait olmamasına rağmen muharebeyi kabul edip buluşma noktasını kaçırmakla suçlamıştır. ATASE, *ORH*. 10/100, 20 Temmuz 1293 [1 Ağustos 1877]; ATASE, *ORH*. 17/94AB, 23 Ağustos 1293 [4 Eylül 1877]. Curanlı'da yaşananlar savaş sonrasında Süleyman Paşa'nın Divan-ı Harp yargılanmasındaki önemli konulardan biri olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Cihan Duran, Süleyman Paşa'nın Divan-ı Harp'te Yargılanmasına Dair Defterin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1878-1879), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010. Eski Zağra muharebesinden sonra Balkanların güneyinden çekilen Rus kuvvetleri takip edilememiş, bunları imha etme şansı elden geçirilmiştir. Yeterli süvari olmamasından kaynaklı bu hata Şıpka savunmasının daha da güçlenmesine sebep olacaktı. Geri çekilen Rus kuvvetlerinin büyük kısmı Şıpka Geçidi'nde konuşlandırılmıştır.

Osmanlılar tarafında takip etmiş olan İngiltere'nin İstanbul Konsolosluğu Askerî Ataşesi John Fife-Cookson da Süleyman Paşa'nın bu gecikmesinin Ruslar için önemli fırsatlar sağladığını belirtmekteydi. Fife-Cookson'a göre, Osmanlı ordusunun hızlı hareket etmeyerek harekâtı ertelemesi hayatî bir hataydı ve Süleyman Paşa büyük bir avantajı kaçırarak affedilemez bir hata yapmıştı. Söz konusu zaman diliminde yaşanan gecikme sayesinde Ruslar 30 Temmuz'da Plevne'de yaşadıkları mağlubiyetin etkisinden kurtularak hızla hazırlıklara odaklanma fırsatı yakalamıştı¹⁵.

Zaman kaybının yol açtığı bir diğer problem de Süleyman Paşa ve Mehmed Ali Paşa arasındaki koordinasyon sorunu olmuştur. Yapılan plana göre, Süleyman Paşa Eski Zağra'dan sonra Şıpka üzerine yürüyorken Şumnu civarında konuşlu Mehmed Ali Paşa komutasındaki Tuna Şark Ordusu kuvvetleri de Şıpka'nın ikmal hattını ve Şıpka'nın doğusundaki Elena (Ferdiç) ve Hainköy geçitlerini tehdit ederek Rusların Tırnova üzerinden Şıpka'yı takviye etmesini engelleyecekti¹⁶. Böylece desteksiz bırakılacak Rusların geri çekilmeye zorlanması planlanmıştı. Bu manevranın icrası için temmuzun sonunda Necib Paşa komutasında 14 piyade taburu ve 1 süvari alayı Rus sol kanadındaki Osmanpazarı'na gönderildi¹⁷. Ancak Balkan Dağları'nın güneyinde geçirilen zaman diliminde Tuna Şark Ordusu karşısındaki Rus kuvvetlerinin hareketliliği artmıştı. Bu tarihlerde Viyana Sefaretinden gelen bir istihbarat raporunda Rusların ana kuvvetlerini Byala'da toplayarak yakın zamanda Rusçuk, Silistre ve Hezargrad üzerine taarruz edeceği bildirilmekteydi. Rusların Mehmed Ali Paşa ordusu üzerine taarruza geçeceği yönündeki istihbarat, Mehmed Ali Paşa'yı tüm cephe hattı boyunca ihtiyatlı hareket etmeye sevk etti. Paşa, Ağustos'un ilk haftasından itibaren muhtemel bir Rus taarruzuna odaklanmıştı. Öyle ki, Balkan Ordusu ile bağlantıyı sağlayacak ve Şıpka taarruzu kolaylaştıracak manevralar icra edecek olan

¹⁵ John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 57-58.

¹⁶ ATASE, *ORH*. 19/22, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877]; ATASE, *ORH*. 19/22A, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877].

¹⁷ ATASE, *ORH*. 94/2AF, 16 Temmuz 1293 [28 Temmuz 1877]; ATASE, *ORH*. 94/2AFA, 22 Temmuz 1293 [3 Ağustos 1877].

Osmanpazarı'nda konuşlu taburlar bile geri çağırılmıştı¹⁸.

Mehmed Ali Paşa'nın tedbirli olmak adına attığı adımların anlamı müstahkem Şıpkı Geçidi'ne taarruz edecek Balkan Ordusu'nun Ruslar karşısında yalnız kalmasıydı. Böylece gerisi tehdit edilmeyen Rus ordusu kolaylıkla ihtiyat kuvvetlerini Şıpkı'ya kaydırma imkânı bulabilecekti. Nitekim bu durumun farkında olan Süleyman Paşa İstanbul'a gönderdiği telgraflarda sürekli Mehmed Ali Paşa'nın hareketsizliğinden şikâyet ediyor ve onun bir an önce harekete geçirilmesinin sağlanmasını istiyordu¹⁹. Mehmed Ali Paşa ve Süleyman Paşa arasındaki uyumsuzluk ağustosun ikinci haftasında Süleyman Paşa Yeni Zağra'daki hazırlıklarını tamamlayıp Balkan geçitleri üzerine harekete geçeceği zaman iyice keskinleşti. Tuna Şark Ordusu erkân-ı harbi 11 Ağustos'ta yaptığı toplantıda geçitlere doğrudan müdahale edilmesinin doğru olmayacağı yönünde bir karar almış ve bu kapsamda alternatif bir harekât planı hazırlayarak İstanbul'un onayına sunmuştu. Bu plana göre, Süleyman Paşa Şıpkı taarruzundan vazgeçip emrindeki kuvvetle Balkan Dağları'nı Kazgan Geçidi üzerinden geçerek Tuna Şark Ordusu kuvvetleriyle birleşmeliydi. Bu sayede oluşturulacak kuvvetle Ruslara Balkan Dağları'nın kuzeyinde taarruz edilebilecekti²⁰.

¹⁸ ATASE, *ORH.* 8/54AB, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877]; ATASE, *ORH.* 20/92, 16 Temmuz 1293 [28 Temmuz 1877]; ATASE, *ORH.* 99/138BRA. Ayrıca bkz. John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 46-47.

¹⁹ ATASE, *ORH.* 19/27, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877].

²⁰ ATASE, *ORH.* 19/30, 30 Temmuz 1293 [11 Ağustos 1877]. Aslında Mehmed Ali Paşa'nın bu planı öne sürmesi hemen Balkan harekâtının arifesinde, Süleyman Paşa'nın bütün taarruz hazırlıklarını tamamlamasından sonraydı. Bu zamana kadar iki paşa arasındaki yazışmalarda Mehmed Ali Paşa hep Şıpkı Geçidi'ni hedef olarak gösteriyor, buranın zaptından sonra süratle Balkanları geçerek kendisiyle iletişime geçilmesini istiyordu. ATASE, *ORH.* 94/2AG, 24 Temmuz 1293 [5 Ağustos 1877]. Öyle ki, Mehmed Ali Paşa Süleyman Paşa'nın harekâta başlamasının hemen öncesinde 8 Ağustos'ta gönderdiği telgrafında dahi Süleyman Paşa'ya hızla hareket ederek Elena ve Hainköy geçitlerini sonra da Şıpkı'yı zapt etmesini söylemekteydi. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'ya göre Balkan Ordusu'nun emrindeki kuvvet söz konusu geçitleri pek zorluk çekmeden zapt edebilecek güçteydi. ATASE, *ORH.* 19/22, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877]. Mehmed Ali Paşa'nın bu ifadeleri aslında Şıpkı'ya taarruz gerçekleştirilmesinin belli koşullar altında yanlış bir karar olmadığını, uygun koşullar sağlanırsa Şıpkı'nın elde edilebileceğini göstermektedir. Ancak Mehmed Ali Paşa'nın Şıpkı taarruzlarına

Süleyman Paşa ise bu talebe karşı çıkararak kendisine en başta verilen görevi, yani Şıpka'nın düşman işgalinden kurtarılmasını, her ne olursa olsun yerine getirmekte kararlıydı. Süleyman Paşa şüphesiz Rusların Balkanlardan atılmasını en birinci görevi olarak telakki ediyor, bunun yolunun da Şıpka'dan geçtiğine inanıyordu. Çünkü Balkanların kuzeyine geçilmesi durumunda Edirne-İstanbul yolu Ruslar tarafından tehdit edilebilirdi. Şıpka elde edilmeden Balkanların güneyindeki kuvvetin kuzeye geçmesi uygun değildi²¹. Ayrıca Süleyman Paşa'ya göre Şıpka'nın alınması öyle zannedildiği kadar zor değildi. Bunda biraz güçlükle karşılaşılsa dahi Şıpka'nın zaptından sonra Osman Paşa ordusuyla Selvi tariki üzerinden birleşmek mümkün olacaktı ve Osmanlı ordusunun başarısı için en önemli kazanım bu olurdu. Biraz zayıyat verilse dahi böyle bir şans değerlendirilmeliydi²². Nihayetinde, Meclis-i Askerî'nin verdiği son karar, Şıpka taarruzunun gerçekleştirilmesi yönündeydi.

Şıpka taarruzunun başarı ile neticelenmesi için zorlu coğrafyada mücadele edecek Balkan Ordusu kadar diğer ordular da rol oynamalıydı. Gerekli koordinasyon sağlanamaması halinde ikmal hattı tehdit edilmeyen Şıpka savunması, Ruslar tarafından rahatlıkla takviye edilerek geçilmez hale getirilebilirdi. Ancak talebi kabul görmeyen Mehmed Ali Paşa tamamen kendi bölgesine odaklanmıştı. Plevne üzerine yoğunlaşan Rus yığınağından dolayı Osman Paşa da hareket serbestisine sahip değildi. Bu şartlar altında Şıpka taarruzu daha baştan birçok soruna gebe ydi.

Süleyman Paşa 11 Ağustos'a kadar Yeni Zağra'da ikmal için bekledi. Harekât planı önce Elena ve Hainköy geçitlerine taarruz edilmesi ve sonrasında Şıpka üzerine yürümek olarak tadil edilmişti. 11 Ağustos'ta Elena üzerine hareket ederek aynı gün Elena Geçidi'ne ulaştı. Rus kuvvetleri Şıpka hariç diğer geçitleri kayda değer kuvvetle tutmadığı için Elena Geçidi zorlanmadan geri alındı. Şıpka taarruzları esnasında muhtemel bir çevirme harekâtına maruz kalmamak için geçitlerin tahkim

kayıtsız kalarak taarruzları kolaylaştırıcı harekâta girişmemesi, uygun koşulların oluşmasını engelleyerek Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyetini kaçınılmaz kılmıştır.

²¹ John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 45-46.

²² ATASE, *ORH*. 99/138BRA.

edilmesi gerekiyordu. Bu kapsamda Balkan ordusu 14 Ağustos'a kadar Elena Geçidi'nde istihkâm inşa faaliyetlerine devam etti. Elena Geçidi'ndeki istihkâmların tamamlanmasına müteakip buraya 3 piyade taburu bırakılarak 14 Ağustos'ta Hainköy Geçidi üzerine hareket edildi. Aynı gün Ruslardan geri alınan Hainköy Geçidi'nde de benzer istihkâm inşa faaliyetleri gerçekleştirildi. 17 Ağustos'a kadar devam eden çalışmalardan sonra geçitte 4 piyade taburu ve bir miktar başıbozuk süvari bırakılarak Şıpka üzerine hareket edildi²³. Balkan Ordusu'nun taarruz öncesi kuvvet durumu; 46 piyade taburu, 2 süvari alayı ve 1500 başıbozuk süvari olmak üzere yaklaşık 26.500 kişiydi. Bu kuvvetin büyük kısmı Süleyman Paşa ile Karadağ ve Hersek'te muharebe tecrübesi edinmiş askerlerden oluşmaktaydı²⁴.

Şıpka Geçidi'nin savunması General Radetzky komutasındaki Rus 8. Kolordusunun uhdesindeydi. Tırnova ve Balkan geçitleri civarında konuşlu bu kolordunun kuvvet mevcudu yaklaşık 50.000 kişiydi. Bu kuvvetten 7 bin muharip Şıpka Geçidi'nin savunması için ayrılmış, taarruz öncesinde bu sayının yaklaşık 4500'ü Şıpka Geçidi'nde, geri kalanlar da Şıpka'nın kuzeyindeki Gabrovo'da ihtiyat olarak konuşlandırılmıştı²⁵. Osmanlı taarruzlarının başlamasıyla Şıpka'daki Rus sayısı yaklaşık iki katına çıkacaktı.

Balkan Ordusu 19 Ağustos'ta Şıpka önlerine ulaştı. Aynı gün akşamı bir harp meclisi toplanarak taarruzun nasıl gerçekleştirileceğine dair plan yapıldı. General Gurko'nun Şıpka taarruzu esnasında Şıpka kumandanları olan Mehmed Hulusi Paşa ve Rasim Paşa, taarruzun Şıpka'nın doğusundaki Şıpka'ya paralel Berdek cihetinden yapılmasını tavsiye ettiler. Geçide gönderilen keşif kolunun da Berdek'i işaret etmesi üzerine 20 Ağustos'ta taarruz planı son şeklini aldı. Bu kapsamda öncelikle Veysel Paşa ve Recep Paşa şafaktan önce 16 taburla iki farklı yoldan Berdek üzerine hareket edecek, Berdek'te birleştikten sonra

²³ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 12-13. Ayrıca bkz. John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 48-50.

²⁴ Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 8, İstanbul 1940, s. 12-13.

²⁵ Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 8, s. 7-10. Süleyman Paşa'nın karşısındaki kuvvetin önemli kısmı Eski Zağra ve Yeni Zağra dolaylarından geri çekilen, Osmanlı ordusunun süvari sorunu sebebiyle takip ve imha edemediği askerlerden oluşmaktaydı.

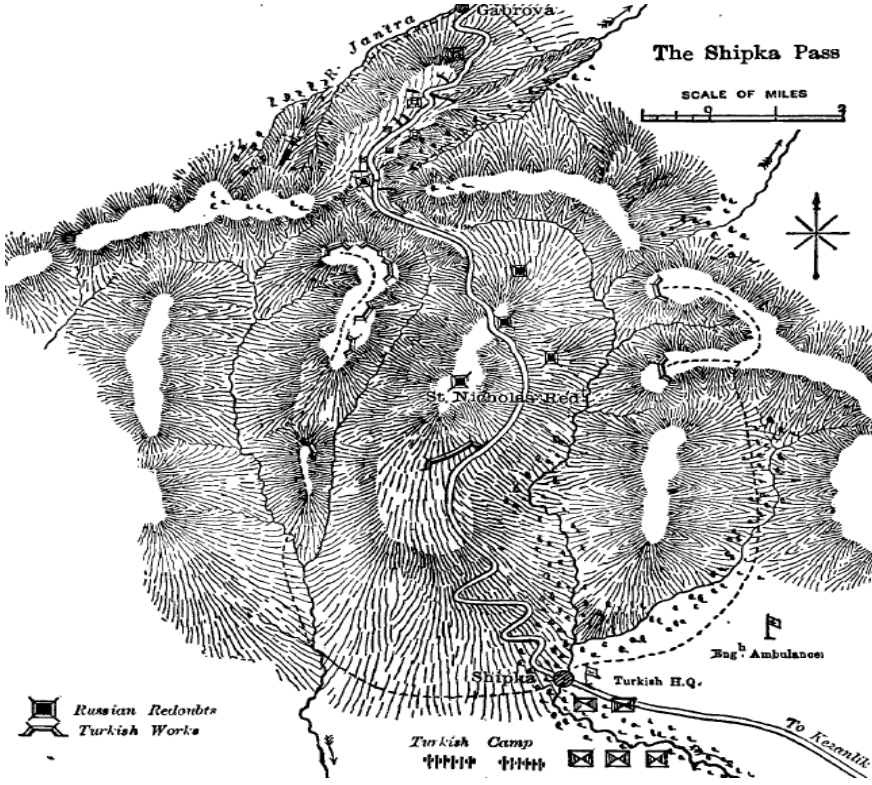
Recep Paşa komutasında Rus sol kanadına taarruz edilecekti. Bu kol Balkan Ordusu'nun sıklet merkezini oluşturmaktaydı. Berdek koluna yardım için Salih Paşa ve Şakir Paşa komutasındaki 8 tabur Şıpka-Gabrovo şosesi üzerinde ilerleyip St. Nikola (Esveti Nikola) istihkâmı önündeki birinci hat Rus mevzilerine gösteri taarruzu düzenleyerek muhasımın dikkatini buraya çekmeye çalışacaktı. Bu kola verilen kesin emir istihkâm önündeki birinci hat mevzinin ötesine geçilmeyerek Rusların dikkatinin bu noktada tutulmaya çaba sarf edilmesiydi. Böylece gösteri taarruzu ile Rus ordusu oyalanırken Berdek'ten Rus mevzilerine sarkmaya çalışılacaktı²⁶.

Şıpka Geçidi birbirine paralel kuzey-güney doğrultusunda uzanan üç sırttan oluşmaktadır. Bunlar; Gabrovo-Şıpka yolunun bulunduğu ana sırtın ve istihkâmların bulunduğu Şıpka Dağı, doğuda Berdek ve batıda Aykırıcebel olarak adlandırılan sırtlardır. Bunların her biri ağaçlık derin vadiler ve uçurumlarla kaplıdır²⁷. Şıpka Geçidi'ndeki Rus savunması, Güney, Kuzey ve Merkez olmak üzere üç grupta teşkil edilmişti. Her grup muhtelif çapta top bataryaları, havanlar ve mitralyözler ile teçhiz edilerek etrafi siperlerle çevrilmiştir. Savunmanın kuzey güney doğrultusunda uzanıyor oluşu Ruslara bütün cenahları ateş altına alma imkânı sağlamaktaydı²⁸.

²⁶ Süleyman Hüsni Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 34-35.

²⁷ Şıpka Geçidi'nin coğrafi durumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Francis Vinton Greene, *Report on the Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, New York 1879, s. 207; John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 60-62; Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Ankara 1993, s. 148-151.

²⁸ Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 8, s. 27-30. Şıpka'daki Rus savunmasının durumu için ayrıca bkz. Ek 1.

Harita 2: Şıpka Geçidi²⁹

Şıpka Geçidi cepheden taarruza karşı gayet korunaklı olmasına rağmen geçidin coğrafi yapısının getirdiği birçok dezavantaj da bulunmaktaydı. Şıpka'nın sağındaki ve solundaki sırtlardan kuşatıcı manevra yapılması mümkündü. Bu yüzden Rus savunmasının bütün halinde üç sırtta da güçlü şekilde kurulması gerekirdi. Ancak Ruslar Berdek ve Aykırıcebel sırtlarını elde tutacak kadar askerî geçitte konuşlandıramamıştı. Bu eksiklik Balkan Ordusu'na taarruz için büyük avantaj sağlamaktaydı. Osmanlılar paralel sırtlardan kanat manevraları gerçekleştirilebilirdi. Ancak Osmanlı taarruz planı da hatalı ve eksik hazırlanmıştı. Osmanlılar Aykırıcebel'i hesaba katmamış, ana taarruzu top tabiyesinin zor olduğu, yaklaşma istikametinde yüzlerce metrelik açık

²⁹ Edmund Ollier, *Illustrated History of the Russo-Turkish War*, c. 1, Londra 1890, s. 376. Ayrıca bkz. Ek 3.

alan bulunan Berdek'ten yapmayı planlamıştı; fakat Berdek'in aksine, ormanlarla kaplı Aykırıcebel silsilesi Rus istihkâmlarına rahatça yaklaşma imkânı sunmaktaydı. Top tabiyesine daha müsait olan bu mevkidен Şıpka Dağı'na bağlantı da bulunmaktaydı. Ayrıca Rusların tek ikmal hattı olan Gabrovo yolunu Aykırıcebel'den ateş altına almak mümkündü. Osmanlı taarruz planındaki bu sorun arazi etüdünün iyi yapılmadığının ispatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Rusların ilk taarruz karşısındaki konuşlanmasına bakıldığında, Süleyman Paşa'nın askerlerini en korunaklı mevzilere taarruz ettirdiği de rahatlıkla görülebilir.

Şıpka taarruzu 21 Ağustos 1877'de sabah erken saatlerde başladı. Gece intikale başlayan Berdek kolunun zorlu arazi şartlarında mevzilenerek taarruza hazır hale gelmesi ancak öğle vakti mümkün olduğu için öğlene kadarki çarpışmalar St. Nikola istihkâmı önünde yoğunlaştı. St. Nikola koluna verilen görev, gösteri taarruzu düzenleyerek belli noktadan ileri gitmemektir. Ancak askerler arasında düzenin sağlanamamasından dolayı bu kol plan dışına çıkıp genel bir taarruza yeltenerek Rus istihkâmlarına çıkmaya çalıştı. Berdek kolu sabah taarruza başlayamadığı için Ruslar kolaylıkla St. Nikola önüne kuvvet kaydırarak derinlikli savunma hattının da yardımıyla bu taarruzu püskürttü. Öğleden sonra Berdek kolunun da hazır hale gelmesiyle eş zamanlı taarruza başlanabildi; fakat arazi hâkimiyetini ve üstün ateş gücünü iyi kullanan Ruslar, taarruz kıtalarını geri çekilmeye mecbur etti³⁰.

21 Ağustos taarruzunda Osmanlı ordusunun yaşadığı en önemli sorunlardan biri Rusların ateş gücüydü. Süleyman Paşa aynı gün akşamı İstanbul'a gönderdiği raporunda Rusların ateş gücüne dikkat çekmekteydi. Paşa'ya göre, Rusların muhtelif çaplarda güçlü toplarına

³⁰ 21 Ağustos muharebesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 36-50; Francis Vinton Greene, *Report on the Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, s. 209; Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War*, c. 4, Londra, 1878, s. 635-638; John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 63-64; Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 8, s. 31-66; Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi*, s. 265-272.

karşı kullanılan dağ topları pek etkili olmadığı için Osmanlı kuvvetleri düşman ateşi karşısında ilerleyememişti³¹. İlk gün verilen ağır zayıat ve teknik aksaklıklar Süleyman Paşa'yı muharebelerin ikinci günü ihtiyatlı davranmaya itti. Tekrar taarruza başlamadan önce Süleyman Paşa'nın ilk işi ateş gücü sorununu çözmek oldu. 21 Ağustos gecesi dört tabur piyade ile Berdek'e 6 kıta sahra topu gönderildi. Ancak karargâhın kurulu olduğu Şıpka köyünden Berdek tepesine giden yolun dik ve engebeli olmasından dolayı topları ulaştırmak 22 Ağustos akşamı, tabyaların hazır hale getirilerek topların kullanılabilir hale gelmesi ise ancak 23 Ağustos sabahı mümkün olmuştu. Balkan Ordusu 22 Ağustos'u ertesi gün gerçekleştirilecek kapsamlı taarruza hazırlanarak geçirdi³².

22 Ağustos'ta hazırlıklar kapsamında Aykırıcebel'e gönderilen keşif müfrezesi, bu mevkiden de taarruz yapılması gerektiğini bildirerek taarruz planındaki büyük bir yanlıştan dönülmesini sağladı. Veysel Paşa da aynı gün Berdek cihetinin kuzeyinde yaptığı keşifte, Rusların sol yanına taarruza müsait bir yol bulmuştu³³. Osmanlı muharebe planı yeni bilgiler ışığında değiştirilerek 23 Ağustos'ta yapılacak taarruzun planı kanat manevraları ile Rusların çevrilmesi üzerine kuruldu. Bu kapsamda öncelikle Berdek kolu Rusların sol yanına doğru yayılarak burayı sarmaya çalışacaktı. Aykırıcebel'e gönderilen 6-8 tabur kuvvetindeki liva da Rusların tek ikmal ve ricat hattı olan Gabrovo yolunu ve Ruslar için hayati öneme sahip bu mevkideki su kaynaklarını ele geçirmeye çalışacaktı. Berdek ve Aykırıcebel'de gerçekleştirilen bu taarruzlarda başarı sağlanınca St. Nikola istihkâmı önündeki taburlar da Rus istihkâmlarına çıkmaya çalışacaktı³⁴.

Süleyman Paşa her ne kadar Aykırıcebel'in önemini anlamış olsa da buraya yeterli sayıda asker sevk etmedi. 23 Ağustos sabahı Osmanlı sıklet merkezini hala Berdek teşkil ediyordu. Osmanlı kuvvetlerinin Berdek'e taarruzları 23 Ağustos öğle vaktine kadar devam etti. Balkan Ordusu Komutanlığı ancak 23 Ağustos öğleden sonra Aykırıcebel'deki gelişmeler karşısında bu noktaya gereken önemi vererek ihtiyattan ve Berdek cihetinden buraya kuvvet kaydırılmaya çalıştı. Muharebenin ilk

³¹ ATASE, *ORH*. 94/11CAA, 9 Ağustos 1293 [21 Ağustos 1877].

³² Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 50-51.

³³ Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 8, s. 55-58.

³⁴ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 54-55.

günlerinde meydana gelen Osmanlı harp planındaki keskin değişiklikler, taarruz öncesi gerçekleştirilen keşif faaliyetlerinin yetersizliğini ve Balkan Ordusu kurmay heyetinin bölge hakkındaki bilgisizliğini gözler önüne sermektedir. Nitekim Süleyman Paşa da Şıpka Geçidi hakkındaki bilgisinin sadece elindeki eski bir haritadan ibaret olduğunu itiraf etmekteydi³⁵. Arazi etüdünün iyi yapılamaması, taarruzun Rusların en güçlü olduğu noktalara yönlendirilerek ağır zayıat verilmesine ve Osmanlılar için başarısızlığın en önemli etkenlerinden olacak olan zamanın verimli kullanılmamasına sebep olmuştur. Çünkü Şıpka'daki Rus kuvvetleri muharebelerin ilk gününden itibaren zor şartlarda mücadelelerini sürdürmekte ve dört gözle General Radetzky'den takviye gelmesini beklemekteydi. İlk gün gerçekleştirilen nizamsız taarruz ve ikinci günün boş geçirilmesi, Eski Zağra muharebesinden sonra harekâtın ertelenmesinde olduğu gibi, Ruslara Osmanlılar karşısında tutunmak için ihtiyaç duyduğu zamanı kazandıracaktı.

Balkan Ordusu 23 Ağustos'ta Şıpka Geçidi'ni üç taraftan sararak eş zamanlı taarruza başladı. İlk gün ihtiyatta beyhude bekletilen kuvvet de muharebeye sevk edilmişti. Özellikle öğleden sonra gerçekleştirilen taarruzlar Ruslar için muharebelerin kırılma anıydı. Aykırıcebel'de Osmanlı kuvvetleri ilerleme imkânı yakalayarak merkez sırt boyunca uzanan Rus istihkâmlarının dibine kadar ulaşmış, Rus ikmal hattını ateş altına almıştı. Süngü süngüye çetin şartlarda devam eden çarpışmalarda Rus subayların çoğu ölmüş, Ruslar ihtiyattaki kuvvetlerin hepsi kullanılmış, mühimmat ve ikmal sorunları da baş göstermeye başlamıştı. Ardı arkası kesilmeyen Osmanlı taarruzları karşısında Rus kıtalarında firarlar başlamıştı³⁶. Ancak düşman karşısında kaybedilen zaman, tam da

³⁵ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 110.

³⁶ Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War*, c. 4, s. 641. 23 Ağustos günü gerçekleşen muharebeleri Rus tarafından takip eden savaş muhabirleri Francis Stanley ve Archibald Forbes, Osmanlı taarruzları karşısında Rus askerlerinin durumunun çok kötü olduğundan bahsetmektedir. Forbes ve Stanley'e göre, üç gündür devam eden muharebelerden dolayı Ruslar birçok zayıat vermişti. Ayrıca büyük ikmal sorunları yaşanmaktaydı. Geçitte yiyecek içecek stokları tükenmiş, açlık ve susuzluk etkisini göstermeye başlamıştı. Özellikle su sorunu öylesine büyük bir problemdi ki Gabrovo'ya yaralıları taşıyan sıhhiyeler dahi geri boş gönderilmiyor, geçide su taşıyorlardı. Archibald Forbes, *Czar and Sultan: The Adventures of a British Lad in the Russo-*

Osmanlıların netice almaya en çok yaklaştıkları bu anda muharebenin başarısıyla neticelenmesinin önüne geçmiştir. Rusların uzun zamandır beklediği takviye kuvvet 23 Ağustos saat 5'e doğru muharebe alanına yetişerek muharebenin seyrinin tamamen değişmesini sağladı. Takviye ile hareketlenen Ruslar, hat boyunca taarruza geçip istihkâm yakınlarındaki Osmanlı kuvvetlerini püskürterek Osmanlıların harekât kabiliyetini ve inisiyatif kullanma serbestisini yok etmişti³⁷.

Turkish War of 1877-1878, Londra 1894, s. 131; Francis Stanley, *St. Petersburg to Plevna: Interviews with Leading Russian Statesmen and Generals*, Londra 1878, s. 38-39.

³⁷ 23 Ağustos muharebesinin seyri hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 54-73; John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 65-70; *The War Correspondence of the Daily News 1877*, s. 407-416; Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War*, c. 4, s. 639-644; Francis Vinton Greene, *Report on the Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, s. 210-214; Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 8, s. 66-98; Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi*, s. 273-284. Süleyman Paşa, Elena ve Hainköy'ü geri aldıktan sonra hedefini gizlemek ve Rusların dikkatini başka yöne çekmek için Balkan Dağları'nın kuzeyindeki Elena-Bebrovo istikametine kuvvet sevk etmişti. Rus karargâhı Osmanlı taarruzunu Osmanpazarı ve İslimye üzerinden beklediği için General Radetzky, bu manevrayı ana taarruz olarak telakki ederek emrindeki kuvvetle bölgeye hareket etmişti. Ancak Ruslar bölgeye ulaşır ulaşmaz esas taarruzun Şıpka'da başlaması üzerine, Radetzky hızla geri dönerek 2-3 gün içerisinde Şıpka'ya yetişmiştir. Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War*, c. 4, s. 633; Archibald Forbes, *Czar and Sultan: The Adventures of a British Lad in the Russo-Turkish War of 1877-1878*, s. 103. Süleyman Paşa muharebeler esnasında Mehmed Ali Paşa'dan yardım göremediği için Rus ordusu rahatça Şıpka'ya kuvvet kaydırma imkânı buldu. Öyle ki, ilk takviyeler Şıpka'ya yakın Tırnova ve Selvi'den gelmiş, hatta cephe hattı boyunca herhangi bir tehlide maruz kalmayan Ruslar köprübaşı konumundaki Zıştovi'den bile Şıpka'ya asker sevk edebilmişti. ATASE, *ORH*. 106/17, 21 Ağustos 1293 [2 Eylül 1877]. Süleyman Paşa, Rus ordusunun harekât kabiliyetini sınırlandıracak manevralar icra etmesi için Mehmed Ali Paşa'dan yardım beklemekteydi. Ancak Mehmed Ali Paşa beklenen taarruzu bir türlü gerçekleştirmediği gibi, Şıpka taarruzları esnasında hala Süleyman Paşa'nın Şıpka'dan vazgeçirilmesi için mesai harcamaktaydı. İstanbul'a II. Abdülhamid ile bizzat görüşmesi için emrindeki subaylardan Keçecizade İzzet Fuat'ı dahi göndererek devlet erkânından ve Sultandan destek bulmaya çalışmıştı. Keçecizade İzzet Fuad, *Kaçırılan Fırsatlar: 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, yay. haz. Rasim Süerdem, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 78-80. Bu şartlar altında gerisi tehdit edilmeyen Rus ordusu Osmanlı ordusundaki koordinasyon sorunlarından yararlanarak

21-26 Ağustos arasında gerçekleşen Şıpka taarruzlarını iki evreye ayırabiliriz. İlk evre 21-23 Ağustos tarihlerinde Osmanlı ordusunun taarruzda olduğu dönemdir. 26 Ağustos'a kadar devam eden ikinci evre, ilk üç günden farklı olarak Rus taarruzlarına sahne olmuştur. Aykırıcebel'den Rus ikmal hattını ateş altında tutan Osmanlı kuvvetleri Ruslar için tehlike yaratmaktaydı. Buranın önemini iyi tahlil eden General Radetzky aktif savunma tedbirleri uygulayarak karşı taarruza karar verdi. 24-26 Ağustos muharebelerinde Radetzky'nin hedefi, Aykırıcebel'e hâkim olarak Şıpka üzerindeki baskıyı azaltmak, Osmanlıların hedefi ise elde edilen mevzilerin bir sonraki taarruza kadar elde tutulmasıydı. Bu yönüyle 24-26 Ağustos'ta meydana gelen Rus taarruzları, Osmanlıların günlerdir arızalı arazi şartlarına rağmen gerçekleştirdiği taarruzlara benzemektedir. Rus kuvvetleri 24 Ağustos muharebesinde Aykırıcebel'de mevzi kazanmayı başarsalar da Süleyman Paşa'nın 24-25 Ağustos günleri Aykırıcebel'e sevk ettiği takviye kuvvet karşısında tutunamayarak nihayetinde geri çekilmek zorunda kaldılar. Zorlu arazi şartlarında korunaklı mevzilere gerçekleştirilen taarruzlar her iki ordu için de çok sayıda zayıyata sebep olmuştu. 26 Ağustos'tan 17 Eylül'de gerçekleştirilecek son Osmanlı taarruzuna kadar iki taraf da pozisyonlarını koruyarak karşılıklı top atışlarıyla iktifa ettiler³⁸.

Süleyman Paşa ağustos ayındaki başarısız hücumlardan sonra Rusların ikmal hattı tehdit edilmeden Şıpka'nın elde edilmesinin zor olduğu görmüştü. Nitekim Rusların rahatlıkla bölgeye kuvvet kaydırabilmesi Osmanlı kuvvetlerinin başarısızlığındaki en önemli etkenlerdendi. Bu yüzden Şıpka'daki müdafileri yalnız bırakacak bir çevirme harekâtı planlandı. İstanbul'dan istenen takviye kuvvetler geldikten sonra Süleyman Paşa bu taburlardan oluşturulacak bir müfreze ile Balkan Dağları'nın öte tarafına geçip Gabrovo üzerine bir çevirme

Şıpka'yı savunma imkânı bulmuştur.

³⁸ 24-26 Ağustos muharebeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 71-97; Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War*, c. 4, s. 644-653; *The War Correspondence of the Daily News 1877*, s. 416-426; John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 71-73; Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 8, s. 98-136; Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi*, s. 285-297.

harekâtı icra ederek Şıpkı Geçidi'ni kuşatmaya çalışacaktı³⁹. Bu manevranın başarılı olabilmesi için Mehmed Ali Paşa ve Osman Paşa'nın yardımı önemliydi. Osman Paşa ile yapılan muhabere neticesinde Osman Paşa'nın da Plevne'de 18 tabur bırakarak 40 tabur ile Lofça üzerinden Selvi'ye yürümesi kararlaştırıldı. Böylece Gabrovo'nun gerisi tehdit edilerek muhtemel Rus takviyesinin önüne geçilecekti⁴⁰. Ancak hâlihazırda hayata geçirmek için fazlasıyla geç kalınmış bu plan, Osmanlı ordusundaki koordinasyon ve karar alma mekanizmasının yavaşlığından dolayı daha uygulamaya konamadan akamete uğradı. Rus ordusu 3 Eylül'de Lofça'ya taarruz ederek Plevne'nin güvenliği için önemli olan bu şehri ele geçirmiş ve Osman Paşa'nın harekât kabiliyetini sınırlandırmıştı⁴¹. Mehmed Ali Paşa, İstanbul ve Süleyman Paşa arasında 17 Eylül'e kadar teati edilen birçok telgrafla müşterek harekât gerçekleştirilmesi için çaba sarf edilmişti. Ancak emir komuta birliğinin tesis edilmemesinden kaynaklı koordinasyon sorunlarından dolayı her iki paşa da kendi sorumluluk bölgelerinin ötesine çıkmaya yanaşmayarak kendi mücadelelerini vermeye çalıştı. Süleyman Paşa, Mehmed Ali Paşa'dan beklediği yardımı bir türlü göremeyince 17 Eylül'de bir gece baskını ile Şıpkı'da son kez şansını denemeye yeltendi.

Süleyman Paşa, 21-26 Ağustos muharebelerinde taburlar arasında eşgüdümün sağlanamaması ve askerinin nizamsız hareketlerinden fazlasıyla şikâyetçiydi. 17 Eylül taarruzunda benzer sorunlarla karşılaşılmasını için sıklet merkezi teşkil edecek taburların gönüllülük esasına göre seçilmesi kararlaştırıldı. Yapılan taarruz planına göre 3 tabur ilk hatta 5 tabur ikinci hatta olmak üzere 8 gönüllü taburu gece tan yeri ağarmadan St. Nikola istihkâmına sızmaya çalışacaktı. Ana taarruz kolunun istihkâma çıkması ile Berdek'e gönderilen 4 tabur ve Aykırıcebel'e gönderilen 6 tabur kanatlardan eş zamanlı olarak Şıpkı'ya hücum edecekti⁴². Taarruzda kollar arasındaki eşgüdüm hayati öneme sahipti; çünkü St. Nikola istihkâmı Rusların en güçlü olduğu noktaydı. Ağustos muharebelerinde tecrübe edildiği üzere Rusların geçidin diğer noktalarından buraya kuvvet kaydırmaması için Berdek ve

³⁹ ATASE, *ORH.* 25/83AF, 20 Ağustos 1293 [1 Eylül 1877]; ATASE, *ORH.* 25/83EA, 19 Ağustos 1293 [30 Ağustos 1877].

⁴⁰ ATASE, *ORH.* 4/20/151, 18 Ağustos 1293 [29 Ağustos 1877].

⁴¹ ATASE, *ORH.* 94/2AMA, 22 Ağustos 1293 [3 Eylül 1877].

⁴² Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 133-136.

Aykırıcebel'den eş zamanlı taarruz edilmesi gerekmektedir. Ancak taarruz kıtaları arasındaki koordinasyon yine sağlanamadı. St. Nikola önündeki taburlar süngü muharebesi ile Rus istihkâmlarına çıkmayı başararak burada önemli mevziler elde etseler de, Aykırıcebel ve Berdek'ten taarruzu kolaylaştıracak manevra yapılamadığı için taarruz neticeye erdirilemedi. Aykırıcebel ve Berdek kollarının kararlı şekilde muharebeye girememesinin en büyük sebebi, yeterli sayıda kuvvetin kanatlara sevk edilmemesiydi. Öyle ki ağustos taarruzlarında 16 tabur görevlendirilen Berdek'te sadece 4 tabur bulunmaktaydı. Aykırıcebel ve Berdek kolları Rus bataryalarının ağır ateşi altında kalmış, fedâî taburlarının taarruzunu kolaylaştıracak kadar Rus istihkâmlarına yaklaşmamıştı. Bu şartlar altında Ruslar St. Nikola istihkâmına rahatlıkla asker kaydırarak buradaki taarruzu da geri püskürtmeyi başardılar⁴³.

Stratejik ve taktik seviyede hatalar silsilesine sahne olan Şıpka taarruzları, Balkan Ordusu'nun mevcudunun üçte biri oranında zayıyat vermesiyle neticelendi⁴⁴. 2.000'den fazla şehit ve 7.000 civarında yaralı

⁴³ ATASE, *ORH.* 101/8, 5 Eylül 1293 [17 Eylül 1877]; ATASE, *ORH.* 101/8AA, 5 Eylül 1293 [17 Eylül 1877]. Ayrıca bkz. Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 141-145; Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War*, c. 4, s. 654-656; *The War Correspondence of the Daily News 1877*, s. 496-499; John Fife-Cookson, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, s. 86-93.

⁴⁴ Ağustos taarruzlarında Balkan Ordusu'nun zayıyatı tam olarak 1.602 şehit, 5.142 yaralı olmak üzere toplam 6.512 subay ve neferdi. 17 Eylül'de gerçekleştirilen taarruz ise 1.300 civarında zayıyat verilmesine sebep olmuştu. ATASE, *ORH.* 94/11CQA, 19 Ağustos 1293 [31 Ağustos 1877]; ATASE, *ORH.* 94/2AL, 19 Ağustos 1293 [31 Ağustos 1877]; ATASE, *ORH.* 94/11DFA, 8 Eylül 1293 [20 Eylül 1877]. Muharebelerin şiddetinden dolayı Balkan Ordusu harekât kabiliyetini yitirmiş, birçok taburda asker sayısı 200'e kadar düşmüştü. ATASE, *ORH.* 94/11CEA, 14 Ağustos 1293 [26 Ağustos 1877]. Arazi şartları ve düşmanın hâkim konumundan dolayı yaralıların çoğu ağır yaralı olduğu için askerlerin tedavi sonrası geri dönme süreleri uzamış, bu da zayıyatların etkisinin Osmanlı ordusunda daha derinden hissedilmesine sebep olmuştur. Süleyman Paşa'ya göre, ağustos ayındaki muharebelerde yaralananların yarısı 20-30 gün içerisinde tedavi edilebilecek durumdayken, geri kalanlar ağır yaralıydı ve uzun tedavi sürelerine ihtiyaç duymaktaydılar. ATASE, *ORH.* 25/83AF, 20 Ağustos 1293 [1 Eylül 1877]. Sağlık hizmetleri yetersiz olduğu için yaralıların muharebe sahasından alınıp sevk edilmesinde de aksaklıklar yaşanmaktaydı. İmkânsızlıklar sebebiyle yaralıların büyük kısmı uzun süre nakledilmeyi bekliyordu. John Fife-Cookson, *With the Armies*

ile Şıpka taarruzları Osmanlı ordusunun 93 Harbi'nde en fazla zayıat verdiği muharebelerdendir. Aylarca süren ve 93 Harbi'nde gündemi en fazla meşgul eden Plevne Muharebesi'nde verilen zayıatın 7.000 civarında olduğu göz önüne alındığında, sadece 5-6 gün devam eden Şıpka taarruzlarının ne şartlarda icra edildiği kolaylıkla anlaşılabilir⁴⁵. Şıpka Geçidi gibi gerisi tehdit edilmeyen hâkim konumdaki müstahkem bir mevkiye harp sanatının birçok gerekliliği göz ardı edilerek yapılan taarruzlar ağır zayıatın başlıca sebebidir. Müdafiler arazi hâkimi olmalarından dolayı Osmanlılara oranla daha az asker kaybetmiş olsa da muharebelerin neticesi Ruslar için de ziyadesiyle ağırdı. Ruslar ağustos ayındaki çarpışmalarda 3.952,⁴⁶ 17 Eylül'de ise yaklaşık 1.000 zayıat ile⁴⁷ toplam 5.000 civarında zayıat vermiştir. Şıpka'daki Rus askeri sayısının 5.000-15.000 arasında değişkenlik gösterdiği düşünülünce muharebelerin Ruslar için ne derece zorlu olduğu anlaşılabilir.

of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878, s. 74. Rusların hâkim araziden yaptıkları atışlarda Osmanlı askerlerinin çoğu vücutlarının üst bölgesinden yaralanmıştı. Bu da Osmanlılar için yaralanmaların daha ciddi olmasına sebep olmaktaydı. Öyle ki, bölgede görevli doktorlar yaralı askerleri görünce durumlarından nereden geldiklerini kolaylıkla anlayabiliyordu. Eray Serdar Yurdakul, *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Türk Ordularında Askeri Sağlık Hizmetleri*, Gülhane Askeri Tıp Akademisi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 379-380.

⁴⁵ Plevne Muharebesi'ndeki zayıat hakkında detaylı bilgi için bkz, Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi*, s. 170, 247; Albay Talat, *Plevne Savunması*, yay. haz. Talat Yazalan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. p. 68. Şıpka'da kıran kırana geçen zorlu mücadeleler Rus ressamların çalışmalarında sıklıkla yer bulmuştur. Özellikle ünlü ressam Vasili Veresçagin'in Şıpka'yı konu alan birçok çalışması bulunmaktadır. Bir diğer Rus ressam olan Alexey Popov'un St. Nikola istihkâmındaki mücadeleyi tasvir ettiği çalışması ise muharebelerin ne şartlarda gerçekleştiğini etkileyici şekilde tasvir etmektedir. Popov'un Şıpka tasviri gerek Bulgar gerekse de Ruslar tarafından muharebelerin simgelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bkz. ek 4.

⁴⁶ Alexander Statiev, "The Thorns of the Wild Rose: Russian Ordeals at the Shipka Pass During the Russo-Turkish War of 1877-1878", s. 376.

⁴⁷ Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War*, c. 4, s. 654.

2. Harp Prensipleri Bağlamında Şıпка Muharebeleri

Harp prensipleri savaş tarihinin binlerce yıllık birikiminin sonucunda ortaya çıkmıştır. Erken dönemden beri liderler savaşta başarıya ulaşmak için bir dizi temel kurallar ve savaşları doğru yönetme yolları arayışında olmuştur⁴⁸. Sun Tzu'nun Savaş Sanatı kitabında temellerini atarak savaşta başarı yollarını belli prensiplere bağladığı harp prensipleri, Sun Tzu'dan sonra Henri Jomini, Carl von Clausewitz ve Ferdinand Foch gibi meşhur asker ve teorisyenlerin katkılarıyla şekillenmiştir⁴⁹. Zamanla etkisini kanıtlayarak genel kabul görmüş olan harp prensiplerinin günümüzdeki gibi sistematik hale gelmesi ise İngiliz asker ve tarihçi J.F.C. Fuller'in I. Dünya Savaşı'nı referans alarak harp prensiplerini yazmasıyla olmuştur. Clausewitz, kişinin muharebe sahasında ruhsal dengesini korumasının zor olduğundan bahsetmektedir. Fuller'e göre bu denge kuvvet tasarrufuna yani harp prensiplerine uyum sağlanınca mümkün olabilmektedir⁵⁰.

İlk olarak İngiliz ordusu tarafından kabul edilerek talimnamelere giren harp prensipleri, sonrasında dünyanın birçok ülkesinde kabul görmüştür. Temel benzerlikleri olsa da harp prensipleri ülkelerin harp tecrübesine, kültürüne, coğrafyasına ve önceliklerine göre ülkeden

⁴⁸ *US Air Force Air Force Basic Doctrine: Document 1*, Kasım 2003, s. 19.

⁴⁹ Jomini orduların sevk ve idaresini iki temel prensibe dayandırır. Öncelikle sıklet merkezini avantaj elde etmek için hızla düşman karşısına sürmek gerekir. Jomini'ye göre ikinci temel prensip; neticeye ulaşmayı sağlayacak en belirleyici yöne taarruz edilmesidir. Clausewitz 4 prensipten bahsetmektedir. Bunlar; bütün enerjinin ve müsait kuvvetin kullanılması, birliklerin azami surette kesin sonuç yerinde konuşlandırılması, düşman karşısında zaman kaybedilmemesi, düşmanın şaşırtılması ve başarıdan azami surette faydalanmaktır. Foch'un belirlediği prensipler ise; kuvvet tasarrufu, hareket serbestisi, birliklerin özgürce kullanılabilmesi ve emniyetin sağlanmasıdır. John F. C. Fuller, *The Foundations of the Science of War*, Londra 1926, s. 208-209. Jomini'nin özellikle sıklet merkezinin üzerinde durması dikkat çekicidir. Jomini, sadece sıklet merkezinin en can alıcı ve neticeye ulaştıracak noktada konuşlandırılmasını değil, aynı zamanda bu yönelmenin ve manevraların uygun zamanda ve enerjik şekilde icra edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Jomini'ye göre, kesin sonuç noktasını belirlenmesi her ne kadar zor olsa da doğru zamanda sıklet merkeziyle doğru yere taarruz prensibi eleştirilemeyecek kadar basittir. Antoine Henri Jomini, *Savaş Sanatı'nın Ana Hatları*, çev. Tunçer Büyükonat, Doruk Yayınları, İstanbul 2013, s. 73.

⁵⁰ John F. C. Fuller, *The Foundations of the Science of War*, s. 208.

ülkeye değişiklik göstermektedir. Örneğin, İngiliz harp prensipleri; hedef, taarruz, sıklet merkezi, moral, kuvvet tasarrufu, esneklik, koordinasyon, emniyet, baskın ve devamlılıktır. Diğer taraftan ABD'de kabul gören prensipler; hedef, emir komuta birliği, sıklet merkezi, kuvvet tasarrufu, manevra, taarruz, emniyet, baskın ve sadeliktir⁵¹. Görüldüğü üzere harp prensipleri genel olarak benzerlik göstermektedir. Birbirlerinin tamamlayıcısı olan bu kavramları birlikte ele almak gerekir. Harp prensipleri, yol gösterici özelliğinin yanında analitik değere sahip olmaları bakımından özümsemesi ve içselleştirilmesi gereken kavramlardır. Çünkü harp prensipleri eldeki gücün emniyetli ve etkili şekilde sevkine imkân sağlar. Başarı ve başarısızlıklar harp prensiplerinin uygulanıp uygulanmaması ile büyük ölçüde açıklanabilir. Örneğin, emniyet prensibinin uygulanmamasının baskına sebep olması, emir komuta birliği ve yardımlaşma prensiplerinin uygulanmamasının imkân ve kabiliyetlerin yitirilmesine sebep olduğu sayısızca örnek verilebilir⁵².

2.1. Hedef

Hedef prensibi; askerî operasyonların stratejik, operatif ve taktik seviyelerdeki amaçlara katkı yapacak şekilde açıkça belirlenmiş ve elde edilebilir hedeflere yönlendirilmesi olarak tanımlanmaktadır⁵³. Savaşın nihaî hedefi düşman silahlı kuvvetlerinin ve savaş kabiliyetinin ortadan kaldırılmasıdır. Bundan dolayıdır ki savaşın her seviyesinde hedefler önemlidir ve bütün operasyonlar nihaî stratejik hedefe katkı sağlamalıdır⁵⁴. Nejat Eslen'e göre, savaşın stratejik seviyedeki hedefi siyasî amacı sağlamaktır. Bu kapsamda siyasî amaç düşmanın mağlup

⁵¹ Tanju Akad, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, İstanbul 2011, s. 172; Yücel Topçu ve Ender Almaç, "Hava Gücünün Yükselişi ve Harp Prensipleri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Sayı 2 (Kasım 2014), c. 13, s. 5-7; Nejat Eslen, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, İstanbul 2005, s. 151-153; Nazmi Çeşmeci, *Perceptions on Strategy in General and Strategic Management: A Survey on Common Strategic Perception Among Medium-High Level Managers in Turkey*, Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 29-30. Ülkelere göre harp prensipleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yücel Topçu ve Ender Almaç, "Hava Gücünün Yükselişi ve Harp Prensipleri", s. 7.

⁵² Tanju Akad, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, s. 172.

⁵³ US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, s. 21.

⁵⁴ Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, Washington 1993, s. 2-4.

edilmesi üzerine kuruluysa stratejik seviyede belirlenen hedef düşmanı savaşa devam edemeyecek hale getirerek mücadele azmini kırmak olmalıdır. Eğer siyasî amaç farklı bir hedef öngörüyorsa, bu hedef doğrultusunda çalışma yürütülmelidir. Operatif seviyede hedef, stratejik seviyede belirlenen hedefe hizmet, taktik seviyede ise harekâtın amacına hizmet olmalıdır. Bu yüzden seçilen hedeflere katkı sağlamayan eylemler israf olarak değerlendirilmeli, harekât esnasındaki bütün adımlar seçilen hedeflere katkı sağlayacak şekilde belirlenmelidir⁵⁵.

Şıpkı taarruzlarının hedef prensibine göre değerlendirmesi iki dönem göz önüne alınarak yapılmalıdır. Birinci dönem, 21 Temmuz-4 Ağustos tarihlerini yani Süleyman Paşa'nın Balkanlara ulaşmasından ağustosun ilk haftasında Balkan Ordusu'nun Şıpkı harekâtını erteleyerek yönünü Yeni Zağra istikametine çevirmesine kadar geçen dönemi kapsamaktadır. İkinci dönem ise Balkan Ordusu'nun Yeni Zağra'ya intikalinden Şıpkı taarruzlarına kadar geçen 4-19 Ağustos tarihlerini kapsamaktadır. 21 Temmuz-4 Ağustos tarihleri arasındaki birinci dönemde Şıpkı'nın hedef olarak belirlenmesi, dönemin koşullarında ulaşılabilir ve stratejik amaca hizmet edebilirdi. Osmanlı ordusu söz konusu dönemde Plevne'de Osman Paşa'ya yardım ulaştırmayı ve Osmanlı kuvvetleri arasında bağlantıyı engelleyen Balkan Dağları civarındaki Rus kuvvetlerini bölgeden atmayı hedeflemekteydi. Şıpkı'nın geri alınmasıyla ulaşılabilir bu hedef ile Balkan Dağları'nın kuzeyinde stratejik amaca hizmet edecek müşterek bir harekât gerçekleştirilmesi mümkün olacaktı. Ayrıca Plevne'nin üzerindeki yükün azaltılması sağlanarak Osman Paşa'ya harekât kabiliyeti kazandırılacaktı. Rus ordusu söz konusu dönemde Plevne'de Osman Paşa tarafından mağlup edilmişti. Ruslar Plevne-Ruşuk-Balkan Dağları üçgeninde hareketsiz şekilde beklemekteydi. Şıpkı Geçidi savunmaya hazır hale getirilmemiş, az sayıdaki kuvvetle tutulmaktaydı. Balkanların güneyindeki General Gurko kuvvetleri de Süleyman Paşa ordusuna oranla imkân ve kapasite bakımından zayıftı. Cephe hattı boyunca takviye kuvvetler gelene kadar pozisyonunu koruma hedefindeki Rus kuvvetleri karşısında hızlı hareket edilerek başarı elde edilebilirdi. Ayrıca Rusların Plevne sonrasında Şıpkı'da da mağlup edilmesi ile Osmanlı ordusu moral bularak psikolojik üstünlüğü de ele geçirecekti. Bundan

⁵⁵ Nejat Eslen, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, s. 153-154.

dolayı Şıpka'nın savaşın bu evresinde hedef olarak belirlenmesi, Osmanlı ordusunun stratejik amacına hizmet etmekte ve harp prensiplerinden hedef prensibine uymaktaydı.

4-19 Ağustos tarihlerini kapsayan ikinci dönemde Şıpka'ya taarruz ilk dönemdeki gibi stratejik amaca hizmet edebilecek durumda değildi. Hedef ve araçların değişen koşullara göre değişiklik göstermesi gerekir. Ancak söz konusu dönemde Balkanlarda meydana gelen gelişmeler⁵⁶ Şıpka Geçidi'ni Osmanlılar için ulaşılması zor bir hedef haline getirmişti. Zaman verimli kullanılarak harekât neticeye ulaştırılmamış, Ruslara Şıpka'yı takviye imkânı verilmişti. Bu noktada karşımıza çıkan en büyük sorunlardan biri de Osmanlı kuvvetleri arasındaki uyumun sağlanamamasıydı. İkmal hattı tehdit edilmeyen Şıpka gibi arızalı arazide harekât gerçekleştirmek ulaşılması zor bir hedefe kuvvet ve imkânların sevk edilmesi anlamına gelmekteydi. Mehmed Ali Paşa'nın önerdiği harekât planı veya farklı ihtimaller değerlendirilebilir, bunlar yapılsa bile belirlenen hedefin başarıyla elde edilmesi için Mehmed Ali Paşa Şıpka taarruzlarını kolaylaştırmaya zorlanabilirdi. Ancak hem alternatifler değerlendirilmeyerek hem de eşgüdüm sağlanamayarak Balkan Ordusu ulaşması zor bir hedefe yönlendirildi.

⁵⁶ Süleyman Paşa Eski Zağra'yı geri aldıktan sonra hızla Şıpka üzerine yürüyüp düşmanın hazırlıksız durumundan faydalanmak yerine harekât esnasında yaşanan sorunlardan dolayı taarruzu ertelemiş ve Rusların yaklaşık 20 gün rahat şekilde Osmanlı taarruzları karşı hazırlanmasına imkân sağlamıştı. Ordunun yönünün değişmesinin ve Balkan Ordusu'nun zaman kaybının yol açtığı bir diğer problem de Mehmed Ali Paşa'nın desteğinin kaybedilmesi oldu. Süleyman Paşa Şıpka üzerine yürüyorken Mehmed Ali Paşa Şıpka'nın gerisini tehdit edecekti. Böylece takviye alamayan Şıpka'daki Rus kuvvetlerinin geri çekilmek zorunda bırakılması planlanıyordu. Ancak Balkanların güneyinde kaybedilen zaman dilimi içerisinde Mehmed Ali Paşa ordusu karşısındaki Rus kuvvetlerinin hareketliliği artmıştı. Aynı dönemde Avrupa'dan gelen Rusların Mehmed Ali Paşa kıtaları üzerine taarruza geçeceği yönündeki bilgiler Mehmed Ali Paşa'yı tüm cephe hattı boyunca ihtiyatlı hareket etmeye sevk etmişti.

2.2. Emir Komuta Birliği

Emir komuta birliği, ortak hedefe yöneltilen bütün imkân ve kabiliyetlerin tek bir komutanın sorumluluğuna verilmesidir. Böylece, kuvvet ve vasıtaların ortak amaç istikametinde yönlendirilmesi mümkün olmaktadır. Operasyonel başarının gerekliliklerinden biri, ortak hedefe yöneltilmiş koordine ve müşterek gayrettir ki bunun yolu da yetki ve sorumluluğun tek bir komutana verilmesinden geçer⁵⁷. Emir komuta birliğinden kasıt sadece harekât alanındaki kuvvetle sınırlı değildir. Bunun sağlanabilmesi için hariçte kalan kuvvetlerin de koordinasyon ve iş birliği içinde olması gerekmektedir⁵⁸. Harp prensiplerinin öncülerinden J.F.C. Fuller emir komuta birliğini irade birliği olarak açıklayarak hedef ve irade birliğinin esasında bir kişinin iradesinde ifade bulacağını belirtmektedir. Fuller'in örneklediği üzere, Napolyon “önemli olan insanlar değil tek bir insandır” diyerek, Machiavelli ise “savaşta sadece tek bir güce izin verin çünkü birkaç akıl orduyu zayıflatır” diyerek aralarında yüzyıllar olmasına rağmen emir komuta birliğinin önemine vurgu yapmışlardır⁵⁹.

Şıpkı taarruzunu gerçekleştiren Balkan Ordusu tam yetkiye sahip bir komutanın kontrolündeydi. Ancak taarruzun üç koldan icra edilmesi muharebe esnasında koordinasyon sorunlarına sebep oldu. Zorlu arazi şartlarında direktiflerin iletilmesi ve bunların uygulamaya konulmasında yaşanan sıkıntılar, Osmanlıların operasyonel kabiliyetini etkilemiştir⁶⁰.

⁵⁷ US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, s. 21; Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-5. Ayrıca bkz. Nejat Eslen, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, s. 157-158.

⁵⁸ Nejat Eslen, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, s. 158.

⁵⁹ John F. C. Fuller, *The Foundations of the Science of War*, s. 87.

⁶⁰ Örneğin, 21 Ağustos muharebesinde Süleyman Paşa'nın kesin emri St. Nikola istihkâmı önündeki 1. hattın öteye geçilmeyerek buradan gösteri taarruzu düzenlenmesiydi. Ancak kol komutanlarının kontrolü kaybedip emir komuta dışına çıkmasıyla gösteri taarruzu ana taarruz gibi gerçekleştirilmiştir. 24 Ağustos'ta çarpışmaların Aykıricebel'de yoğunlaşması üzerine bölgeye Berdek'ten kuvvet kaydırılmak istenmiş ancak kuvvet durumunda değişiklik yapmaya gönülsüz Berdek komutanı Recep Paşa'nın ağırdan alması sebebiyle takviye kuvvet ancak ertesi gün öğleden sonra ulaştırılabilmisti. Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 36-37, 88.

Manevraları zorlaştıran bu gelişmeler Rusların kolayca istihkâmlar arasında kuvvet kaydırarak ellerindeki sınırlı kuvveti verimli şekilde kullanmasını sağlamıştır. Balkan Ordusu'ndaki komuta ve koordinasyon sorunlarına rağmen, taarruzlar Süleyman Paşa'nın kesin yetkisi altında gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle Şıпка taarruzlarının operatif seviyede emir komuta birliği prensibine uygun olduğu söylenebilir. Ancak Osmanlı ordusunda emir komuta birliği stratejik seviyede sağlanamamıştır. Tuna Cephesi'nde muhtelif mevkilere dağılmış kuvvetlerin eşgüdüksüz hareketine sebep olan bu sorun, Şıпка taarruzlarının neticesi üzerinde belirleyici etkenlerden biri olmuştur.

Savaşın ilk aylarında yaşanan başarısızlıklardan sonra Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa ve Serasker Redif Paşa azledilmişti. Azilden sonra yapılan ve yapılmayan atamalar Osmanlı ordusundaki emir komuta birliğini derinden sarsmıştır. Cephe hattında tam yetkili bir komutan atanmamış, Osmanlı ordusunun komutası Süleyman, Mehmed Ali ve Osman Paşalar arasında paylaştırılmıştı. Aslında, Mehmed Ali Paşa, Abdülkerim Nadir Paşa'nın yerine Tuna Umum Komutanı olarak atanmıştı. Ancak Abdülkerim Nadir Paşa gibi mutlak yetkiye sahip değildi. Mehmed Ali Paşa'nın emrinde olması gereken Osman ve Süleyman Paşalar daha yeni Müşir olmuş Mehmed Ali Paşa'dan daha kıdemliydi. İstanbul'dan Mehmed Ali Paşa'ya diğer komutanların kendisine bağlı olduğu yazılıyorken,⁶¹ Osman ve Süleyman Paşa'ya da sürekli İstanbul ile muhabere halinde olmaları, her gelişmeyi haberdar etmeleri bildirilmişti. Ayrıca kendilerine Sultan Abdülhamid ile direkt iletişim imkânı sağlanmıştı. Askerî temayüllere uymayan bu tutum paşaların bağımsız oldukları yönündeki izlenimini güçlendirmiştir.⁶² İstanbul'daki Meclis-i Askerî de cephe hattındaki bu karmaşık komuta yapısında önemli bir role sahipti⁶³. Sultan Abdülhamid, cephe hattındaki

⁶¹ Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 5, İstanbul 1938, s. 21.

⁶² Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 5, s. 33.

⁶³ İstanbul'da kalmış yüksek rütbeli subaylardan oluşturulan Meclis-i Askerî ile lojistik olanakların rasyonel kullanımı ve kolordular arasındaki eşgüdümün sağlanması planlanmaktaydı. Ancak yetki paylaşımının iyi yapılamamasından dolayı beklenen verim alınamadı. Erol Özbilgen, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi: Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi*, İstanbul 2012, s. 96-98. Askerî meclisin karar sürecine dâhil olması ile karar süreçleri iyice problemlile hale gelmeye başladı. Cephe hattında uygulamaya

bütün gelişmeleri yakından takip ediyor ve bütün karar süreçlerine direkt olarak dâhil olmak istiyordu. Sultanın emir komutayı elinde tutma hevesi, hâlihazırda problemlili olan karar süreçlerini ve komuta yapısını olumsuz etkilemiştir. Yapılan atamalar ve oluşturulan kurullarla savaşın stratejik komutasında birçok söz sahibi olmuştur. Bu durum cephe hattında büyük bir kargaşaya yol açmıştır⁶⁴.

Askerlik sanatına uymayan atama süreçleri üç paşanın da görevleri boyunca birbirinden bağımsız olarak hareket etmesine sebep olmuştur. Sorumluluk bölgelerinin yakınlığı sebebiyle beraber hareket etmeleri elzem olan Mehmed Ali Paşa ve Süleyman Paşa bir türlü ortak

konulacak bir tertibat için İstanbul'dan onay alınması gerekiyordu. Ancak uzun iletişim zinciri karar alma mekanizmasının yavaş işlemesine ve geçen her saniyenin çok önemli olduğu cephe hattında eldeki fırsatların kaçırılmasına yol açmaktaydı. Örneğin, ağustos ayındaki taarruzdan sonra Süleyman Paşa Osman Paşa ile Gabrovo-Selvi hattına müşterek harekât düzenlemek istemiş, bu öneriyi ağustosun sonunda Meclis-i Askerî'nin onayına sunmuştu. Ancak inisiyatif alınarak hemen icra edilmesi gereken böylesine etkili bir manevra, karar süreçlerinin karmaşıklığından dolayı uygulanamamıştır. İstanbul'a onay için gönderilen taarruz planı, Süleyman Paşa'nın cevap bekleyen ısrarlı telgraflarına rağmen günlerce onaylanmadı. Geçen süre zarfında Rus ordusunun hazırlanan planda önemli yere sahip Lofça'yı işgal etmesi ise Osman Paşa ile müşterek harekât sansının ortadan kalkmasına sebep olarak planı boşa çıkaracaktı. ATASE, *ORH.* 25/83AF, 20 Ağustos 1293 [1 Eylül 1877]; ATASE, *ORH.* 25/83EA, 19 Ağustos 1293 [30 Ağustos 1877]; ATASE, *ORH.* 4/20/151, 18 Ağustos 1293 [29 Ağustos 1877]; ATASE, *ORH.* 94/2AMA, 22 Ağustos 1293 [3 Eylül 1877].

⁶⁴ Mesut Uyar ve Edward Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul 2014, s. 372-374. Sultan Abdülhamid'in 93 Harbi'nin sonucuna etkisi üzerine birçok benzer yorum vardır. Özellikle II. Abdülhamid'e muhalif kimlikleriyle tanınan müelliflerin II. Meşrutiyetten sonra sıklıkla dillendirmeye başladığı bu fikir, dönemin siyasî atmosferi gereği çabuk kabul görerek birçok farklı kaynakta dillendirilmiştir. Öyle ki 1909'a kadar başarısızlık daha çok cephe hattındaki paşaların kişisel problemlerine ve hırslarına bağlanmaktayken, sonrasında değişen siyasî atmosferle İstanbul'un müdahaleleri yazılara konu olmuştur. Belirtildiği üzere, askerî temâyüllerin dışına çıkılan atama-azil süreçlerinin ve 93 Harbi'nin stratejik seviyedeki birçok sorununun çıkış noktası İstanbul idi. Bu noktada Sultan Abdülhamid'in gerek ordu gerekse de devlet kademelerinde yetkiyi elinde tutma hevesi inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak mağlubiyetin faturasının belli başlı örnekler üzerinden direkt olarak saraya kesilmesi, stratejik ve operatif seviyedeki hatalı kararların gözden kaçırılmasına neden olacaktır. II. Abdülhamid'in savaştaki etkisi hususunda temellendirilmiş bir yargıya varmak için bütün cepheleri ele alan kapsamlı bir çalışmanın yapılması elzemdir.

noktada buluşarak birlikte hareket edemedi. Bu da Şıpkı taarruzlarının başarısızlıkla neticelenmesindeki önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3. Sıklet Merkezi

Sıklet merkezi, savaş gücünün kesin sonuca ulaşmak için en uygun yer ve zamanda toplanması olarak tanımlanır. Askerî gücün belli bir noktada yoğunlaştırılması bütün operasyonlar için temel gerekliliklerdendir⁶⁵. Stratejik ve operatif seviyelerde ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken bu prensip, stratejik seviyede ulusal çıkarların tehdit altında olduğu noktada yoğunlaşmak, operatif seviyede ise kesin sonuç yer ve zamanında bütün olanaklarla muhasıma üstünlük sağlamak üzerine kuruludur⁶⁶. Bu noktada stratejinin üç temel boyutu; zaman, mekân ve kuvvet ayrı ayrı dikkate alınmalıdır. Çünkü sıklet merkezi prensibinin doğru uygulanması sadece kuvvetin belli bir noktada yoğunlaştırılması ile değil, bu kuvvetin doğru zaman ve doğru yerde yoğunlaştırılması ile mümkün olur⁶⁷.

Stratejik seviyede yapılması gereken önemli şeylerden biri düşmanın durumunun iyi şekilde tahlil edilerek taarruz en uygun noktanın belirlenmesidir. Şıpkı taarruzları öncesinde keşif ve gözetleme faaliyetleri gerektiği gibi icra edilmemişti. Buna Balkan Ordusu kurmay heyetinin bölge hakkındaki bilgisizliği ve arazi etüdünün doğru yapılamaması da eklenince taarruz için en uygun hedef noktası belirlenemedi. Ana taarruz noktası olarak seçilen Şıpkı'nın solundaki Berdek top tabiyesine elverişsizdi. Üstelik yaklaşma istikametinde açık arazi olması Osmanlı kuvvetlerinin ateş altında ilerlemek zorunda kalması demektir. Şıpkı'da taarruza en müsait nokta top tabiyesi ve yaklaşma istikameti bakımından uygun olan Aykırıcebel cihetiydi. Ormanlarla kaplı bu bölge, korunaklı şekilde Rus mevzilerine yaklaşma imkânı sunmaktaydı. Aykırıcebel'den Rusların ikmal hattını ateş altına

⁶⁵ US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, s. 22; Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-4.

⁶⁶ Nejat Eslen, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, s. 155.

⁶⁷ Stratejinin boyutları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Sefa Özkaya, "Kültür Tasnifi ve Türk Askeri Kültürüne Giriş", *Türk Askeri Kültürü: Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat*, ed. Ahmet Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 20-21.

almak da mümkündür. Bu yönüyle Aykırıcebel sıklet merkezi prensibinde kastedilen en uygun yer tanımına uymakta ve stratejik olarak en doğru hedef noktasını teşkil etmekteydi. Ancak taarruzlar Berdek ve St. Nikola istihkâmı önünden, yani Rus kuvvetlerinin en yoğun olduğu ve en güçlü şekilde mevzilediği mevkiilerden gerçekleştirildi. Taarruza en uygun yerde sıklet merkezi tesis edilemediği için Şıpka taarruzları harp prensiplerinden sıklet merkezi prensibine uymamaktadır. Sıklet merkezi hakkında unutulmaması gereken şey, iki sıklet merkezinin çarpışmaması gerektiğidir; çünkü bu başarı şansını azaltacağı gibi ağır kayıplara da sebep olacaktır⁶⁸. Taarruzun Rus sıklet merkezine yönlendirildiği 21-23 Ağustos muharebeleri bundan dolayı ağır zayıatla neticelenmiştir. Nitekim Süleyman Paşa da taarruza Aykırıcebel'in daha müsait olduğunu kabul ederek ana taarruz kıtalarının Berdek'e sevk edilmesinin hatalı bir karar olduğunu savaştan sonra itiraf etmiştir. Paşa'ya göre, 21 Ağustos'ta Berdek'e sevk edilen 16 tabur Aykırıcebel'de konuşlandırılmış olsaydı başarı sağlanabilirdi⁶⁹.

Taarruz başladıktan sonra başarı kaydedilen noktada sıklet merkezi teşkil etmek ve bu noktadan kesin sonuç elde etmeye çalışmak bilinen eski yöntemlerdendir. Sıklet merkezi harekâtın başında tesis edilerek sonuna kadar devam ettirilmesi anlamına gelmemelidir. Muharebe sahasında değişiklikler yaşanabileceği için önemli olan nihayetinde sıklet merkezini istenen yer ve zamanda tesis edebilecek şekilde manevra yapmaktır⁷⁰. Aykırıcebel'in önemi muharebelerin ikinci günü anlaşılmış olmasına rağmen bu noktada sıklet merkezi teşkili ancak 2 gün sonra 24 Ağustos'ta mümkün olmuştur. Bu yönüyle de sıklet merkezi doğru yerde oluşturulmasına rağmen, en uygun zamanda tesis edilememesi bakımından sorun teşkil etmektedir. Çünkü taarruzda kaybedilen zaman dilimi içerisinde Ruslar geçide takviye ulaştıracak zamanı kazanmıştır.

⁶⁸ Osman Tekinalp, *Stratejiye Giriş ve Deniz Stratejisi*, İstanbul 2019, s. 596.

⁶⁹ Süleyman Hüsni Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 110-112.

⁷⁰ Osman Tekinalp, *Stratejiye Giriş ve Deniz Stratejisi*, s. 596-597.

2.4. Kuvvet Tasarrufu

Kuvvet tasarrufu, gücün akıllıca dağıtılması ve kullanılmasıdır. Bu prensiple muhasım karşısında neticeye ulaşılabilecek noktalarda imkân ve kabiliyetlerin yoğunlaştırılarak ikincil bölgelerde mümkün olan en az gayretin saf edilmesi hedeflenmektedir. Bundan dolayıdır ki komutayı elinde bulunduranlar ikincil hedeflere sevk edilen imkân ve kabiliyetlerin kendilerine stratejik veya operatif seviyede başarıyı temin etmeyeceğinin farkında olmalıdır⁷¹. Kuvvet tasarrufu prensibi, sıklet merkezi prensibinin tamamlayıcısı konumundadır. Her yerde güçlü olmak mümkün olmayacağından, kuvvet tasarrufu ile ilk etapta kaynakların makul kullanımı için tâli bölgelerde hesaplı riskler alarak düşmanın olası manevrasını engellemeli, ikinci etapta da kesin sonuç yerinde sıklet merkezi tesisi sağlanmalıdır⁷². Bu yönüyle kuvvet tasarrufu güç yönetimi olarak da adlandırılabilir.

Mevcut kuvvetin tamamı bir amaca sahip olmalı ve hareket zamanı geldiğinde kendilerine verilen hedef doğrultusunda harekete geçirilmelidir⁷³. Clausewitz'e göre, bir bölgede düşman kuvvetlerini yeterince meşgul etmeyen bir kuvvet bulunduran ve muharebe esnasında emrindeki kuvvetlerden bir bölümünü âtil bırakan komutan emrindeki kuvveti kötü kullanıyor demektir. Burada kuvvet israfı vardır ki bu da kuvvetlerin amacına uygun kullanılmamasından daha kötüdür. Yapılması gereken, bütün kuvvetlerin harekete geçirilmesidir. Çünkü amaca aykırı eylem bile en azından düşmanı meşgul ederek amaca hizmet edebilir⁷⁴. Şıpkı taarruzlarında Osmanlı komuta kademesi eldeki taburlardan maksimum fayda ile yararlanamamıştır. Muharebelerin üçüncü gününe kadar Balkan Ordusu bütün gücüyle taarruzu denemedi. Şıpkı önlerine yaklaşık 50 piyade taburuyla gelen Süleyman Paşa, kuvvet tasarrufu prensibine aykırı olarak 21 ve 22 Ağustos günleri sadece her biri 8 piyade taburundan müteşekkil 3 livayı taarruzda kullanmıştı. Paşa'nın ilk günlerde kuvvet mevcudunun yarısını ihtiyatta tutması, Şıpkı

⁷¹ US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, s. 24.

⁷² Nejat Eslen, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, s. 156; Osman Tekinalp, *Stratejiye Giriş ve Deniz Stratejisi*, s. 604.

⁷³ Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-5.

⁷⁴ Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayınları, İstanbul 2019, s. 220.

taarruzlarında operatif seviyede sonuca etki eden en büyük hatalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Elindeki zamanı verimli kullanamayan Süleyman Paşa, gerektiğinden fazla kuvveti ihtiyatta bekleterek Osmanlı kuvvetlerinin üstün sayı gücünü kullanmasının önüne geçmiştir. Bu yönüyle Şıpkı taarruzlarında Süleyman Paşa kuvvet israfına sebep olarak kuvvet tasarrufu prensibine aykırı hareket etmiştir.

Ruslara takviyenin yakın zamanda gelmesine ihtimal vermeyen Süleyman Paşa, emrindeki kumandanlar Recep, Şakir ve Veysel Paşaların 23 Ağustos'ta her taraftan şiddetli taarruz gerçekleştirilmesi yönündeki önerisini yeterli zamanı olduğunu düşünerek reddetmişti. Paşa, fazla zayıat vermemek için Şıpkı'yı üç cihetten kuşatıp ikmal hattını da Aykırıcebel ve Berdek'in kuzeyinden yapılacak taarruzlarla tehdit ederek Rusları açlık ve mühimmatsızlıktan teslim zoramayı hedefliyordu⁷⁵. Osmanlı ordusu düşman için en kritik anda bütün enerjisiyle taarruz gerçekleştirmesi gerekirken, yanlış kuvvet kullanımından dolayı zaman kaybederek Ruslara savunma için fırsat kazandırmıştır.

2.5. Manevra

Manevra, savaş gücünün değişen şartlar karşısında esnek şekilde kullanılarak imkân ve kabiliyetlerin düşmana karşı en iyi avantajı sağlayacak duruma getirilmesidir⁷⁶. Başarılı bir manevra muhasım karşısında üstünlüğün sağlanması, muhasımın dengesinin bozulması, kuvvetin muhafazası, hareket serbestinin sürdürülmesi, başarıdan faydalanma ve inisiyatifin ele geçirilmesi gibi muhtelif faydalar sağlar⁷⁷. Başarısız manevra ise, birliklerin yoğun düşman ateşine ve karşı taarruza maruz kalmasına sebep olarak başarısızlığa yol açabilir⁷⁸.

⁷⁵ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 55.

⁷⁶ Osman Tekinalp, *Stratejiye Giriş ve Deniz Stratejisi*, s. 577-578.

⁷⁷ Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-5.

⁷⁸ Tanju Akad, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, s. 181.

Şıpkı taarruzları muhtelif manevralara sahne oldu. Muharebelerin ilk günü Osmanlı dağ bataryaları karşısında Rus sahra toplarının ateş üstünlüğü belirleyici olmuştu. Süleyman Paşa ikinci gün ilk olarak Berdek'e muhtelif çaplarda sahra topu göndererek Rus ateş gücü karşısındaki dezavantajın bertaraf edilmesine çalıştı⁷⁹. Süleyman Paşa'nın muharebe sahasındaki bu sorunu görerek çözüm olacak değişikliği yapması, Berdek kolunun muharebe gücünü arttırarak Ruslar karşısındaki dezavantajı ortadan kaldırmıştır.

Balkan Ordusu taarruzlarına Şıpkı Geçidi'nin güney ve doğu istikametlerinden başlamıştı. Muharebenin ikinci günü doğudaki Aykırıcebel silsilesinin öneminin anlaşılması ile Süleyman Paşa kuşatıcı manevra icrasına karar vererek avantaj sağlamaya çalışmıştır. Ancak muharebe sahasındaki emir komuta ve koordinasyon sorunları sebebiyle Aykırıcebel'de sıklet merkezi tesis edilememesi, yerinde bir kararla girilen bu manevradan netice elde edilmesini engellemiştir. Muharebeler esnasında dikkat çekici bir diğer manevra ise 24 Ağustos günü Rus kuvvetlerinin başlattığı taarruza karşı girilen savunma manevrasıdır. General Radetzky'nin Aykırıcebel'deki yoğun taarruzlarına karşın Berdek'ten Veysel Paşa'nın komutasındaki kuvvet sevk edilerek inisiyatifin tekrar ele geçirilmesine çalışılmıştır. Muharebeler esnasındaki bütün bu değişiklikler manevra prensibi çerçevesinde hareket edildiğini göstermektedir.

2.6. Taarruz

Taarruz prensibi, inisiyatifin ele geçirilmesini, elde tutulmasını ve inisiyatiften faydalanılmasını amaçlamaktadır. İnisiyatifin ele geçirilmesi halinde yapılması gereken bundan sonuna kadar yararlanmaktır⁸⁰. Taarruzî hareket hedefe en etkili ve kısa yoldan ulaşmayı sağlar⁸¹. Taarruz, hareket serbestisi sağlayarak muhasıma yer ve zamanı dikte etme imkânı sağladığı için kesin sonuca ulaşmadaki en etkili yoldur.

⁷⁹ ATASE, *ORH*. 94/11CAA, 9 Ağustos 1293 [21 Ağustos 1877]; Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 50-51.

⁸⁰ US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, s. 21-22.

⁸¹ Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-4.

Ancak taarruz prensibi sadece taarruz etmek üzerine kurulu değildir. Gerektiğinde taarruz ruhu ile ortaya çıkan fırsatlardan istifade ederek aktif savunma da uygulanabilmelidir⁸².

24-25 Ağustos günleri Rusların Aykırıcebel’de gerçekleştirdiği taarruzlar hariç tutulacak olursa, Şıpka taarruzları öncesinde ve esnasında inisiyatif tamamen Balkan Ordusu’ndaydı. 30 Temmuz’dan 24 Ağustos’a kadar Osmanlı ordusu taarruzda olan taraf olmuştur. Ancak özellikle emir komuta birliği, sıklet merkezi ve kuvvet tasarrufu noktasında yaşanan sorunlardan dolayı kesin sonuç elde edilememiştir. Osmanlı ordusu her ne kadar inisiyatifi elde bulundursa da sürdürme ve bundan yararlanma noktasında başarılı olamamıştır. Osmanlı harekât planı 30 Temmuz’da Eski Zağra’nın geri alınmasından sonra hızla Balkan Dağları üzerine yürümek olmasına rağmen, Eski Zağra-Yeni Zağra hattında 20 gün zaman kaybedilmiş ve başarıdan faydalanılamamıştır.

Temmuz ayında Şıpka’yı Osmanlılardan alan ve Balkanların güneyinde karargâhın karşı çıkmasına rağmen birçok etkili manevra gerçekleştiren General Gurko ile kıyaslayınca, Gurko’nun inisiyatif alma becerisinin Süleyman Paşa’da olmadığı görülmektedir. Süleyman Paşa bütün eksiklerini gidermeksizin harekâta başlamaktan imtina ederek eldeki fırsatların kaçırılmasına sebep olmuştur. General Gurko ise ağır topların geçirilmesi zor Hainköy Boğazı’na ağırlıklarının büyük kısmını geride bırakarak ve yanına sadece birkaç gün yetecek erzak alarak harekât gerçekleştirerek Osmanlıların içinde bulunduğu zafiyetten zamanı iyi kullanıp inisiyatif olarak yararlanabilmişti⁸³. Gurko ve Süleyman Paşa arasındaki bu farkın en büyük sebebi, muhtemel başarısızlığın Osmanlılar nezdinde sebep olacağı tepkidir. Osmanlı ordusunda mağlubiyetin faturası genellikle komutana kesilmekteydi ve bu da bir komutanın sahip olması gereken meziyetlerden olan inisiyatif alma becerisinin önüne geçmekteydi. Nitekim Balkanların güneyinde inisiyatifin idame ettirilmemesinin hatalı bir karar olduğu Süleyman Paşa tarafından da

⁸² Nejat Eslen, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, s. 154-155.

⁸³ Osman Nuri, *Bilinmeyen Abdülhamid: Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı - Abdülhamid’in Hususi ve Siyasi Hayatı*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2017, s. 276.

itiraf edilmiştir⁸⁴.

2.7. Emniyet

Emniyet prensibi, düşmanın beklenmedik bir avantaj sağlamasının önüne geçmek için yapılan eylemlere dayanır. Dost unsurlar ve operasyonların düşmanın avantaj sağlayacağı muhtemel faaliyetlerden korunması gerekir⁸⁵. Emniyet; sürpriz taarruzlar ve olaylara karşı dost unsurların savunmasız kalma ihtimalini azaltarak hareket serbestisi sağlar ve muharebe gücünü artırır. Ancak emniyet, komutanların aşırı derecede tedbirli olması ve risklerden tamamen kaçınması anlamına gelmez. Risk savaşın doğasında vardır. Gücü muhafaza etmek ve başarılı olmak için komutanların hesaplı risklerden kaçınmaması gerekir⁸⁶.

Süleyman Paşa, Şıpkı taarruzlarının her aşamasını detaylı şekilde planlayarak Balkan Ordusu'nu sevk ve idare etmiştir. Eski Zağra muharebesinden sonra ikmal hattının güvenliği temin etmek ve tedarik sağlamak için Balkan Ordusu Yeni Zağra'ya kaydırılmıştı. Elena ve Hainköy geçitleri geri alındıktan sonra geçitler muhtemel bir Rus taarruzuna karşı yeni istihkâmlarla güçlendirilmiş, savunmaya yetecek sayıda asker geçitlerde konuşlandırılmıştı. Hâkeza Şıpkı taarruzları esnasında da Balkan Ordusu mevcudunun önemli kısmı ihtiyatta bekletilerek muharebeye sevk edilmemişti. Bu yönüyle Şıpkı taarruzlarında emniyet prensibi çerçevesinde hareket edilmiştir. Ancak, Süleyman Paşa hesaplı riskler alarak avantaj elde etme noktasında eksik kalmıştır. Balkanların güneyinde ve Şıpkı'da mümkün mertebe riskten uzak durmak, birçok fırsatın kaçırılmasına sebep olmuştur. Bütün eksikleri gidermek adına harcanan zaman Rusları hazırlıksız yakalama şansını yok etmiş, emniyet prensibine aşırı riayet edilerek ihtiyatta fazla kuvvet bekletilmesi de Ruslara ihtiyaç duydukları zamanı vermiştir. Öyle ki, Recep ve Veysel Paşa'nın ısrarlarına rağmen Süleyman Paşa tedbirli olmak ve az zayıat vererek neticeye ulaşmak adına kapsamlı taarruzdan uzun süre kaçınmıştır. Bütün bu faaliyetler göz önüne alındığında,

⁸⁴ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, s. 22-23.

⁸⁵ US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, s. 25.

⁸⁶ Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-5.

Süleyman Paşa'nın sürprizlerden kaçınmak adına katı emniyet tedbirleri uyguladığı yönetim tarzı emniyet prensibine uymamaktadır.

2.8. Baskın

Baskın prensibi, muhasıma hazır olmadığı yer veya zamanda beklemediği şekilde taarruz edilmesine dayanmaktadır⁸⁷. Baskında hedeflenen düşmanın habersiz yakalanmasından ziyade düşmanın harekât kabiliyetini etkileyecek şekilde hazırlıksız yakalanmasıdır⁸⁸. Böylece muhasım etkin karşılık vermeye yetecek zamana sahip olmadığına farkına vararak şaşırılacaktır⁸⁹. Gücün muhasımın hazırlıklı olduğu yere sevk edilmesi, genellikle büyük kayıplara sebep olmakta ve başarı sağlansa bile bu fazlasıyla zarara yol açmaktadır⁹⁰. Baskın öncesinde yapılacak aldatma faaliyeti ile baskının istenen etkiyi sağlaması mümkün olur⁹¹.

Balkan Ordusu'nun Şıpka önlerinde belirmesi Ruslar için sürpriz mahiyetinde olsa da Ruslar hazırlıksız yakalanamadığı için Şıpka taarruzları baskın prensibi çerçevesinde gerçekleştirilememiştir. Balkanların güneyinde Eski Zağra-Yeni Zağra hattında gerçekleştirilen harekâttan sonra fazla zaman kaybedilmesi, Şıpka savunmasına hazırlanma imkânı vererek inisiyatifin Ruslara geçmesini sağlamıştır. Süleyman Paşa Eski Zağra'dan hızla Şıpka üzerine yürümeyerek taarruzu baskın şeklinde gerçekleştirme imkânını yitirmiştir. Taarruza en uygun imkânları yaratacak şekilde operasyon başlatılmadığı gibi, Şıpka önlerinde geçirilen günler de Ruslara gerekli takviye kuvvetleri Selvi ve Gabrovo'dan geçide kaydırma imkânını vermiştir. Balkan Ordusu 19 Ağustos'ta Şıpka dolaylarına ulaşmıştı. Ancak taarruzun başlaması ancak 21 Ağustos'ta mümkün olmuştur.

⁸⁷ US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, s. 26; Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-5.

⁸⁸ Nejat Eslen, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, s. 159.

⁸⁹ Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-5.

⁹⁰ Tanju Akad, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, s. 175.

⁹¹ Osman Tekinalp, *Stratejiye Giriş ve Deniz Stratejisi*, s. 716.

Süleyman Paşa, Elena ve Hainköy taarruzlarından sonra Balkan Dağları'nın kuzeyinde Elena-Bebrovo istikametine kuvvet sevk ederek Şıpka'nın en büyük ihtiyatı olan Tırnova'daki 8. Kolordu'nun dikkatini bu yöne çekmek istemiştir. Aldatma başarıyla uygulanıp Rusların Şıpka'da önlem alması geciktirilerek baskın prensibinin ön koşullarından biri sağlanmış olsa da taarruzun düşmana tepki fırsatı verilmeyecek derecede icra edilmemesi, harekâtın baskın şeklinde icrasına engel olmuştur. Şıpka taarruzları bağlamında Osmanlı kuvvetlerinin başarıyla uyguladığı baskın, 17 Eylül'de gerçekleştirilen gece taarruzudur. Bu saldırı baskın prensibinin gerekliliklerini karşılamaktadır.

2.9. Sadelik

Savaş başlı başına karmaşık olaylar bütünüdür. Özellikle birleşik harekâtlarda operasyon kontrolden çıkma eğilimindedir. Karmaşık planlardan kaçınarak planın yanlış tatbikinin önüne geçilmesi gerekir⁹². Sadelik prensibi, en basit şekilde her türlü karmaşık plan ve emirlerden kaçınmak olarak açıklanır. Basit emirler astların operasyonu rahat ve yaratıcı şekilde komuta etmesine imkân sağlar⁹³. Basit planlar değerini özellikle askerlerin ve komutanların yorulduğu zaman göstererek direktiflerin daha iyi anlaşılması ve icra edilmesini sağlar⁹⁴. Harekât aşamaları ve hedeflerinin karışıklığa mahal verilmemek için birbirinin ön koşulu olmaması gerekir. Bu sayede herhangi bir gecikme veya aksamanın muharebenin geneline etkisi daha az olacak ve kuvvetlerin işi daha kolaylaşacaktır⁹⁵.

Ağustos ayındaki muharebelerde Balkan Ordusu'nun taarruz planı basit ve fazla ön koşula dayandırılmadan hazırlanmıştı. Her kol kendilerine verilen görev çerçevesinde hareket ederek düşmanı kuşatmaya çalışacaktı. Ancak bu kollar arasında bağlantının kurulamaması eşgüdüm sorununa yol açarak başarısızlığın hazırlayıcısı olmuştur. 17 Eylül'de uygulamaya konulan taarruz planı ise ön koşullara bağlı olması bakımından sadelik prensibine uymamaktadır. Taarruza sevk edilen sağ ve sol cenahlardaki kolların harekete geçmesi için en

⁹² Tanju Akad, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, s. 178.

⁹³ US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, s. 26.

⁹⁴ Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, s. 2-6.

⁹⁵ Tanju Akad, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, s. 178.

zorlu görevin verildiği St. Nikola önündeki kuvvetlerin başarılı olması gerekiyordu. Ancak St. Nikola kolunun diğer kollara ateş desteği olmadan başarı elde etmesi zordu. Nitekim sadelik prensibine aykırı gerçekleştirilen taarruzdaki bu şartlar altında birlikler arasında koordinasyon sağlanamamış ve taarruz başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Sonuç

Şıpka Muharebeleri 93 Harbi'nin neticesi üzerinde önemli etkiye sahip olmasına rağmen Türk tarihyazımında yeteri kadar yer bulmamıştır. Savaşın ilk aylarında stratejik seviyedeki hatalı kararların bir sonucu olarak Osmanlı ordusu Tuna Cephesi'nde birçok noktada Ruslara direnememiştir. Kuvvet tasarrufu, taarruz ve sıklet merkezi gibi önemli prensiplerin Osmanlılar tarafından tesis edilememesi, Rus ordusuna 20 gün gibi kısa sürede hızla ilerleyerek Plevne-Ruşuk-Eski Zağra üçgeninde önemli noktalara hâkim olma imkânı sağlamıştır. Bu kapsamda ele geçirilen yerlerden biri de Rus harp planında önemli yere sahip olan Şıpka Geçidi'di. Osmanlı ordusunun Şıpka'yı direnç göstermeksizin kaybedişi, sonraki aylarda Osmanlılar için hayati öneme sahip kuvvetlerin Şıpka önlerinde sıkışıp kalmasına sebep olmuştur.

Şıpka Geçidi arazi şartları bakımından savunmaya elverişli bir bölgedir. Rus ordusu geçidin savunmada sunduğu avantajları bildiği için Şıpka'yı ikmal hattını keserek başarılı bir çevirme harekâtı ile ele geçirmişti. Osmanlı ordusunun da benzer şekilde Şıpka'daki Rusların ikmal hattını kesmesi, bu mümkün olmaz ise en azından gerisini tehdit ederek rahat takviye edilmesini engellemesi gerekirdi. Ancak cephe hattındaki atamalar ve İstanbul'dan yapılan müdahaleler, harp prensiplerinden emir ve komuta birliği prensibine riayet edilmesini engelleyip cephe hattında kargaşaya sebep olarak Osmanlı ordusunun harekât kabiliyetini etkilemiştir. Plevne üzerindeki Rus baskısını ortadan kaldırması ve Balkanların kuzeyinde müşterek harekât gerçekleştirmesi beklenen Süleyman Hüsnü Paşa ve Mehmed Ali Paşa'nın bu doğrultuda koordineli hareket etmeleri gerekmektedir. Ancak sorumlu tek bir komutan ataması yapılmadan emir ve komutanın Süleyman, Mehmed Ali ve Osman Paşa arasında paylaşılması, Osmanlı kuvvetleri arasında eşgüdümün sağlanamamasına neden olmuştur. Süleyman Paşa ve Mehmed Ali Paşa görev süreleri boyunca kendi sorumluluk bölgelerine

odaklanarak birbirlerinin harekâtlarını kolaylaştıracak manevralardan kaçınmışlardır. Bu şartlar altında Rus ordusu Şıpka Geçidi'ni rahatça takviye ederek Osmanlı taarruzlarına karşı koyma şansı yakalamıştır.

Şıpka mağlubiyeti Osmanlı ordusunun manevra kabiliyetini yitirmesine ve Plevne zaferlerinin yarattığı fırsatlardan yararlanılamamasına sebep olmuştur. Emir komuta birliğinin tesis edilmesi durumunda Mehmed Ali Paşa'nın Şıpka taarruzuna destek vermesi veya Süleyman Paşa'nın Balkanların kuzeyine geçirilmesi kararlaştırılarak başarı sağlanabilir, Rusların yığınak yapması bu sayede engellenebilirdi. Ancak stratejik seviyedeki hatalı kararlar hem Mehmed Ali ve Süleyman Paşa'nın hem de Osman Paşa'nın mağlup olmasına yol açarak savaşın neticesine etki etmiştir. 93 Harbi'nde Şıpka taarruzu kapsamında yaşanan bu gelişmeler, emir komuta birliği prensibinin orduların harekâtı için önemini açık göstergesidir.

Şıpka taarruzlarının başarısızlıkla neticelenmesindeki en belirgin etken emir komuta birliğinin tesis edilememesi olsa da stratejinin üç boyutu olan zaman, mekân ve kuvvet boyutlarının uygun şekilde yönetilememesi de taarruzların başarısızlıkla sonuçlanmasındaki başat etkenlerdir. Balkan Ordusu imkân ve kabiliyetleri bakımından Şıpka'da başarılı olabilirdi. Nitekim Şıpka önlerine ulaştırılan kuvvet Rusların üç mislinden fazlaydı. Harekât öncesinde bütün hazırlıklar tamamlanmış, Eski Zağra'da ordunun eksikleri ikmal edilmişti. Ancak her ne kadar araç ve amaç dengesi sağlanarak ulaşılabilir bir hedef belirlenmiş olsa da zaman, mekân ve kuvvet tercihleri operatif seviyede başarısızlığın hazırlayıcısı olmuştur. Harp prensiplerinin uygulanmasında yaşanan sorunların temel sebebi de zaman, mekân ve kuvvet boyutlarının doğru yönetilememesi olmuştur.

Şıpka taarruzlarında harp prensiplerinden taarruz, manevra, emniyet, baskın ve sadelik prensiplerinin gerekliliklerinin belli oranda sağlandığı görülmektedir. Balkan Ordusu muharebeler boyunca inisiyatifi elde bulundurması bakımından taarruz prensibine göre hareket etmiştir. Süleyman Paşa muharebenin seyrine göre imkân ve kabiliyetleri avantaj sağlayacak şekilde kullanmaya çalışarak manevralar gerçekleştirmiştir. İhtiyatta ve ikmal hattının güvenliği için belli noktalarda asker bırakılarak emniyet prensibi çerçevesinde hareket

edilmiştir. Şıpka taarruzu öncesinde gösteri taarruzu düzenlenerek taarruzun sürpriz şeklinde başlatılması öngörülmüştür. Ayrıca taarruzun ana hatlarıyla basit şekilde planlanarak kuşatma üzerine kurulması, sadelik prensibi çerçevesinde hareket edildiğinin göstergesidir. Ancak zaman ve kuvvetin etkin kullanılamamasından dolayı tatbik edilebilen harp prensiplerinden beklenen fayda sağlanamamıştır.

Muharebelerde emir komuta birliği prensibinden başka özellikle kuvvet tasarrufu, sıklet merkezi ve hedef prensiplerine aykırı hareket edilmiştir. Şıpka Geçidi, açık şekilde belirlenmiş elde edilebilir bir hedef olmasına rağmen, zamanın verimli kullanılamamasından dolayı harekâtın başladığı 14 Ağustos 1877 itibariyle stratejik amaca hizmet edebilecek durumda değildi. Şıpka'da arazi etüdü layıkıyla yapılamadığı için taarruza en uygun noktada sıklet merkezi tesis edilememiştir. Sıklet merkezi prensibine aykırı olarak Osmanlı taarruzları Rusların en güçlü olduğu mevzilere yapılmıştır. Sıklet merkezi muharebelerin dördüncü günü doğru tesis edilerek uygun yer koşulu sağlanmış olsa da uygun zamanda bunun yapılamaması sıklet merkezi prensibinin uygulanması noktasında sorun yaşanmasına sebep olmuştur. Süleyman Paşa Şıpka'ya kayda değer sayıda askerle gelmesine rağmen, muharebelerin ilk günlerinde emrindeki kuvvetin önemli kısmını ihtiyatta bekleterek kuvvet tasarrufu prensibine aykırı, emniyet prensibine ise aşırı riayet ederek hareket etmiştir. Hesaplı riskler almaktan kaçınan Süleyman Paşa kuvvet israfına sebep olmuştur. Süvari sorunundan dolayı keşif ve gözetleme faaliyetlerinin etkin şekilde icra edilememesi, zaman, mekân ve kuvvet boyutlarındaki hatalı kararların temel sebebinin oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (=ATASE)

ATASE, *ORH.* 10/100, 20 Temmuz 1293 [1 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 101/8, 5 Eylül 1293 [17 Eylül 1877]

ATASE, *ORH.* 101/8AA, 5 Eylül 1293 [17 Eylül 1877]

ATASE, *ORH.* 106/17, 21 Ağustos 1293 [2 Eylül 1877]

ATASE, *ORH.* 17/94AB, 23 Ağustos 1293 [4 Eylül 1877]

ATASE, *ORH.* 19/22, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 19/22A, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 19/27, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 19/30, 30 Temmuz 1293 [11 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 20/92, 16 Temmuz 1293 [28 Temmuz 1877]

ATASE, *ORH.* 25/83AF, 20 Ağustos 1293 [1 Eylül 1877]

ATASE, *ORH.* 25/83EA, 19 Ağustos 1293 [30 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 3/185AA, 26 Haziran 1293 [8 Temmuz 1877]

ATASE, *ORH.* 4/20/151, 18 Ağustos 1293 [29 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 6/137, 9 Temmuz 1293 [21 Temmuz 1877]

ATASE, *ORH.* 8/54AB, 27 Temmuz 1293 [8 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 94/11CAA, 9 Ağustos 1293 [21 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 94/11CEA, 14 Ağustos 1293 [26 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 94/11CQA, 19 Ağustos 1293 [31 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 94/11DFA, 8 Eylül 1293 [20 Eylül 1877]

ATASE, *ORH.* 94/2ADA, 16 Temmuz 1293 [28 Temmuz 1877]

ATASE, *ORH.* 94/2AF, 16 Temmuz 1293 [28 Temmuz 1877]

ATASE, *ORH.* 94/2AFA, 22 Temmuz 1293 [3 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 94/2AG, 24 Temmuz 1293 [5 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 94/2AL, 19 Ağustos 1293 [31 Ağustos 1877]

ATASE, *ORH.* 94/2AMA, 22 Ağustos 1293 [3 Eylül 1877]

ATASE, *ORH.* 99/138BRA

Kaynak Eserler

Albay Talat, *Plevne Savunması*, yay. haz. Talat Yazalan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997

CLAUSEWITZ, Carl von, *Savaş Üzerine*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayınları, İstanbul 2019

EPANCHIN, Nikolai, *Operations of General Gurko's Advance Guard in 1877*, Londra 1900

FIFE-COOKSON, John, *With the Armies of the Balkans and at Gallipoli in 1877-1878*, Londra 1880

FORBES, Archibald, *Czar and Sultan: The Adventures of a British Lad in the Russo-Turkish War of 1877-1878*, Londra 1894

GREENE, Francis Vinton, *Report on the Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, New York 1879

HOZIER, Henry Montague, *The Russo-Turkish War*, c. 4, Londra, 1878

JOMINI, Antoine Henri, *Savaş Sanatı'nın Ana Hatları*, çev. Tunçer Büyükonat, Doruk Yayınları, İstanbul 2013

Keçecizade İzzet Fuad, *Kaçırılan Fırsatlar: 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, yay. haz. Rasim Süerdem, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997

OLLIER, Edmund, *Illustrated History of the Russo-Turkish War*, c. 1, Londra 1890

Osman Nuri, *Bilinmeyen Abdülhamid: Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı - Abdülhamid'in Hususi ve Siyasi Hayatı*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2017

STANLEY, Francis, *St. Petersburg to Plevna: Interviews with Leading Russian Statesmen and Generals*, Londra 1878

Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l-hakayık*, c. 2, İstanbul 1928

The War Correspondence of the Daily News 1877, Londra 1878

Araştırma ve İnceleme Eserleri

AKAD, Tanju, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, İstanbul 2011

ÇEŞMECİ, Nazmi, *Perceptions on Strategy in General and Strategic Management: A Survey on Common Strategic Perception Among Medium-High Level Managers in Turkey*, Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2010

Department of the Army, *Field Manual 100-5: Operations*, Washington 1993

DURAN, Cihan, Süleyman Paşa'nın Divan-ı Harp'te Yargılanmasına Dair Defterin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1878-1879), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010

ESLEN, Nejat, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, İstanbul 2005

FULLER, John F. C., *The Foundations of the Science of War*, Londra 1926

ÖZBİLGİN, Erol, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi: Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi*, İstanbul 2012

ÖZKAYA, Ahmet Sefa, "Kültür Tasnifi ve Türk Askeri Kültürüne Giriş", *Türk Askeri Kültürü: Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat*, ed. Ahmet Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2019

Report and Record of the Operations of the Stafford House Committee: Russo-Turkish War 1877-1878, Londra 1879

SEDES, Halil, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 5, İstanbul 1938

SEDES, Halil, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, c. 8, İstanbul 1940

STATIEV, Alexander, "The Thorns of the Wild Rose: Russian Ordeals at the Shipka Pass During the Russo-Turkish War of 1877-1878", *The Journal of Slavic Military Studies*, Sayı 3 (Ekim 2019), c. 32, s. 367-387

SÜER, Hikmet, *1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Ankara 1993

TACAN, Necati, "1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkuļceyi Hatalar: Başkomutanlık", *Askeri Mecmua*, Sayı 107 (Aralık 1937), c. 8, s. 755-759

TACAN, Necati, "1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve

İdaresinde Sevkulceyi Hatalar: Planlar, Yıgımkak”, *Askeri Mecmua*, Sayı 112 (Mart 1939), c. 10, s. 132-142

TACAN, Necati, “1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceyi Hatalar: Balkanlar Şimalindeki Harekât”, *Askeri Mecmua*, Sayı 119 (Aralık 1940), c. 111, s. 739-753

TAŞDEMİR, Ahmet, “Osmanlı Ordusunda Stratejik Yönetim Zaafiyeti Örneği: 93 Harbi'nde Balkan Savunmasının Çöküşü”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 1 (Haziran 2020), s. 1-40

TEKİNALP, Osman, *Stratejiye Giriş ve Deniz Stratejisi*, İstanbul 2019

TOPÇU, Yücel Topçu ve Ender ALMAÇ, “Hava Gücünün Yükseliş ve Harp Prensipleri”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Sayı 2 (Kasım 2014), c. 13, s. 1-25

US Air Force, *Air Force Basic Doctrine: Document 1*, 17 Kasım 2003

UYAR, Mesut Uyar ve Edward ERİCKSON, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul 2014

YURDAKUL, Eray Serdar, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Türk Ordularında Askeri Sağlık Hizmetleri, Gülhane Askeri Tıp Akademisi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2015

İnternet Kaynakları

“İstanbul üniversitesi Sultan II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonu, Şıpka Geçidi”, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91384--0039.jpg> (Erişim tarihi: 15.11.2020)

Alexey Popov, “Şıpka Taarruzu”, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_defeat_of_Shipka_Peak,_Bulgarian_War_of_Independence.JPG (Erişim tarihi: 05.01.2021)

Ek 3: Şıpka Geçidi'nin Osmanlı Dönemindeki Görünümü

(Kaynak: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91384---0039.jpg>)

Ek 4: St. Nikola İstihkâmında Rus Savunması Tasviri

(Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_defeat_of_Shipka_Peak,_Bulgarian_War_of_Independence.JPG)

Summary

There is no doubt that the determinant factor for the outcome of the war was the problems at the strategic level seen on the Danubian front from the beginning of the war to the end, especially intensified in the deployment of the forces, unity of command. Although the Ottoman center of gravity was the Danubian front, a significant part of the mobilized manpower had been located in the secondary positions. The Ottomans did not consider taking calculated risks in the secondary positions, which is the main necessity of the economy of force principle. Instead, they attempted to be powerful everywhere. Therefore, the maneuverability of the Ottoman army was devastated, and the Russian forces managed to capture important positions such as the Shipka Pass in just 20 days.

The effect of the fall of the Shipka Pass especially would be seen in the second stage of the battles in which Mehmed Ali Pasha and Süleyman Pasha appeared on the Danubian front. It was inevitable for the Ottomans to get back the possession of the Shipka Pass because of preventing the connection between the Ottoman forces in the North and South of the Balkan Mountains. During that period, the main aims of the Ottomans were to enable the connection between the Ottoman forces and help Osman Pasha. His success in the battle of Pleven offered a remarkable chance for the maneuverability of the Ottoman army against the Russian advance. However, the strategic command and coordination problems triggered by the developments in the scope of the Shipka battles deeply influenced the operational capability of the Ottoman army. The Ottomans failed in Shipka and could not conduct joint operations. The failure paved the way for the Russians to complete their preparations and win the war.

In this article, the Ottoman attacks on the Shipka Pass were evaluated within the context of the principles of war; objective, offensive, mass, economy of force, maneuver, unity of command, security, surprise and simplicity. It was seen that the Ottomans failed in implementing the unity of command, economy of force, mass and objective principles during the Shipka attacks. Although the other principles were practiced by following some necessities of these certain principles, problems in

using time and force prevented the Ottomans from exploiting them.

It was inevitable to capture the Shipka without threatening the supply line of the pass. In this regard, Mehmed Ali Pasha, the commander of the Ottoman forces in the North of the Balkan Mountains should assist Süleyman Hüsnü Pasha during the Shipka attacks by threatening the rear of the Shipka Pass. However, the appointments without considering the unity of command prevent coordination of these commanders. After Abdülkerim Nadir Pasha's disposal, instead, the command of the front divided among Mehmed Ali Pasha, Süleyman Hüsnü Pasha and Osman Pasha without considering the military tradition and unity of command. Therefore, both Süleyman and Mehmed Ali Pasha prioritized their own areas of responsibility without paying attention to others. Under these circumstances, the Russians easily reinforced the Shipka defense and resisted the attacks of Süleyman Pasha. If a superior commander was appointed on the Danubian front, the ottoman forces would act together in Shipka attacks or follow the other options mainly proposed by Mehmed Ali Pasha. The outcome of the Shipka battle and the war would have been totally different. The strategic mistakes paved the way for the defeat of both Süleyman and Mehmed Ali Pasha along with Osman Pasha, and became one of the main reasons for the outcome of the war. All of these developments are a clear indication of the importance of the unity of command principle for military operations.

In addition to the unity of command principle, the other main reason for the failure of the Ottomans in the Shipka Pass was the wrong implementation of three main dimensions of military strategy which are time, place and force. To be successful on the battlefield, the operation should be planned and performed with the right force, which is suitable to reach the main objective. Also, it was necessary to direct the operation to the right place at the right time. However, Süleyman Pasha failed in this regard. However, wrong selections regarding time, place and force paved the way for the failure, and this became the main reason for the problems in performing the principles of war.

It was seen that the Ottoman forces implemented some requirements of the offensive, maneuver, security, surprise and simplicity principles in the battle. For example, the Ottoman army was holding the

initiative by conducting the attacks, which is the main necessity of the offensive principle. Süleyman Pasha conducted the operations by attempting various maneuvers to react to disadvantageous conditions and flexible application of combat power. By keeping a remarkable force as reserve and leaving troops at certain positions for security of the rear, the Ottomans followed the necessity of the security principle. Süleyman Pasha attempted to surprise the Russians by organizing a demonstration to the Elena-Bebrovo line. In addition, planning the attacks with simple and basic orders is clear evidence that the Balkan forces were directed within the context of the principle of simplicity. However, it could not be possible to exploit from these implemented principles because of problems in using force and time.

In addition to the principle of unity of command, the Ottoman forces directed without considering especially the principles of center of gravity, economy of force and objective. Even though the Shipka Pass was a clearly defined and attainable objective that could contribute to the strategic aim of the Ottomans at the beginning of August, the circumstances were totally different when the Balkan Army advanced on the Balkan passages on 14 August 1877. Because of inefficient use of time, attacking the Shipka Pass was not in a position to serve the strategic purpose. Moreover, the Ottomans failed to determine the most advantageous place to direct the mass of the army. Thus, contrary to the principle of center of gravity, the attacks were conducted to the main and strongest fortifications of the Russians. Although the necessities of the center of gravity principle on the fourth day of the attacks, the problem in that principle continued because the main necessity of “advantageous time” could not be met. Finally, there is no doubt that Süleyman Pasha arrived on the outskirts of Shipka with a remarkable force. However, he directed the army without considering the principle of economy of force that based on taking calculated risks and judicious distribution of force. Instead of devoting maximum effort to the primary objectives by allocating minimum resources to the secondary objectives, almost half of the force had been kept in reserve during the first days of the battle. The inefficiency of the Ottoman cavalry can be seen as one of the main determinants for problems in time, place and force because of the unskillful implementation of reconnaissance and surveillance missions.

Zaferin Bedeli: 1877-1878 Rus-Türk Savaşı ve Rusya'nın Ekonomisi

The Price of Victory: Russian-Turkish War of 1877-1878 and Russia's Economy

Valeriy Stepanov*

Çev. Mustafa Tanrıverdi**

1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın sebepleri, gelişimi ve sonuçları çok sayıda yerli ve yabancı araştırmannın konusu oldu. Fakat savaşın Rusya'nın millî ekonomisi üzerindeki etkisi şimdiye kadar bütüncül bir bakış açısıyla değil, yalnızca savaş esnasındaki ve nihayetindeki ekonomik etkiler bakımından ele alındı. İmparatorluk döneminin askerî tarihinin yeniden incelenmesi zahmetli olsa da bunun önemi göz ardı edilemez. Birçok yazar, Rusya'nın dış politika hedefleri ile zayıf malî ve ekonomik yapısı arasındaki tutarsızlığa defalarca vurgu yapmıştır¹. General A. A. Guleviç, 19. yüzyıl sonunda önde gelen Avrupa ülkelerinin askerî-ekonomik potansiyelini karşılaştırırken; finansal kaynakların kıtlığı, düşük seviyeli endüstriyel gelişimi ve demiryolu ağının yetersizliği bakımından Rusya'nın Almanya, İngiltere ve Fransa'nın gerisinde kaldığını belirtmiştir². V. V. Lapina, “geçen yüzyıl boyunca imparatorluk büyük güç olma adına aşırı bedel ödedi.”³. Benzer ifadeler George W. Bushnell tarafından ifade edilmiştir: “Ülkenin yoksulluğunun,

* Prof. Dr, Rusya Bilimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Bakınız: Д. Схиммельпенник ван дер Ойе, *Навстречу восходящему солнцу: как имперское мифотворчество привело Россию к войне с Японией*, М. 2009, С. 111. (D. Shummelpennink Van der Oye, *Nadstreçu voshodyaşemu solntsu: Kak imperskoye mifotvorçestvo privelo Rossiyu k voyne s Yaponiey*, М. 2009, s. 111).

² А. А. Гулевич, *Война и народное хозяйство*, СПб. 1898, s. 93, 185, 186. (A. A., Gluyeviç, *Voyna i narodnoye hozyaystvo*, SPB. 1898, s. 93, 185, 186).

³ В. В. Лапин, “Военные расходы России в XIX в.,” *Проблемы социально-экономической истории России: к 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова*, СПб. 1991, С. 159 (V. V. Lapin, “Voenniye rashodı Rossii v XIX v.,” *Problemi sotsialno-ekonomičeskoj istorii Rossii: K 100-letiyu so dnya rojdeniya Borisa Aleksandroviça Romanova*, SPB. 1991, s. 159).

ordu üzerinde yıkıcı etkisi oldu.”⁴.

İmparatorluğun 19. Yüzyılın ikinci yarısında devamlı olarak yaşadığı ekonomik zorluklar, dış politikadaki sorunların çözümünü zorlaştırdı. II. Aleksandr, Kırım Savaşı'nın en şiddetli günlerinde tahta çıktığında bu zorluğu hissetmişti. 1856 yılı başında, hazinenin tükenmesi ve ordu için maddi desteğin imkânsızlığı, Rusya'yı, kendisini küçük düşüren Paris Antlaşması'nı imzalamaya zorladı⁵. 1870'li yılların ortalarında kendini gösteren Doğu Krizi zamanında İmparator, Osmanlı İmparatorluğu'yla olan gerginliği uzun zaman diplomatik yolla çözmeye çalıştı. Bu davranışın sebebi, yirmi yıl öncesinde ülkenin uluslararası bir yalnızlaştırma siyasetine maruz kalması, düşman devletlerin koalisyon ihtimali ve utanç verici antlaşmanın tekrarlanacağı endişesiydi. İktidar seçkinlerinin önde gelen temsilcileri savaştan kaçmak için çabaladı: Dışişleri Bakanı A. M. Gorçakov, Savaş Bakanı D. A. Milyutin, İçişleri Bakanı A. E. Timaşev, Maliye Bakanı M. H. Reytern, Devlet Şurası Başkanı Prens Konstantin Nikolayeviç ve diğerleri. Bunların karşısında savaş taraftarları olarak Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi N. P. İgnatyev, Prens Aleksandr Aleksandroviç ve diğerleri. Bu ikinci grup, yüksek bürokrasi içerisinde etkili değildi. Ancak kamuoyunda destek bulmuşlardı. Bunun en önemli sebebi, Bulgaristan'daki isyan sonrasında Türk baskısı altındaki Slav kardeşlerini kurtaracaklarını iddia etmeleriydi⁶.

⁴ Дж. Д. Бушнелл, “Милютин и балканская война: испытание военной реформы”, *Великиереформы в России*, 1856–1874, М. 1992, С. 246. (Dj. D. Buşnell, “Milyutin i balkanskaya voyna: ispitanie voennoy reformi”, *Velikiyereformi v Rossii*, 1856-1874, М. 1992, s. 246).

⁵ В. Л. Степанов, “Крымская война и экономика России”, *The Crimean War. 1853–1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations and Individuals*, Warszawa 2011, P. 297. (V. L. Stepanov, “Krimskaya voyna i ekonomika Rossii”, *The Crimean War...*, s. 297).

⁶ Л. Г. Захарова, “Александр II и Дмитрий Милютин: взгляд на решение «восточного вопроса»”, *Новый мир истории России: форум японских и российских исследователей*, М. 2001, С. 86–99 (L. G. Zaharova, “Aleksandr II i Dmitriy Milyutin: Vzglyad na reşeniye «Vostoçnovo voprosa»”, *Noviy mir istorii Rossii: forum yaponskih i rossiyskih issledovateley*, М. 2001, s. 86-99); С. А. Кочуков, «За братьев-славян»: *Русско-турецкая война 1877–1878 годов в восприятии*

II. Aleksandr için özellikle endişe verici olan, savaşın getirebileceği ekonomik bunalım ihtimaliydi. 1869-1873'te Rusya'da, anonim şirketlerinin hızlı büyümesi, endüstrinin gelişmesi, demiryolları yapımında büyük oranda inşaat artışı, ihracat ve ticaret cirolarında kendini gösteren bir yükseliş yaşandı. Bu dönemde, göreceli bir finansman istikrar sağlandı. Hazineye katkı sağlayacak gelirler ve devlet bütçesi 1870'lerin ilk yarısında artış gösterdi. Hazineye döviz fonunda önemli miktarda altın ve gümüş rezervi birikmiş, ruble döviz kuru artmıştır⁷. Maliye Bakanlığı bile gümüşün değerini yükseltmeyi ve Kırım Savaşı sırasında sona eren, banknotların metal para ile değişimini yeniden yapılandırmayı umuyordu.

Ancak, 1873'te Batı'da, kısa sürede Rusya'yı da etkisi altına alacak, ekonomik kriz baş gösterdi. Bu durum demiryolu inşaatında bir azalmaya, Nijniy Novgorod pazarına mal ithalatına, ücretli işçi sayısındaki büyümenin durmasına, hafif sanayi ürünlerinin üretimindeki düşüş ve ağır sanayinin gelişimindeki yavaşlamaya sebep oldu. Bütün bunlar, borsa paniği, büyük bir mevduat talebi, büyük kayıplar ve bir dizi özel işletmenin ve bankanın iflası ile sonuçlandı. Bilhassa, 1875'in sonunda Moskova Ticari Kredi Bankası'nın çöküşü büyük yankı uyandırdı. 1874 yılındaki yüksek verim yerini 1875 yılındaki kıtlığa ve 1876 yılındaki orta verime bıraktı. 1872-1876 yılları arasındaki ekmek ihracatı istikrarını kaybetmeye başladı. 1875'in sonundan bu yana, ruble ve Rus menkul kıymetlerinin düşüşüyle birlikte yurt dışından gelen yabancı sermaye akışı başladı. Bu olaylar Rus diplomasisinin Balkanlar'daki siyasetinde önemli rol oynadı ve bu nedenle Büyük Britanya'da ve diğer bazı ülkelerde hoşnutsuzluğa neden oldu. Avrupa basınında Rusya'nın ekonomisini küçümsemeyi amaçlayan bir kampanya başlatıldı; bazı yayımlar imparatorluğun iflasının

общества, власти и армии Российской империи, Саратов 2012, С. 196–243. (S. A. Koçukov, «*Za bratıyev-slavyan*»: *Russko-turetskaya voyna 1877-1878 godov v vospriyatii obşestva, vlasti i armii Rossiyskoy imperii*, Saratov 2012, s. 196-243).

⁷ В. Л. Степанов, «Михаил Христофорович Рейтерн», *Российские реформаторы (XIX – начало XX в.)*, М. 1995, С. 171, 172. (V. L. Stepanov, «Mihail Hristoforoviç Reytern», *Rossiyskiye Reformatorı (XIX-Naçalo XX v)*, М. 1995, s. 171-172)

gerçekleşeceği kehanetinde bulundu⁸.

Bu nedenle, yüksek bürokraside yer alan M. H. Reytern, ekonominin durumunu daha da kötüye götürecektir olan Türkiye ile olası savaşın taraftarı olmayanlardan biri oldu. Aslında 1876 yılı ortasına kadar bu konuda pek bir endişe duymamıştı. Çünkü monarşi barışın yanında yer almaya odaklanmış, slavofil kışkırtmalarına destek olmamayı arzulamış ve bununla birlikte Maliye Bakanına ülkenin silahlı çatışmaya girmemesi yönündeki niyetini iletmişti. Reytern'e göre o zamanlar, mali ve ekonomik çıkarlara yönelik kararların alınmasında politik ilgiler belirleyici oldu⁹.

1876'nın başında, II. Aleksandr'ın himayesinde olan Maliye Bakanı, rublenin değerini korumak için, yurtdışında altın cinsinden devredilebilir bonolar satmaya başladı. Devlet Bankası'nın bu operasyonu, ruble kurunun düşmesi yönünde oyunu başlatan Avrupalı stok spekülörleri tarafından akıllıca kullanıldı. Birçok büyük bankanın

⁸ М. И. Туган-Барановский, *Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование*, Т. 1, СПб. 1900, С. 313, 327–329 (M. İ. Tugan-Baranovskiy, *Russkaya fabrika v proşlom i nastoyaşem: istoriko-ekonomiçeskoye issledovaniye*, Т. 1, SPB. 1900, s. 313, 327-329); В. И. Покровский, *Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России*, Т. 1, СПб. 1902, Таблицы. С. 105, 117, 141 (V. İ. Pokrovskiy, *Sbornik svedeniy po istorii i statistike vneşney trgovli Rossii*, Т. 1, SPB. 1902, Tablitsı, s. 105, 117, 141); Л. А. Мендельсон, *Экономические кризисы и циклы XIX века*, М. 1949, С. 503–510 (L. A. Mendelson, *Ekonomiçeskiye Krizisi i Tsikli XIX veka*, М. 1949, s. 503-510); А. Ф. Яковлев, *Экономические кризисы в России*, М. 1955, С. 96–126 (A. F. Yakovlev, *Ekonomiçeskiye Krizisi v Rossii*, М. 1955, s. 95-126); С. Г. Струмилин, *Очерки экономической истории России*, М. 1960, С. 490–494 (S. G. Strumilin, *Oçerki Ekonomiçeskoı İstorii Rossii*, М. 1960, s. 490-494); А. С. Нифонтов, “Хозяйственная конъюнктура в России во второй половине XIX века”, *История СССР*, №: 3 (1972), С. 44, 45, 57–58 (A. S. Nifontov, “Hozyaystvennaya konyunktura v Rossii vo vtoroy polovine XIX veka”, *İstoriya SSSR*, sayı 3 (1972), s. 44, 45, 57–58)

⁹ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *М. Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М. Х. Рейтерна*, СПб. 1910, С. 158, 184, 185, 189 (A. N. Kulomzin, V. G. Reytern-Nolken, *M. H. Reytern: biografiçeskiy oçerk. S priloheniyami iz posmertnih zapisok M. H. Reyterna*, SPB. 1910, s. 158, 184, 185, 189).

dâhil olduğu bir sendika meydana getirildi¹⁰.

Bu arada, 1876 yazında İmparator'un tutumu değişti. Doğu Krizini barışçıl bir yolla çözmek mümkün olmadı. Ağustos 1876'da Sırbistan, Türk birlikleri karşısında yenilgi aldı ve II. Aleksandr'dan yardım talebinde bulunuldu. Bu sırada Rusya'da "*Slav hareketi*" dalgası, toplumun en geniş kesimlerini kapsayan, benzeri görülmemiş bir hareket olarak büyüyordu. Monarşi bir ikileme karşı karşıya kaldı: ulusal aşağılama olarak algıladığı diplomatik yenilgiyi kabul etmek veya kabul edilebilir bir antlaşma yapma şansı verecek bir savaşa, yani zafere karar vermek. Bundan sonraki aylarda İmparator bu iki tarafın hangisini seçeceği konusunda kararsızlığını sürdürdü. Ancak 1876 yılı Eylül ayında, Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a yönelik saldırıyı durdurmayı ve İstanbul'da Doğu Sorununu tartışmak amacıyla bir konferans düzenlenmesini reddetmesi üzerine, kararlı bir şekilde adım atmaya niyetlendi.

14 Eylül 1876 D. A. Milyutin, M. H. Reytern'e Türkiye'yle savaş ihtimalinin ortaya çıktığını ve İmparator'un seferberlik için gerekli kaynağı tahsis etme emrini içeren bir mektup gönderdi¹¹. Bir hafta sonra, Savaş Bakanı, finans departmanının başındaki isme II. Aleksandr'ın emri hakkında bilgi vererek, askerî birliklerin donanımı için gerekli kaynağı aktarması konusunda uyardı¹². Kısa bir süre sonra Reytern, İmparator ve devlet yönetiminde önemli isimlerin bulunduğu Kırım'a çağrıldı. Reytern, 1 Ekim'de Livadya'ya geldi ve II. Aleksandr'ı "*savaşa hazır bir ruh halî*" ve "*ateşli bir heyecan içinde*" buldu. İmparator, Türklerle bir

¹⁰ И. С. Блюх, *Финансы России XIX столетия: история – статистика*, Т. 2, СПб. 1882. С. 218–224 (İ. S. Blioh, *Finansı Rossii XIX stoletiya: İstoriya-Statistika*, Т. 2, SPB. 1882, s. 218-224); П. П. Мигулин, *Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора*, Т. 1, Харьков 1899, С. 443, 444 (P. P. Migulin, *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769-1899): opyt istoriko-kritičeskogo obzora*, Т. 1, Narkov 1899, s. 443).

¹¹ *Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы*, Т. 1, М. 1961, С. 397–398 (*Osvoboždeniye Bolgarii ot turetskogo iga: dokumenty*, Т. 1, М. 1961, s. 397-398); Д. А. Милютин, *Дневник, 1876–1878*, М. 2009, С. 119. (D. A. Milyutin, *Dnevnik, 1876-1878*, М. 2009, s. 119).

¹² *Освобождение Болгарии...*, Т. 1, С. 419–420 (*Osvoboždeniye Bolgarii...*).

anlaşmaya varma girişimlerinin başarısız olduğunu açıkladı ve bakana derhal savaş için kaynak aramaya başlamasını emretti. Reytern, itiraz etmeye çalıştıysa da İmparator onun argümanlarını dinlemedi. Bu durum hakkında Reytern, daha sonra şu sözleri yazacaktı: “*İmparator, onun daha önceki, özellikle ekonomik konulara yönelik, pozisyonunu hatırlatmaya yönelik her türlü çabama sırtını döndü.*”. II. Aleksandr, Reytern’e diğer bakanlarla konuşması ve sonucu kendisine rapor etmesi görevini verdi. Meslektaşlarıyla konuşan Reytern, Livadya’da artık savaş atmosferinin hüküm sürdüğü konusunda ikna oldu¹³.

İki gün sonra, Maliye Bakanı İmparator’a savaşa katılmanın ölümcül sonuçları olacağını öngördüğü bir not gönderdi. Bakan, muhtemel savaşın daha önce Kırım Savaşı sonucunda oluşan büyük ekonomik zorluklardan daha da sarsıcı etkileri olacağını öne sürüyordu. Üstelik yirmi yıl kadar önce Rusya’nın Avrupa ile henüz bu kapsamda ekonomik bağları bulunmuyordu. Ona göre Türkiye ile savaşmak yabancı sermaye çıkışına, finansal ve ekonomik çıkarların gerilemesine yol açacaktı. Çünkü bu kaçınılmaz yıkım birçok engeli ortaya koyarak bankaları da etkisi altına alacaktı. Özel krediler, demiryolu taşımacılığı ve fabrika endüstrisi- reform çağının ana ekonomik başarıları büyük zarara uğrayacaklardı. Reytern, yaklaşan savaşın finansmanı ile ilgili sorunların kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağı konusunda uyarıda bulunuyordu. Çünkü krediler nedeniyle hazine giderleri karşılanamayacaktı ve bu süreçte daha büyük zorluklar ortaya çıkabilecekti. Hazine Müsteşarlığı fonu büyük ölçüde dış kredilere faiz ödenmesine harcanacak ve bu da “*para sistemimizin tamamen çökmesine*” neden olacaktı. Sonuç olarak, Rusya “*geçmişte yaşanmış hiçbir felaketle kıyaslanamayacak bir yıkıma maruz kalacaktır*”, “*mali durumu altüst olacak ve iyileşmesi onlarca yıl alacaktır.*”¹⁴.

Maliye Bakanı, II. Aleksandr’ı tehlikeli bir adımdan uzak tutmak için gelecekte olması muhtemel felaketleri abartarak aktarıyordu. Onun gönderdiği raporu İmparator okudu ve göz atması için yalnızca tahtın varisine verdi. 4 Ekim’de bir toplantı düzenlendi. Toplantıya Prens Aleksandr Aleksandroviç, A. V. Adlerberg, Prens Gorçakov, Milyutin ve

¹³ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 158, 185, 186.

¹⁴ А.у., s. 160–167.

İstanbul Büyükelçisi İgnatyev çağrıldı. Hükümdarın sözlerini hatırlatan Reytern, raporun hükümdar üzerinde hüzünlü bir etki bıraktığından bahsederek, sanki kendisinin Rusya'nın zayıfladığını kanıtlama çabasında olduğunu ve hükümdarın saltanatı dönemindeki reformları ayıpladığının düşünüldüğünü vurguluyordu. Ona göre kendisinin savaşa ayrılacak kaynağı işaret etmesi, Rusya'yı küçümseme olarak algılandı. Bu duruma ne hükümdar ne de oğlu müsaade etmeyecekti. Reytern itiraz etmeye çalışıyordu. Onun sözlerine göre, 1860'lı yıllardaki yeniden yapılanma teşebbüsleri, savaşın sonlandırabileceği bir ekonomik ilerleme kaydedebilmişti. Bunun en önemli göstergesi, pek çok başlangıcın olması; ancak bunların henüz tamamlanmamış olmasıydı¹⁵. Bununla birlikte Milyutin, hükümdarın Reytern'i, savaşın başlatılıp başlatılmaması konusundaki fikirlerini öğrenmek için değil, savaşın gerektirdiği kaynağı bulmak için çağırıldığını hatırlattı¹⁶. Reytern'in yeterli finansal kaynak olmadığına yönelik ısrarı sert bir karşılık buldu: “*Kaynak var, ama onu kullanmayı bilmeli ve onu temin etmeyi istemeli.*”. Toplantı sonunda, askerî operasyonları aralık ayında başlatacak şekilde ordunun kısmen seferberliğinin kabulüne karar verildi. Şansını kaybeden Reytern, en azından görevini sonuna kadar yapmaya karar verdi. Petersburg'a gitmeden önce Gorçakov'a “*son tehlike anına kadar, görevi terk etmezler*”, diyerek görevini yapacağını belirtmiş oldu¹⁷.

İmparator'un isteğini yerine getirerek askerî giderlerin karşılanması amacıyla kaynak aramaya başladı. Öngörülen kredi çıkışları nedeniyle rublenin düşüşünün kaçınılmaz olmasının ardından birçok şey anlamını yitirmeye başladı. 1 Ocak 1876'dan 1 Ocak 1877'e kadar nakit kaynak 50.7 milyon ruble kadar azaldı (231.2'den 180.5'e), ama fiilen 80.4 milyon ruble, çünkü fonda o zamana kadar 31.5 milyon ruble kayıtlı olarak vardı (devlet hazinesinin gereklilikleri için bulundurulmuş). Bir yıl önce ise onların toplamı yalnızca 1,8 milyon rubleye ulaşıyordu. Neticede kurda bulunan paranın metal kısmının banknot adedine oranı 28,8'den 18,9'a geriledi¹⁸. Madenî paranın zimmete geçirilmesi ise Reytern'e karşı

¹⁵ A.y., s. 159, 184–186, 189–191.

¹⁶ Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 134.

¹⁷ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 159.

¹⁸ М. П. Кашкаров, *Денежное обращение в России*, В 2, т. 1, СПб. 1898, С. 73

hem iktidarda hem de halk arasında keskin bir rahatsızlığa yol açtı¹⁹.

6 Kasım 1876'da 100 milyon rublenin %5 oranlı iç kredi borçlanmasına ilişkin kararname kabul edildi ve Devlet Bankası'na kâğıt para basma izni verildi²⁰. 10 Kasım'da alınan kararla, 1 Ocak 1877'den itibaren gümrük vergilerinin altın cinsinden alınmasına ilişkin kararname kabul edildi²¹. Geçerli olan kredi ruble kuru dikkate alındığında vergiler %48 oranında arttı. Böylece daha önce uygulanan ılımlı dış ticaret politikasından yasaklayıcı bir gümrük sistemine geçilmiş oldu. Bu korumacı politikalar, savaş öncesi koşullarda ve özellikle mali anlayışın gereği olarak kabul edildi. Maliye Bakanlığı, dış borçlardan kaynaklanan hazine yükümlülüklerini ödemek için kaynağı arttırmayı umuyordu. Ayrıca, ithalatı azaltarak ticaret dengesini sağlaması gerekiyordu²².

Ancak, 12 Kasım 1876'da Reytern, olumsuz ekonomik durum nedeniyle borçlanmanın tam olarak gerçekleştirilemeyebileceği konusunda II. Aleksandr'ı uyardı. Onun sözlerine göre 100 milyon ruble her halükârda, savaş harcamaları için yetersiz olacaktı. Bu nedenle para basımını başlatmak ve Rusya'yı kâğıt paraya boğmak gerekiyordu. Hazine, borsadan kaynaklanan dış finansal yükümlülükleri ödemek zorunda kalacaktı ve bu onu fena halde zayıflatacaktı. Sonuçta bir yıl sonra rublenin keskin düşüşüyle ve dış borcun ödenmesi konusunda fon eksikliğinin olmasıyla devalüe edilmiş kredilerin büyük bir kısmı dolaşımda olacaktır. Reytern, yıkıcı bir malî bozukluğun Rusya'yı askerî eylemlerini durdurmaya zorlayacağını düşünüyordu. “*Ben şu sözlerle bitirdim: eğer birbirine doğru hızlıca yaklaşan iki tren görüyorsanız, sonucu tahmin etmek zor değildir.*”²³ diyerek öncesinde uyarısını

(M. P. Kaşkarov, *Denejnoye obraşeniye v Rossii*, V 2, t., T. 1, SPB. 1898, s. 73).

¹⁹ *Освобождение Болгарии...*, Т. 1, С. 464 (*Osvobojdieniye Bolgarii...*); ЗАПИСКИ, Дмитрия Оболенского, *Записки князя Александровича Оболенского, 1855–1879*, СПб. 2005, С. 404 (*Zapiski Obolenskogo, Zapiski knyazya Dmitriya Aleksandroviça Obolenskogo 1855-1879*, SPB. 2005, s. 404).

²⁰ ПСЗ-II. Т. 51, Отд. 2, СПб. 1878, №: 56562.

²¹ *Ауну yerde*, №: 56573; П. П. Мигулин, *Указ. соч...*, С. 458, 459, 461.

²² М. Н. Соболев, *Таможенная политика России во второй половине XIX века*, В 2 ч., Ч. 2, М. 2012, С. 7–13 (M. N. Sobolev, *Tamojennaya politika Rossii vo vtoroy polovine XIX veka*, V 2ç. Ç. 2, М. 2012, s. 7-13).

²³ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 168.

yapıyordu.

Bu defa İmparator Maliye Bakanını daha dikkatlice dinlemişti. Bu zamana kadar dış politikadaki durum daha iyiye doğru seyrediyordu: Rusya'nın ultimatomu sonrasında Türkiye Belgrad üzerine saldırıyı durdurdu ve kendi kontrolündeki Balkan vilayetlerinde reform programı üzerinde çalışmak için İstanbul'da uluslararası bir konferansın toplanması konusunda uzlaştı. Bu karar Sırbistan'ı büyük bir yenilgiden kurtardı. Bununla birlikte kasım sonunda Rusya'da kısmi seferberlik gerçekleştirildi ve aralık ortasına doğru büyük bir askerî birlik Besarabya'ya gönderildi. Ancak Reytern eskiden olduğu gibi yüksek idarenin akliselim davranacağına inanıyordu. II. Aleksandr Livadya'dan döndükten sonra barış yoluyla sorunu çözme imkânı hakkında daha sık konuşur oldu²⁴. O, ekonomik durumun daha da kötüleşeceğini göz ardı etmiyordu. Türkiye'yle savaş dedikodularının etkisi altında ruble kuru 1879 yılı Eylül ayından Aralık ayına kadar yaklaşık 3 puan düştü. 1875 yılında altının ortalama ruble kuru 86 kopek iken, 1876'da 80.7 oldu²⁵. 1876 Haziran ayında %5 değerindeki Rus tahvilleri İngiltere Borsasında %14, Aralık'ta Paris Borsasında %28.2 ve hatta Petersburg Borsasında %8-10 oranında kaybetti²⁶.

1874-1875 yıllarından farklı olarak 1876 yılı ortama bütçesinde 14.8 milyon ruble açık oluştu. Devlet denetçisi S. A. Greyg'in II. Aleksandr'a bildirdiğine göre, "1876 yılındaki bu talihsiz durum göreceli olarak o yıl yaşanan kayıpların doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı."²⁷ Beklenmeyen savaş giderleri aynı yıl 51 milyon rubleye ulaştı²⁸. Bununla birlikte iç borçlanma talihsizlikle sonuçlandı: Nüfus edilgen kaldı ve %5'lik banknotlar Devlet Bankası'nın muafiyet yardımıyla özel kredi kurumlarına dâhil edilmek durumunda kaldı.

²⁴ A.y., C. 168, 187, 190.

²⁵ М. П. Кашкаров, *Указ. соч...*, Т. 2, СПб. 1898; Приложения. С. 39, 177.

²⁶ П. П. Мигулин, *Указ. соч...*, С. 457.

²⁷ *Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1877 год*, СПб. 1878, С. 82 (*Vsepoddannejšiy otçyöt gosudarstvennogo kontrolyöra za 1877 god*, SPB. 1878, s. 82).

²⁸ *Министерство финансов: 1802–1902*, В 2 ч., Ч. 1., СПб. 1902, С. 639. (*Ministerstvo Finansov: 1802-1902*), V 2, ç. Ç. 1, SPB. 1902, s. 639).

Borçlanmaya yönelik toplam kazanç 91.8 milyon ruble oldu²⁹. Orduda, savaş zamanında sınırlar dışındaki giderleri karşılamak için kaynak olarak derin bir yetersizlik hissediliyordu. Genelkurmay Başkanı Knez Nikolay Nikolayeviç'in emrinde aralık ortasında toplamda 50.000 ruble altın ve 200.000 ruble gümüş vardı. Oysa bu dönemde mevcut ordunun donanımı için günlük 174.000 ruble altın gerekiyordu³⁰.

10 Aralık 1876 tarihli raporunda Reytern yeniden II. Aleksandr'a, hızlıca değer kaybeden kâğıt para basımının askerî masraflar için zorunlu olduğunu hatırlattı. İmparator bir kez daha bu konunun uzmanlar tarafından tartışılmasını teklif etti³¹. Yıl sonunda Devlet Şurası üyelerinden A. A. Abaza, A. P. Zablotskiy-Desyatovski, G. P. Nebolsin ve Knez D. A. Obolenskiy'nin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Toplantıda ünlü ekonomistler İ. K. Babst ve N. H. Bunge de hazır bulundular. Toplantıya katılanların tamamı öngörülemez kredi düzenlemesinin ağır sonuçlar doğuracağından endişe duyuyorlardı ve bu nedenle hazineye gelir getirecek bir yol olarak gelir vergilerinin arttırılması ve hisse senetli sermaye işletmelerinin temettülerinden kâr payı almayı önerdiler. Bununla birlikte gümrük vergileri, damga vergisi, dolaylı vergiler ve gayrimenkul vergisinin arttırılması öneriler arasındaydı. Ancak bu tavsiyeler o an kabul görmedi ve önlemlerin uygulanması için hazırlığın gerekli olduğu ve bunun zaman alacağı görüldü³².

Toplantıda, üzerinde çalışılan konuların tamamlanmasına yakın II. Aleksandr, Reytern'den yaklaşmakta olan savaşın finansmanı için ne düşündüğüne dair görüş bildirmesini istedi. Bunun üzerine 17 Aralık 1876'da İmparator'a sunduğu raporunda bakan, Rusya'nın son bir buçuk yılda yaşadığı ekonomik sıkıntının en zor dönem olduğunu hatırlattı ve ekonominin zor durumunu şu sözlerle anlattı: *"1875 yılında bazı yerlerde görülen kıtlık nedeniyle buralarda geçen yıldan kalan ürünler tüketiliyordu. Talep eksikliği, ticaretin durma noktasına gelmesi,*

²⁹ П. П. Мигулин, Указ. соч..., С. 458, 459, 461.

³⁰ Описание Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове, Т. 1. СПб. 1901. С. 366, 367 (Описание Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове, Т. 1, СПб. 1901, с. 366).

³¹ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, Указ. Соч..., С. 169.

³² Блюх И.С. Финансы России..., Т. 2, С. 239.

Moskova Bankası'nın çöküşü ve neden olduğu banka krizi, zorunlu olarak kredilerin azalması, kurun yükselmesi, demiryolu hareketliliğinin azalması ve nihayet politik tehdit bir buçuk yıldır devam etmektedir. Bütün bunlar ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşulların ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Barış korunabilse dahi kolay olmayacak." Bununla birlikte halkın birikimi de oldukça kıt seviyelerdeydi. Bu nedenle vergilerin arttırılması ve iç borçlanmaya gidilmesi mümkün görünmüyordu. Bunu daha önceki tecrübeler de kanıtlamıştı. Savaş kaçınılmaz olarak yoğun kâğıt para basımını gerekli kılıyor. Bu ise enflasyona götürecektir, rublenin kuru düşecek, fiyatlar artacak ve halkın yaşam seviyesi düşmüş olacak. Aynı zaman bu tedbir bütün ekonomik alışkanlıkları ve devletin finans sistemini yıkacaktı³³.

4 Şubat 1877'de II. Aleksandr Reytern'den gelen rapora cevap olarak ihtilafın barış yoluyla çözülmesi dileğini dile getirdi. Bakanın sözlerine göre İmparator, bizim finans ve ekonomik ilerlememize savaşın ciddi darbe vuracağı konusunda ikna olmuştu³⁴. Ancak 8 Şubat'taki toplantıda İmparator Reytern, Gorçakov ve Knez Konstantin Nikolayeviç'in taleplerine rağmen, ordunun terhis edilmesinin karşısında kararlı bir şekilde duran Milyutin'i destekledi. Savaş Bakanı, savaşın olması durumunda uzun yıllar çarlık için varını yoğunu feda eden halkın refah günleri yine uzak bir döneme ertelenebileceğini, bununla birlikte Rusya'nın kendi büyüklüğün de ciddi bir zarar görebileceğini kabul ediyordu. Ancak kendisi ordunun terhis edilmesinin sadece, yakın gelecekte Balkanlardaki şiddetlenmeyi durdurabilir kalıcı bir barışın yapılmasıyla mümkün olabileceğini savunuyordu. Aksi bir durumda hükümdarın ve imparatorluğun prestijini korumak için savaş ilan etmek gerekebilirdi³⁵.

11 Şubat'ta Maliye Bakanı II. Aleksandr'a cevap olarak yeni bir rapor daha sundu. Raporda daha önceki argümanlar yer alıyordu. Halkın ekonomik durumunun son iki yıldır kötüye gittiği, savaş olması durumunda keskin bir yıkım tehdidi, yeniden yapılanmanın tamamlanamadığı, iç finans kaynaklarının kısıtlılığı, dış borçlanmayı

³³ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 170–175.

³⁴ А.у., С. 176.

³⁵ Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 192–194, 624–628.

gerçekleştirmenin mümkün olamayacağı ve benzeri konular ısrarla tekrar ediliyordu. Özellikle Türkiye'yle savaş durumunda yalnızca halkın ekonomisi değil, imparatorluğun siyasî stabilizasyonunun da ciddi bir tehdit altına gireceği vurgulanıyordu. Reytern görüşlerine şu şekilde devam etti: “Ben, İmparator hazretlerinin şanına yakışır sivil ve ekonomik girişimlerin doğru gelişimini savaşın durduracağı kanaatini derinden taşımaktayım. Savaş Rusya’yı düzeltilemez bir yıkıma sürükleyecek ve ekonomiye yansımaları durumunda bizim yüzyılımızda revaçta olan sosyal ve ihtilal temelli propagandalara kapı aralanmış olacak.”³⁶. Milyutin de kendi açısından İmparator’u, gerek duyulacak savaş masrafı konusunda uyarıyordu. 19 Şubat 1877’de içerisinde bulunan yılın harcamalarına dair bilgilendirmede bulundu ve belirtilen rakamın gerekçesini açıkladı: “Barış zamanının hesaplanmış giderlerinden bağımsız olarak, eğer savaş durumu belli bir süre devam ederse seferber edilen birlikler için yüksek bir kaynak ayrılması gerekmektedir.”. “Barış yoluyla Doğu Sorununu çözmek için gösterilen diplomatik çabaların başarısız olması durumunda Rusya bu sorunu kılıçla çözmek durumunda kalabilir ve bu durumda kaçınılmaz olarak büyük finans kaynakları gerekli olacak ve bizim hesaplamalarımız anlamını kaybedebilir.”³⁷.

1877 yılı Mart ayının sonunda Sultan’ın Londra protokolünden sapması Rusya ve Türkiye arasında kesin bir kopuşu ortaya çıkardı. II. Aleksandr, acil bir şekilde Knez Nikolay Nikolayeviç’e üç milyon ruble altının sefer giderlerinde kullanması amacıyla gönderilmesini emretti. Reytern, bu emrin yerine getirilmesinin mümkün olmadığını bildirdi. Ancak İmparator, hiç olmazsa, en iyi ihtimalle iki haftalık askerî harekât için yetebilir miktar olan iki milyon rublenin ayrılması konusunda ısrarcı oldu³⁸. Bahsi geçen para başkomutanlık karargâhına gönderildi, 12 Nisan’da ise Osmanlı Devleti’nin savaş ilanı hakkında manifesto yayınlandı. Bundan sonra Reytern’in bütün argümanları ve tahminleri II.

³⁶ А. Н. Куломзин ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *Указ. соч...*, С. 177–180.

³⁷ *Всеподданнейший доклад по Военному министерству. 19 февраля 1877 года*, СПб, 1877, С. 209–210 (*Vsyöpoddanneşiy doklad po Voennomu ministertstvu 19 fevralya 1877 goda*, SPB. 1877, s. 209-210.)

³⁸ *Описание Русско-турецкой войны...*, Т. 1, С. 368; Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 210.

Aleksandr'da yalnızca öfke uyandırıyor. 18 Mayıs 1877'de birkaç bakanın ve elçinin bulunduğu bir toplantıda İmparator, devletin güçsüzlüğünü bağırarak savaştan korkmayı anlatan devlet adamlarını çok ciddi bir şekilde kınadığını belirtti. İmparator doğrudan maliye bakanını işaret etti ve geçen sonbaharda Livadya'da onun tarafından sunulan raporu hatırlattı³⁹.

Ancak savaşın birinci aşamasında anlaşıldı ki, giderler önceden tahmin edilenden çok daha yüksek olacaktı. Kasım ayındaki seferberliğin ardından silahlı kuvvetlerin sayısı 1.003.000 insana ulaştı. Mevcut ordunun sayısı ise 460.000'di. (193.000'i Balkanlar'da, 122.000'i Kafkasya'da, 72.000'i Karadeniz kıyılarını korumak amacıyla Odesa askerî bölgesinde, 73.000'i Kiev'de Besarabya'da yerleşen birliklerin ihtiyacı için ihtiyat halinde bekliyordu). Tam seferberlik durumundan sonra, 1878 Temmuzuna doğru silah altında artık 1.679.200'ü düzensiz birliklerle beraber 1.845.600 kişi vardı. (523.800'ü Balkanlarda, 276.500'ü Kafkasya'da ve 68.900'ü Odesa Okruğu'nda). Sonuçta barış zamanına kıyasla (1 Ocak 1876'ye doğru 762.700 kişi) askerî personel iki katı daha fazla bir sayıya ulaştı⁴⁰.

Birliklerin donanımı da zamanın gereklerine uygun olmaktan uzaktı. 48 piyade tümeninden yalnızca 16'sı Berdan tarzı modern tüfeğe sahipti. Geri kalanlar ise eski model Karle ve Krnka tüfeklerini taşıyordu. Yeni silahlarla donatma çabası askerî harekâtın başladığı bir zamanda gerçekleşecekti. Üstelik yeni tüfekler yalnızca imparatorluk sınırları dâhilinde bulunanlara ulaştırılıyordu. Bu sırada Türk birlikleri, Karle ve Krnka'dan menzili daha uzun olan Amerikan Martin tüfeklerine sahiptiler. Türk süvarisi Winchester karabinalarıyla donatılmıştı ve Rus

³⁹ Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 232.

⁴⁰ *Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880)*, Т. V, СПб. 1880, С. 58, 59, 77, 78, Приложение, №: 82 (*İstoriçeskiy oçerk deyatelnosti voennogo upravleniya v pervoye dvadtsatipyatiletiye blagopoluçnogo tsarstvovaniya gosudarya imperatora Aleksandra Nikolayeviça (1855–1880)*, Т. V, SPB. 1880, s. 58, 59, 77, 78, Prilojenije №: 82); П. А. Зайончковский, *Военные реформы 1860–1870 годов в России*, М. 1952, С. 340 (P. A. Zayonçkovskiy, *Voenniy reformy 1860-1870 godov v Rossii*, М. 1952, s. 340).

süvarisinin silahlarından daha hızlı ateş edebilmeleri söz konusuydu. Türklerin çelik silahları, 1867 modelindeki Rus bronz toplarına göre daha yüksek teknik özelliklere sahiptiler. Savaş Bakanlığı askerî harekâtın başında topçu alayını acilen yenilemek zorunda kaldı. Bununla birlikte hareket halindeki ordu, muharebe anında tam olarak tüketilmeyen cephaneye ve mermi bolluğuna sahipti. Toplamda, kaynakların yetersizliğine rağmen Rus sanayisi askerî birliklere silah, cephaneye ve gerekli teçhizatı sağlamayı başardı⁴¹.

Ancak erzak ve malzeme noktasında işler yolunda değildi. Savaş zamanında stratejik manada yeterli yedek malzeme bulunmuyordu ve levazım hizmetinin organizasyonu gerektiği şekilde yapılmaması (az ve düşük bir seviyeye sahipti) arka planda derin sıkıntılara yol açmıştı. Komuta kademesi özel kuryeler aracılığıyla malzeme temin etmek zorunda kaldı. Kuryeler ise fiyatları arttırıp hazineden daha fazla gelir elde etmeye çalıştılar. Balkanlarda malzeme tedariki işi Rus “*Gregor-Gorvits-Kogan*” şirketine verildi, ancak onun faaliyetleri de hem ordu içerisinde hem de Rusya’da ciddi rahatsızlığa sebep oldu. Şirket, malzeme tedarikinde sürekli olarak gecikmelere neden oluyordu ve kalitesiz ürünleri gönderip bundan aşırı kâr temin ediyordu. Bu kolaydan emeksiz kâr elde etme durumuna yöneticiler kayıtsız kalamadı ve askerî bölge mahkemelerinde yargılandılar ve suçlu oldukları kanıtlarıyla ortaya çıkmış oldu. Güney Kafkasya’da birliklerin donanımında bölgenin doğasından kaynaklı, tarımsal altyapının zayıflığı ve yerel sanayinin gelişmemesi nedeniyle zorluklarla karşılaşıldı. Bu nedenle erzak ve malzeme temini iç vilayetlerden buraya aktarıldı⁴².

⁴¹ *Исторический очерк деятельности военного управления...*, Т. VI, СПб. 1881, С. 177–187, 196; Приложения, №: 105, 106, 107, 108; П. А. Зайончковский, *Военные реформы...*, С. 341–345; Дж. Бушнелл, *Указ. соч...*, С. 243; П. И. Вешиков, *Военное хозяйство – Тыл Вооружённых сил России (XVIII–XX вв.)*, М. 2003, С. 171, 180 (P. İ. Veşikov, *Военное хозяйство-Тыл Вооружённых сил России (XVIII–XX вв.)*, М, 2003, s. 171, 180); О. Р. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, М. 2006, С. 322–324, 334 (O. R. Ayrapetov, *Vnejnaya politika Rossiyskoy imperii (1801-1914)*, М. 2006, s. 322-324, 334).

⁴² *Всепоподданнейший отчёт государственного контролёра за 1877 год...*, С. 120–125; *Всепоподданнейший отчёт государственного контролёра за 1878 год*, СПб.

Orduya donanım desteğinde ulaşım ağlarının durumu büyük rol oynadı. 1860-1870'li yıllarda Rusya'nın devlet desteğinde özel şirketler tarafından oluşturulan demiryolu ağı (neredeyse 20 bin verst), onlarca hisseli sermayeye sahiplerinin yönetimindeydi ve tek bir amaca yönelemiyorlardı. Yollar farklı teknik özelliklere sahipti. Rayların tip ve profili, istasyon mesafelerinin farklılıkları, donanım ve alarm bağlantıları vs. Pek çok ağ tek yönlüydü. Demiryolu taşımacılığının genel durumu düşük bir seviye arz ediyordu. Aşınmış raylar, düşük taşıma kapasitesi, hareket hızının düşük seviyesi, istasyonlar arasındaki mesafenin fazla olması, su sağlamadaki aksaklıklar, vagon, lokomotif, kalifiye personel yetersizliği ve sık sık meydana gelen kazalar demiryolunun durumunu ortaya koyuyordu.

1876'da Kasım ayında başlayan seferberlik Rusya yolları için zor bir deneyim oldu. Çağrılan noktalarda 254.000 ihtiyat askeri ortaya çıktı ve 63.000 at aktarım için tahsis edilmişti. Askerî birliklerin transferi için 24 demiryolu ağı ve 995 tren harekete geçirildi. Besarabya ve Kafkasya'daki ordunun stratejik hedefi için 2.094 tren gerekli oldu. Askerî kadrolar için yolları kullanmak adına 3 Kasım'da Ulaştırma Bakanlığı seferberlik hatlarında yük taşınmasını geçici olarak durdurdu. Demiryolu şirketleri ağır ekonomik zarara uğradılar, pek çok şehirde

1879, С. 92–99 (*Vsepoddanneşiy otçyöt gosudarstvennogo kontrolyöra za 1878 god*, SPB. 1879, s. 92-99); П. И. Вешиков, *Продовольственная служба армии и флота государства Российского: исторический очерк*, М. 1997, С. 74–82 (P. İ. Veşikov, *Prodovolstvennaya Slujba armii i flota gosudarstva Rossiyskogo; istoričeskiy oçerk*, М. 1997, s. 74-82); П. И. Вешиков, А. А. Огуречников, А.В. Шанин, *Продовольственная служба Вооружённых сил России: краткая история*, М. 1999, С. 76–87 (P. İ. Veşikov, A. A. Ogureçnikov, A. V. Şanin, *Prodovolstvennaya slujba Voorujönnih sil Rossii: Kratkaya istoriya*, М. 1999, s. 76-87); П. И. Вешиков, *Военное хозяйство...* С. 163–183; И. Т. Янбердин, “Развитие провиантской службы русской армии во второй половине XIX в.”, *Дис. ... канд, Ист*, Наук, М. 2006. С. 180–195 (İ. T. Yanberdin, “Razvitiye proviantskoj slujbi russkoj armii vo vtoroj polovine XIX v.”, *Dissertatsiya kand. ist*, Nauk, М. 2006, s. 180-195); С. В. Гаврилов, “Развитие материального снабжения русской армии в XIX веке”, *Дис. ... д-ра ист*, наук, СПб. 2010, С. 378–397 (S. V. Gavrilojov, “Razvitiye materialnogo snabjeniya russkoj armii v XIX veke”, *Dissertatsiya d-ra, ist*, nauk, SPB. 2010, s. 378-397); А. В. Аранович, *Тыл Вооружённых сил Российской империи во второй половине XIX – начале XX века (интендантское снабжение)*, СПб. 2012, С. 37–119. (A. V. Aranoviç, *Til Voorujönnih sil Rossiyskoj imperii vo vtoroj polovine XIX-naçale XX veka (intendantskoje snabjenije)*, SPB. 2012, s. 37-119).

(Moskova, Odesa ve diğer) düzensizlikler başladı, ürünlerin ve yakıtın fiyatı yükseldi. Bunlara ek olarak kargaşa, kazalar ve trenlerin sık sık gecikmesi problemleri kendini gösterdi. 1877 yılında toplu seferberlik demiryollarının yükünü önemli oranda arttırdı. Hükümet düzeni sağlamak adına büyük harcamalar yaptı. 1878 yılı başında su kaynaklarının iyileştirilmesi, varış istasyonları ve aradakilerin mesafesinin uzatılmasına 2.8 milyon ruble harcadı.

Ana Rus yolları güney yönünde bulunuyordu ve burada amaç kıyıların korunması ve Karadeniz limanları aracılığıyla ihracatın gerçekleşmesiydi. Balkanlara yalnızca Odesa demiryolu Romanya sınırındaki Ungen istasyonu aracılığıyla ulaşıyordu. Romanya’da ve Türk kontrolündeki yerlerde kesintisiz bir demiryolu hattı bulunmuyordu. Mevcut ordu Yaş-Bükreş-Jurjevo üzerinden Romanya yolunu kullanıyordu. Tuna’nın ötesinde sadece tek yönlü Varna-Ruşçuk hattı bulunuyordu. Askerî nakliyat Bulgaristan’daki ve Balkan yarımadasının diğer bölgelerindeki Türk demiryollarının hatları aracılığıyla da gerçekleşiyordu. Bu seferberlik temelinde tazminat olarak hazine Paris bankaları aracılığıyla 20 milyon ruble altın değerinde ödeme yaptı. Balkanlardaki askerî ulaşım güvenilirliğini sağlayacak tamir ve inşaa faaliyetleri için büyük paralar harlandı. Harcamaların önemli bir kısmı Romanya demiryollarının ulaşım ağının artırılmasına gidiyordu. Neredeyse bütün Varna-Ruşçuk hattı yenilendi. Goçeti-Maçin yolu üzerine 40 köprü inşa edildi. Mesafenin kısaltılması amacıyla rekor bir hızla Ağustos-Ekim 1877’de Bender-Galati demiryolu inşa edildi. Bu inşaatın masrafı hazineye, müteahhit S. S. Polyakov’un aldığı mükafat bedeli hariç olmak üzere 23.4 milyon rubleye mal oldu. Polyakov, Tuna’nın sol kıyısı boyunca yapılan Frateşti-Zimnitsko demiryolu inşasını organize etti⁴³.

⁴³ 1877-1878 Rus-Türk Savaşı’nda demiryollarının rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: П. М. Лессар, *Военные железнодорожные постройки русской армии в кампанию 1877–1878 годов*, СПб. 1879 (P. M. Lessar, *Voennye jeleznodorojnyye postroyki russkoy armii v kampaniyu 1877-1878 godov*, SPB. 1879); А. Н. Измайлов, *Очерки железнодорожного дела в войне 1877–1878 годов*, СПб. 1880 (A. N. İzmaylov, *Oçerki jeleznodorojnogo dela v voynı 1877-1878 godov*, SPB. 1880); “Очерк военной деятельности железных дорог в 1877–1878 гг.”, *Инженерный*

Demiryollarının az kapasitede taşıma yapması ve sürekli olarak tren hareketliliğinde yaşanan gecikme nedeniyle yüklü olarak yüzlerce vagonun istasyonlarda yığılmasına yol açtı. Sık sık erzak ve malzemeler bozulma ve yağma nedeniyle yere boşaltılıyordu. Öte yandan yük zamanında ve kayıpsız olarak ulaştırıldığı zaman dahi malzemenin birliklerin olduğu bölgelere taşınmasında ciddi zorluklar yaşanılıyordu. Sonbahar-kış döneminin bunda etkisi büyüktü. Erzakın önemli bir kısmı nakliye ve depolar olmadığından bozuluyordu.

Bununla birlikte mevcut ordu şiddetle yiyecek ve erzak eksikliği hissediyordu, insanlar ve atlar sıklıkla açlardı. Çoğunlukla gıdasızlık ve kalitesiz ürünlerin beslenmede kullanılmasından dolayı 1877 yılı Ağustos-Eylül aylarında askerî birliklerde dizanteri ve tifüs salgını başladı. Komutanlık, savaşan birlikler için yapılan stokları kullanmaya başladı. Hatta erzak depolarındaki çok sayıda et konservesi ve diğer besin gıdaları savaştan sonra yok pahasına satıldı. Ordunun erzakla beslenmesi kötü bir şekilde ilerliyordu. Mevcut olan yeterli imkânlarla rağmen, askerî üniforma ve ayakkabı çoğunlukla zamanında alaylara ulaştırılamıyordu. Şıpka'da özel birlikler soğuk bir mevsimde kışlık elbiseden yoksun kaldılar. Hastalıkların ve donmaların sayısı arttı⁴⁴. Cephe gerisindeki bu

журнал, №: 5 (1883), С. 619–659 (“Очерк военной деятельности железных дорог в 1877–1878 гг.”, *Инженерный Журнал*, Sayı 5 (1883), s. 619–659); A. A. Вендрих, *Записки эксплуатации железных дорог с военными целями*, СПб. 1886, С. 546–557 (A. A. Vendrih, *Zapiski ekspluatatsii jeleznykh dorog s voennimi tselyami*, SPB. 1886, s. 546–557); Г. Н. Караев, *Возникновение службы военных сообщений на железных дорогах России (1851–1878)*, М. 1949, С. 90–107 (G. N. Karayev, *Vozniknoveniye slujbi voennykh soobşeniy na jeleznykh dorogah Rossii (1851–1878)*, М. 1949, s. 90–107); А. М. Соловьёва, *Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в.*, М. 1975, С. 111–113 (A. M. Solovyöva, *Jelesnodorojnyy transport Rossii vo vtoroy polovine XIX v.*, М. 1975, s. 111–113); А. М. Соловьёва, “Промышленность и финансы”, *Россия в революционной ситуации на рубеже 1870–1880-х годов*, М. 1983, С. 67 (A. M. Solovyöva, *Promişlennost i finansı*”, *Rossiya v revolyutsionnoy situatsii na rubeje 1870–1880-x godov*, М. 1983, s. 67); Н. В. Старостенков *Железнодорожный транспорт и обороноспособность Российской империи (вторая половина XIX в. – 1914 г.)*, М. 2002, С. 245–253 (N. V. Starostenkov, *Jelesnodorojnyy transport i oboronosposobnost Rossiyskoy imperii (vtoraya polovina XIX v.–1914 g.)*, М. 2002, s. 245–253).

⁴⁴ П. И. Вещиков, *Продовольственная служба...*, С. 78–80; П. И. Вещиков, *Военное хозяйство...*, С. 170, 172, 176–180; И. Т. Янбердин *Указ. соч...*, С. 195–

aksaklıklar askerî eylemleri olumsuz yönde etkiliyordu ve büyük maddi kayıplara ve hazinede zarara yol açıyordu.

Rusya için Balkanlardaki müttefiklerini finansal olarak desteklemek de ağır bir yük getirmişti. Romanya, en acil giderleri için ısrarla beş milyon ruble altın talep ediyordu ama 1877 yılı Mayıs ve Ekim aylarında yalnızca iki milyon rubleyi, Rusya ordusunun Romanya topraklarından olmasından dolayı aldı. Bundan başka Romanya birliklerine 32 ağır top verildi, 20.900 mermi, 4.5 milyon pud* barut, 25 bin tüfek, 8.6 milyon fişek verildi⁴⁵. 1876 yazında Sırbistan'a askerî ihtiyaçları için dört milyon ruble borç tahsis edildi. Ancak ödemenin gerçekleşmesi yıl sonunu buldu ve artık o tarihte Sırp ordusu yenilgi almıştı. Sonbaharda Rusya hazinesi Sırbistan'a bir milyon rubleyi askerî gücünü yeniden organize etmesi için göndermişti. 1877 yılında Knez I. Milan, Türkiye'ye karşı Rusya'yla ittifak halinde yeniden bir savaşı başlatmaya hazırды, ancak kendisi bunun için herhangi bir kaynağa sahip değildi ve yardım isteğinde bulunuyordu. 1877 yılı Ağustos ve Ekim aylarında Belgrad'a bir milyon ruble daha gönderildi ve Aralık başında Sırbistan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Altı hafta sürecek bu savaş sürecinde (19 Ocak 1878'deki ateşkese kadar), Rusya, Türkiye topraklarından savaşan Sırp ordusuna günlük olarak bin kişi için 150 ruble kaynak ayırıyordu⁴⁶.

212; С. В. Гаврилов, *Указ. соч...*, С. 384, 396; А. В. Аранович, *Указ соч...*, С. 73, 78, 80, 84, 94–98.

* 16,38 kiloya eşit ağırlık birimi.

⁴⁵ *Статистический временник Российской империи*, Сер. III. Вып. 15, СПб. 1886, С. 352–353 (*Statistiçeskiy vremennik Rossiyskoy imperii*, Ser. III, Vır. 15, SPB. 1886, s. 352-353); *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, М. 1964, С. 77, 287; М. М. Залышкин, *Внешняя политика Румынии и румыно-русские отношения, 1875–1878*, М. 1974, С. 273 (М. М. Zalışkin, *Vneşnyaya politika Rumunii i Rumino-russkiye otnoşeniya 1875-1878*, М. 1974, s. 273); М. М. Залышкин, “Военно-политическое сотрудничество между Румынией и Россией в войне 1877–1878 гг”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.*, М. 1981, С. 158, 160, 165, 166 (М. М. Zalışkin, “Военно-политическое sotrudničestvo mejdu Ruminiy i Rossiey v voynе 1877-1878 gg”, *Rossiya i Vostoçnyy Krizis 70-x godov XIX v.*, М. 1981, s. 158...); Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 214, 221, 230, 282.

⁴⁶ *Освобождение Болгарии...* Т. 1, С. 261, 529–530; Т. 2, С. 177, 236, 237, 361; К.

1876 yılı Mayıs ayından itibaren Petersburg, Karabağ'da bulunan Hersek kaçkınları için her ay 40.000 rublelik meblağı eklemek için tahsis ediyordu. Daha sonra bu meblağın miktarı 50.000 rubleye yükseldi; 1 Ocak 1878'den itibaren ise 68.000 rubleye kadar ulaştı. 1876 yılı Aralık ayında Karadağ hükümeti bir milyon rublelik tutarı tohum ve askerî giderler için alıyordu. Nisan 1877'de Karadağ'ın savaşa girmesinden sonra ise bütün bu masrafları Rusya'nın sübvansiyon desteğiyle giderilecekti. 1876 yılı sonundan Karadağ'ın seferberliğinin sonuna kadar toplamda 4.8 milyon ruble ayrıldı. Bundan başka savaşın başında Karadağlılara beş bin tüfek, 3.9 milyon fişek, çeşitli teçhizat ve 10 top verildi⁴⁷. Bulgaristan'da idarî yapının sağlanması için hazine 1877-1880 yılları arasında 2.3 milyon ruble harcadı. Gönüllü milis kuvvetler ve Doğu Rumeli atış birliklerine mevcut ordunun depolarından ve ganimet olarak ele geçirilen silahlardan önemli sayıda farklı kalibrelerde top, tüfek, cephane, teknik teçhizat, ilaç ve sağlık malzemeleri verildi. Bulgaristan Rusya'dan beş askerî gemi, tekneler ve diğer küçük çapta kayık vs. aldı. Toplamda Bulgaristan ordusunun oluşumu ve desteklenmesine 4.8 milyon ruble harlandı⁴⁸.

Л., Струкова, Н.И. Хитрова, “Черногория в войне с Турцией (1876–1878 гг.)”, *Балканские исследования*, Вып. 4: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы, М. 1978, С. 68, 71–74 (K. L. Strukova, “Hitrova N. İ. Çernogoriya v voyne s Turtsiey (1876-1878 gg)”, *Balkanskiye İssledovaniya*, Vır 4: Russko-Turetskaya voyna 1877-1878 gg i Balkanı, М. 1978, s. 68...); Д. А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 221.

⁴⁷ *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, С. 138, 301, 381, 382; Н. И. Хитрова, “Черногория в период Восточного кризиса 1875–1878 гг”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.*, С. 70, 72–74. (N. İ. Hitrova, “Çernogoriya v period Vostoçnogo krizisa 1875-1878 gg”, *Rossiya i Vostoçniy Krizis 70-x godov XIX v.*, s. 70...)

⁴⁸ *Статистический временник Российской империи...*, Сер. III, Вып. 15, С. 352–353, 358–359; *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, С. 161, 293; Т. 3, М. 1967, С. 93, 160, 192, 196, 197, 206, 207, 217, 218, 246, 247, 537; А. А. Улунян, *Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига*, М. 1994, С. 191 (А. А. Ulyanyan, *Rossiya i osvoboşdeniya Bolgorii ot turetskogo iga*, М. 1994, s. 191); В. А. Золотарёв, *Противоборство империй: война 1877–1878 гг. – апофеоз восточного кризиса*, М. 2005, С. 130 (V. A. Zolotoryöv, *Protivoborstvo imperiy: Voyna 1877-1878 gg-Apofeoz vostoçnogo krizisa*, М. 2005, s. 130).

M. H. Reytern, seferberliği finanse etmek için elinden geleni yaptı. 1877 yılında askerî ihtiyaçlar için olağanüstü kredi tutarı 429.300.000 rubleye ulaştı⁴⁹. Bakanlık, dış ticarete ithalatın düştüğü ve tahıl ihracatının arttığı bir zamanda para değerinin artmasını verimli bir şekilde kullanmıştır. Reytern'in kararına göre 1877-1878 yıllarında Petersburg borsasında 104.800.000 ruble fon kazanıldı. Temel olarak bu kaynaklardan mevcut ordunun acil ihtiyaçlarının karşılanması için faydalanıldı. Balkanlara 82 milyon ruble, Kafkasya'ya ise 1.7 milyon ruble gönderildi⁵⁰. D. A. Milyutin İmparator'a 1878 yılı başlarında "eğer Savaş Bakanlığı, zor durumdan çıkararak başarıyla savaşı tamamladıysa, bu bir taraftan farklı unsurların gücü, diğer taraftan ise bakanlığın emrine devletin sunduğu dikkate değer maddi kaynak sayesinde gerçekleşti." ifadeleriyle raporunu sundu⁵¹.

19 Şubat 1878 (3 Mart) Ayastefanos Antlaşması'nda Rusya'nın genel kayıpları yaklaşık 1.410 milyar rubleye ulaşıyordu. Bunun 900 milyon rublesi askerî giderler (sonuçlarıyla bu gider daha da arttı), 500 milyon rublesi ise Karadeniz kıyıları ve Kafkasya topraklarının uğradığı zarar, 10 milyon rublesi ise Rusya'nın ve onun vatandaşlarının Türkiye'deki kaybıydı. Masrafların büyük bir kısmı (1,1 milyar ruble) Balkanlar'da ve Kafkasya'da Türk hâkimiyetindeki toprakların elde edilmesiyle tazmin edilmiş oldu⁵². Kalan 310 milyon rublenin ödemesi sonraya bırakıldı; ancak Osmanlı İmparatorluğu finansal durumundaki olumsuzluğu gerekçe göstererek birkaç yıl bu yükümlülüğünü yerine getirmeyi erteledi. Yalnız 1882 yılında sözleşme imzalandı ve bu sözleşmeye göre Türk tarafı 99 yıl boyunca harp tazminatı olarak yılda 3 milyon ruble ödemeyi kabul etti. Sonuçta Rusya hazinesi bu meblağın tamamını alamamış oldu⁵³.

⁴⁹ Министерство финансов..., Ч. 1, С. 639.

⁵⁰ И. С. Блюх, Финансы России..., Т. 2, С. 244, 245.

⁵¹ Всеподданнейший доклад по Военному министерству 1878 года, СПб. 1878, С. 223–224.

⁵² ПСЗ-II, Т. 53, Отд. 2, СПб. 1880, №: 58744.

⁵³ Воспоминания жизни Ф.Г. Тернера, Ч. 2, СПб. 1911, С. 124 (Vospominaniya Jizni F. G: Ternera, Ç. 2, SPB. 1911, s. 124).

Berlin Antlaşması'nın imzalanması sırasında, Temmuz 1878'de M. H. Reytern görevinden ayrıldı. Onun yerine C. A. Greyg geçti ve 1878-1880 yılları arasında önceki yılların problemleriyle uğraşmak durumunda kaldı. Olağanüstü savaş giderleri için 1876-1882'de 1.075.400.000 ruble harcandı (1876'da 51 milyon ruble; 1877'de 429.300.000; 1878'de 408.100.000, 1879'da 132.100.000; 1880'de 54.800.000; 1881'de 30 milyon ve 1882'de ise 2.100.000 ruble). 1876, 1877 ve 1880 yıllarında genel bütçede açık oluştu (açık yıl sırasına göre 14.8; 37.7 ve 80.7 milyon ruble). Ancak 1878 ve 1879 yıllarında bütçe fazlalığı meydana çıktı (24.7 ve 18.1 milyon ruble). Genel bütçeye göre tablo tamamen farklıydı. Toplamda 1876-1880 yılları arasındaki olağanüstü giderler (askerî harcamalar, demiryolu inşası ve limanlar için yapılan masraf dâhil) 1.406.600.000 rubleye ulaştı. Bu nedenle 1876 yılındaki bütçe açığı 145.2; 1877'de 572.3; 1878'de 450.3; 1879'da 149.7; 1880'de ise 179.6 milyon rubleye kadar çıktı⁵⁴.

Bütçenin dengelenmesinin temel kaynağı, tahmin edildiği gibi, altın ve gümüşle desteklenmeyen geçici emisyon oldu. 1876 yılında miktar 252.7; 1877 yılında 450.3; 1878 yılında 490.4; 1879 yılında 332.1; 1880 yılında ise 285.3 milyon ruble oldu (toplam 1.810.7 milyon ruble). Bunlardan beş yıl içinde 1.393.7 milyon rublesi geçerliliğini yitirdi. 1 Ocak 1881'de hazinenin Devlet Bankası'na borcu banknot olarak 417 milyon rubleye ulaştı. Döviz fonu 171.5 milyon rubleye kadar azaldı, kağıt paraların altın ve gümüşle desteği % 15,1'e kadar ulaştı. Bu durum rublenin değerinin düşmesine neden oldu. Eğer 1876'da yıllık ortalama kur 80,7 kopek e altın olarak denk geldiyse, o zaman 1877'de 67,4; 1878'de 64,6; 1879'da 63,2 kopek olmalıydı⁵⁵. 1 Ocak 1881'de Finans Bakanı A. A. Abaza'nın inisiyatifinde hazinenin yıllık 50 milyon ruble oranında borcunu sonlandıran ve fazla kâğıt paranın tedavülden kaldırılmasını sağlayacak kararname kabul edildi⁵⁶. Ancak finans idaresi Devlet Bankası'yla tümüyle uyum içinde olamadı. İç piyasanın savunma kaynaklarının yeterli olmaması nedeniyle bütün banknotların geçici olarak piyasadan çekilmesi mümkün olmadı. 1883-1885 yılları arasında

⁵⁴ *Министерство финансов...*, Ч. 1, С. 634–635, 638–639; Ч. 2, СПб. 1902, С. 643.

⁵⁵ М. П. Кашкаров, *Указ. соч...*, Т. 1, С. 73, 83, 177.

⁵⁶ *ПСЗ-II* Т. 55, Отд. 1, СПб. 1884, №: 61730.

bakanlık sadece 87 milyon ruble tutarında kâğıt parayı tedavülden kaldırabildi⁵⁷.

Askerî masrafların kapatılmasının diğer bir yolu istikraz olarak kendini gösterdi. 17 Mayıs 1877’de 200 milyon ruble tutarında %5 oranında borçlanmaya gidildi. Borçlanma yardımı 1877-1879 yılları arasında 174.6 milyon rubleye ulaştı (%87,3)⁵⁸. Bütün bu zorluklara rağmen Reytern, 26 Mayıs 1877’de Paris, Berlin, Amsterdam’daki finans kurumlarıyla %5 oranında 375 milyon frank altın değerinde dış borçlanmayı gerçekleştirmeyi başardı⁵⁹. Ancak bu borçlanma kur farkından dolayı çok uygun şartlarda yapılmamıştı. Nitekim başlangıçta kararlaştırılan oran ödeme zamanında %7,5 oranını buldu. D. A. Milyutin bu girişimi Rusya için yüz kızartıcı bir durum olarak değerlendirdi. Devlet Bakanlarından P. A. Valuyev de kazançsız bir alışveriş olarak nitelendirdi. Devlet Bankası’nın başında olan E. İ. Lamanskiy ise borçlanmanın oldukça zor koşullarda ve hatta alışılmadık şartlarda gerçekleştiğini söyledi⁶⁰. Borçlanma sürecinin tamamlanması yaklaşık iki yıl sürdü. Katkısı 106.4 milyon ruble oldu (%74). 11 Ağustos 1878’de 300 milyon ruble tutarında ve %5 oranındaki ikinci borçlanma gerçekleşti⁶¹. 1881 yılı sonuna kadar 276.5 milyon rublesi gerçekleştirildi (%92,2). 14 Mayıs 1879 tarihli kararname üçüncü %5 lik borçlanmayı ilan ediyordu ve bu da aynı şekilde 300 milyon ruble tutarındaydı. 1882 yılına kadar hazineye 267.8 milyon rublesi aktarıldı (%89,3)⁶². Bunlarla birlikte toplam beş adet askerî borçlanma 1876-1879 yılları arasında 917.1 milyon ruble tutarında bir gelir getirmiş oldu⁶³.

⁵⁷ В. Л. Степанов, *Н.Х. Бунге: судьба реформатора*, М. 1998, С. 201 (V. L. Stepanov, *N. H. Bunge: Sudba reformatora*, М. 1998, s. 201).

⁵⁸ ПСЗ-II, Т. 52, Отд. 1, СПб. 1879, №: 57362.

⁵⁹ А.у., №: 57415.

⁶⁰ П. А. Валуев, *Дневник 1877–1884 гг.*, Пг., 1919, С. 11 (P. A. Valuyev, *Dnevnik 1877-1884 gg.*, Pг. 1919, s. 11); Е. И. Ламанский, *Избранные сочинения*, М. 2005, С. 179 (E. İ. Lamanskiy, *İsbrannıye Soçinenıya*, М. 2005, s. 179); Д.А. Милютин, *Указ. соч...*, С. 228.

⁶¹ ПСЗ-II, Т. 53, Отд. 2, №: 58781.

⁶² А.у., Т. 54. Отд. 1. СПб. 1881, №: 59623.

⁶³ П. П. Мигулин, *Указ. соч...*, С. 462–469.

Devlet hazinesi 30 Ekim 1877'de toplamda 36 milyon rubleye varacak 12 yeni kategoride, yıllık %4,32 oranında sekiz yıllığına kredi imkânı sundu (her birine 3 milyon ruble). Bundan başka 22 Şubat, 3 Nisan, 31 Ekim 1878'de ve 14 Mayıs 1879'da devlet hazinesinin kısa vadeli yükümlülükle, altı aylığına %4,5 ve %4 oranlarında 200 milyon rublelik krediler kullandırıldı⁶⁴. Bunların neredeyse tamamı geriye dönmedi, ancak hazinenin Devlet Bankası'na olan borcunun kısmen ödenmesinde kullanıldı.

Yeni borçlanmaların gerçekleştirilmesi Rusya'nın devlet borcunun büyümesine neden oldu ve bu borçlanma miktarı 1877-1880 yılları arasında 1.584 milyon rubleye çıktı (%26,2) – 4.452'den 6.036'ya. Bu yarım milyar rublenin yalnızca az bir kısmı üretim harcamalarına gitti, kalan miktar askerî harcamaların kapanması için kullanıldı. 1876'da bütçe gelirlerinin %26,8'i hazineden borçlar için giderken, 1881 başında bu oran %34,3'e ulaştı. Bu bütçenin dengelenmesini son derece zorlaştırdı, yeni borçlanmaları getirdi ve kâğıt para basımını teşvik etti⁶⁵.

Finans durumu oldukça zorlaşmıştı ve yavaş yavaş vergi artışları kendini gösterdi. Topyekûn seferberlik, köylerden eli iş tutan binlerce insanın bu seferberliğe dâhil edilmesi köy üretime büyük bir darbe vurdu⁶⁶. Böylece 1877 Ağustos ayında kırsaldaki en önemli kayıp 188.6 bin kişinin ihtiyat birlikleri olmak üzere sefere çağrılmasıyla oldu. Üstelik askere çağrılanların aile durumuna göre askerlikten muaf olup olmadıkları dikkate alınmadı. Bu köylülerin büyük tepkisini geçti ve iktidar kanunsuz olarak çağrılanlar konusunda geri adım atmak durumunda kaldı. Üstelik 27 Ocak 1878'de kırsalda yaşanan sıkıntı Moskova Vilayeti Jandarmanın İdaresi Başkanı İ. L. Slezkin'in "*geçici olarak askere çağrılanların ardından köy üretiminde hissedilen*

⁶⁴ ПСЗ-II. 52, Отд. 2, СПб. 1879, №: 57828; Т. 53, Отд. 1, СПб. 1880, №: 58185, 58223, 58350; Отд. 2, №: 58970; Т. 54, Отд. 1, №: 59615.

⁶⁵ П. П. Мигулин, *Указ. соч...*, С. 454, 455, 477-479.

⁶⁶ П. А. Зайончковский, *Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов*, М. 1964, С. 8-14 (P. A. Zayançkovskiy, *Krizis samoderjaviya na rubeje 1870-1880-x godov*, М. 1964, s. 8-14); Н. М. Дружинин, *Русская деревня на переломе 1861-1880*, М. 1978, С. 251, 273 (N. M. Drujinin, *Russkaya derevnya na perelome 1861-1880*, М. 1978, s. 251, 273).

bozulmalara meydana geldi.” sözleriyle ifade buluyordu⁶⁷. 1870-1880 yılları arasında giderek artan bir şekilde dedikodular yaygınlaştı. Köylülerin karşı karşıya kaldığı savaşın yükü, çok geçmeden vergilere yansıtıldı. 1876-1878 yıllarında vergiler önemli oranda arttırıldı, 1879-1880 yıllarında ise kıtlığın etkisi altında fark edilir şekilde azaltıldı⁶⁸. Slezkin vergilerin ağırlığını vurgulayarak, kıtlığın etkisinin de artması durumunda nüfusun beslenemeyeceği durumun ortaya çıkacağını belirtiyordu⁶⁹. Köylüler üzerindeki vergi yükü 1876 yılında 31.9 milyon ruble iken, 1877-1878 yıllarında 35.5 milyon rubleye çıktı. 1879 yılında bu oran 36.5 milyon oldu⁷⁰. Bundan başka köylülerin toprak sahiplerine borçlarında artışlar oldu. Köylülerin borç para almaları, orman ve otlakları kullanmalarıyla ilgili cezalar da üstüne gelerek daha da zor durumda kalmalarına neden oldu⁷¹.

1876-1877 yıllarında alkol vergi gelirlerinde azalma meydana geldi ve bu hükümet çevrelerinde endişeye yol açtı. 1876 yılı için hazırladığı raporunda S. A. Greyg, bu durumun ciddi bir sorun olduğunu vurgulayacaktır. Çünkü bu zamana kadar alkol gelirlerinin sürekli olarak yükselmesi büyük oranda Rusya'nın devlet ekonomisi desteklemekteydi⁷². 1877 yılı raporunda ise alkol ürünlerine talebin azalmasının sebepleri arasında savaşın endişeli izlenişi, üretim ve ticaretteki durgunluk ve halkın kazancının azalması gösteriliyordu⁷³. 1877-1878 yıllarında av ve tuz vergilerinin gelirleri de azaldı. Bununla birlikte tütün ve şeker vergi gelirleri ise tam tersine artış gösterdi. Gümrük vergileri ithalatın azalmasının etkisiyle önce 1876 yılında 72.6 milyon rubleden 1877 yılı itibariyle 52.6 milyona geriledi, ancak dan sonra önemli oranda büyüdü. 1878'de 80.7 milyon, 1879'da 93.2 milyon

⁶⁷ *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, С. 316, 459.

⁶⁸ *Министерство финансов...*, Ч. 1, С. 634.

⁶⁹ *Освобождение Болгарии...*, Т. 2, С. 459.

⁷⁰ А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 52.

⁷¹ Н. М. Дружинин, *Указ. соч...*, С. 252.

⁷² *Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1876 год*, СПб. 1877, С. 33.

⁷³ *Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1877 год*, С. 27.

ve 1880'de 96.4 milyona ulaştı⁷⁴.

Savaşın sona ermesinin ardından Finans Bakanlığı hazineye girdiyi arttırmak amacıyla vergi sistemini güçlendirmeyi denedi. 22 Aralık 1878'de ham pamuk ithalatına vergiler konuldu, 26 Aralık'ta içeceklerle ve demiryoluyla getirilen ürünlere ek vergiler konuldu, damga vergisi ve gayrimenkullerin yangın sigorta vergileri arttırıldı. Bunu diğer vergi artışları takip etti⁷⁵.

Savaş, yalnızca devletin ekonomisini değil, aynı zamanda üretim ve ticaretin durumunu da etkiledi. Savaşın son bulmasından önce girişimci ve ekonomist İ. S. Blioh, “eğer geçmişin tecrübelerine göre değerlendirilirse savaşın sona ermesiyle birlikte, Kırım Savaşı'nın ardından olduğu gibi, yeni ortaya çıkacak bir canlanma birçok kişi tarafından gücün ayağa kalkması ve refahın yükselmesi olarak algılanacaktır. Ancak kısa bir süre sonra savaşın neden olduğu değer kaybı, ordunun ve donanmanın yenilenmesi için oluşacak gider artışı, rezervlerin yeniden yapılandırılması ve diğer konular krizi ortaya çıkaracaktır.”⁷⁶.

Gerçekten de askerî konjonktürün etkisi altında ekonomi 1877 yılının sonundan itibaren, bilhassa ordunun donanımı konusunda, iyileşme eğilimi gösterdi. Bunu ihaleler ve hazine siparişleri takip etti. Ayrıca Finans Bakanlığının 1870'li yıllardan itibaren, krizin derinleşmesini önlemek adına sürdürdüğü özel girişim ve bankaları destekleme siyaseti iyileşmeye katkı sağladı. Devlet Bankası, Rus firmalarına uygun koşullarda kredi imkânını genişletti. 1876'da 704.3 milyon ruble ayrıldı, 1877-1878 yıllarında finansman kısmen azaldı (556.9 ve 412.5 milyon ruble), ancak sonrasında yeniden yükseldi. 1879 yılında 725.8 milyon rubleye, 1880'de ise 721.8 milyon rubleye ulaştı. Bununla birlikte enflasyon oranı uzun yıllar aynı oranda kaldı. Bankanın

⁷⁴ Министерство финансов... Ч. 1. С. 632–633; А. С. Нифонтов, Указ. соч..., С. 52.

⁷⁵ ПСЗ-II, Т. 53, Отд. 2, №: 59148, 59161, 59162, 59163, 59164; Т. 54, Отд. 1, №: 59639, 59640, 59641, 59643; Т. 55, Отд. 1, №: 61666.

⁷⁶ И. С. Блюх, Влияние железных дорог на экономическое состояние России, Т. V, СПб. 1878, С. 159 (İ. S. Blioh, Vliyaniye jeleznih dorog na ekinomişeskoje sostoyaniye Rossii, Т. V, SPB. 1878, s. 159).

destekleri sayesinde Rus kâğıt para kuru kontrol edilebildi. Avrupa’da uluslararası koşulların kötüleşmesi ve savaş zamanında bu oldukça önemliydi⁷⁷.

Bundan başka Devlet Bankası cömertçe girişimcilere borç para dağıttı: 1875 yılında 4.9 milyon ruble, 1876’da 11.9; 1877’de 46.1; 1878’de 15.4; 1879’da 14.4 milyon ruble⁷⁸. “*Bu üretim gücünü desteklemeye yönelik bu sağlıklı bakış sayesinde, savaş zamanında Rusya’nın dikkate değer bir kriz, kayıp yaşamadığı gururla belirtilebilir.*” diye yazıyordu E. İ. Lamanskiy⁷⁹. Girişimciler önemli oranda destekler aldılar. Gümrük muhafazasının güçlendirilmesi ithalat mallarının değerinin büyümesini sağladı ve fabrika sahiplerini yabancı rekabetten de kurtarmış oldu. Onlar üretim masraflarının artması söz konusu olmadan kendi ürünlerinin fiyatını arttırma avantajına da sahip oldular⁸⁰.

Ekonomik hayatın canlanmasında kâğıt para pasımı ve ruble kurunun düşmesi de etkili oldu. Enflasyon Rusya ihracatını tetikledi. 1876’dan 1878’e kadar yaklaşık 200 milyon ruble artış gösterdi. Avrupa’da kıtlığın olduğu bir zamanda 1877-1878’de Rusya’daki verim sayesinde Rus buğdayına talep arttı ve ihraç miktarı artmış oldu⁸¹. Türkiye’nin Mayıs 1877’de boğazları kapatmasından sonra yükler batı sınırlarındaki tren yoluyla ve Baltık limanları aracılığıyla taşınyordu. Bu hatların verimli kullanması için Ulaştırma Bakanlığı 200 lokomotif ve 3000 vagon dan oluşan bir park alanı da oluşturdu. 1877’de çavdar, arpa ve yulaf ihracatı fark edilir şekilde arttı. Buğday ihracatı ise düşüş gösterdi. Barış antlaşmasının imzalanması ve 1878’de boğazların

⁷⁷ А. В. Бугров, *Государственный банк, 1860–1917*. М. 2012, С. 46 (A. V. Bugrov, *Gosudarstvennyy bank 1860-1917*, М. 2012, s. 46).

⁷⁸ И. Ф. Гиндин, *Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы)*, М. 1960, С. 147 (İ. F. Gunkin, *Gosudarstvennyy bank i ekonomičeskaya politika tsarskogo pravilelstva 1861-1892 godı*, М. 1960, s. 147).

⁷⁹ Е. И. Ламанский, *Указ. соч...*, С. 183.

⁸⁰ М. Н. Соболев, *Указ. соч...*, Ч. 2. С. 421–138.

⁸¹ В. И. Покровский, *Указ. соч...*, Таблицы. С. 105, 117, 141; А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 44.

açılmasıyla birlikte Karadeniz limanlarının ticari hareketliliği aktif hale geçti. Buğdayın güney demiryolu boyunca taşınması iki katı artış gösterdi⁸².

Aynı zamanda finans idaresinin ithalatı sınırlandırma hesabı onu haklı çıkarmadı. 1877 yılında ithalat 1876 yılına oranla azaldı (477.6'dan 321 milyon rubleye). 1878 yılından itibaren ise ithalat artış gösterdi (1878'de 595.6; 1879'da 587.7 milyon ruble). Yabancı mallara uygulanan fiyatlardaki ve gümrük vergilerindeki artışa rağmen, Rus sanayisinde kullanılmak üzere ham pamuk, boya, iplik, ipek, yün, metal, makine malzemeleri, kimyasal maddelerin ithalatı da artış gösterdi. Bununla birlikte 1878-1879 yıllarında ihracat ithalattan fazlaydı⁸³. Ticaret dengesinin sağlanması iç pazardaki sermaye birikimini ve sanayi ürünlerine talebin artmasını destekledi. Avantajlı durum hazine gelirlerine de yansdı. Dolaylı ve dolaysız vergilerin getirisi artmış oldu. Rublenin yıllık ortalama kuru 1880 ve 1881 yılında artış gösterdi⁸⁴.

Ünlü ekonomist V. P. Bezobrazov, girişimci çevrelerinde inanılmaz bir hareketlilik olduğunu şu sözlerle açıklıyordu “*Bizim bazı basın organlarında yüksek sesler ve daha kışkırtıcı bir uyanış dillendiriliyordu ve savaşın Rusya'yı zenginleştirdiğinden bahsediliyordu. Savaş üretim alanında güçlü bir kalkınma getirmişti ve sanayi-ticaret alanında yeni bir dönemi başlatmıştı deniliyordu.*”⁸⁵. 1877 yılında 500 bin ücretli çalışan vardı ve bu sayı 1882 yılında 682 bine yükseldi. Bu durum pamuk tüketimini, hafif sanayi ve makine yapımındaki materyallerin üretimini, şeker üretimini, kömür ve petrol çıkarmayı, dökme demir ve çelik üretimi ve demiryollarının inşasını tetikledi. Keskin bir şekilde şirketlerin sermayelerindeki büyüme hızlandı

⁸² В. А. Золотов, *Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в.*, Ростов н/Д 1966, С. 120–122 (V. A. Zolotov, *Hlebnıy eksport Rossii çerez portı Çyörnogo i Azovskogo morey v 60-90-e godı XIX v.*, Rostov n/D 1966, s. 120-122).

⁸³ В. И. Покровский, *Указ. соч...*, Таблицы. С. 105, 117, 141.

⁸⁴ М. П. Кашкаров, *Указ. соч...*, Т. 1. С. 177; *Министерство финансов...*, Ч. 1, С. 634.

⁸⁵ В. П. Безобразов, *Народное хозяйство России*, Ч. I, СПб. 1882, С. 277 (V. P. Bezobrazov, *Narodnoye hozyaystvo Rossii*, Ç. I, SPB. 1882, s. 277).

(1878’de 8.7 milyon ruble; 1879’da 28.5; 1880’de 51.2). 1878’de Nijniy Novgorod pazarına getirilen malların değeri 142.6 milyon ruble iken bu oradan 1880’de 180.6; 1881’de 200.4; 1881’de ise 246.2 milyon rubleye yükseldi⁸⁶.

Büyüme, gümrük vergilerinin arttığı ve enflasyonu tetikleyen endüstri ürünleri ve ham madde fiyatlarının arttığı bir durumda gerçekleşiyordu. Özel şirketlerin kârı görülmemiş bir seviyede-%40-50 ve hatta %70 seviyelerindeydi. Bezobrazov 1879 yılında merkez vilayetlerine yaptığı gezide “fabrikalar, ticaret ve endüstri merkezlerimizdeki gezilerde kendi ürünlerinin satışından övünmeyen tek bir yer görmedik. Sadece büyük fabrika kurumları değil aynı zamanda küçük üretim merkezleri de ürünlerine artan talebi karşılamakta güçlük çektiklerini belirtiyordu. Eller bütün işe yetişemiyordu. Ürün ve emeğe verilen fiyatlar artıyordu, fabrikatörler, çalışan el sayısını arttırmak için işçileri daha kolay kabul ediyorlardı.” diye yazıyordu⁸⁷.

Endüstri ve ticaretteki canlanma geniş kesimlerin koşullarının kötüleşmesiyle eş zamanlı ilerliyordu. Ürünlerin fiyatının artması ve her şeyden önce vazgeçilmez olan buğdayın fiyatının da artması toplumun hayat seviyesinde düşmeye neden oldu. Enflasyon pek çok alanda kötü sonuçları doğurmaya başladı. İ. L. Slyözkin 1878 yılı başında İmparatorluk Üçüncü Şube Kaçılıryasına “savaştan kaynaklı oluşan kötü koşullar ve diğer sebepler nedeniyle nüfusun ekonomik durumu giderek zorlaşıyordu ve barışa olan ihtiyaç herkes tarafından hissedilmekteydi.” notunu iletmişti⁸⁸. Üçüncü Şube Kumandanı N. V. Mezentsov 3 Mart 1878’de II. Aleksandr’a “halkın sefaleti büyük. Dilenciler şehirler ve köylerde kalabalıklar halinde geziyorlar. Kaluga’da, polisın aldığı önlemlere rağmen dilenciler açıkça büyük kalabalıklar halinde dolaşiyor. Hoşnutsuzluk her yerde görülür oldu.”

⁸⁶ А.у., С. 362; М.И. Туган-Барановский, Указ. соч..., С. 313, 330–332; А. Ф. Яковлев, Указ. соч..., С. 127–137; А. С. Нифонтов, Указ. соч..., С. 44, 45, 46.

⁸⁷ В. П. Безобразов Указ. соч..., С. 288–289, 290.

⁸⁸ Освобождение Болгарии..., Т. 2, С. 459.

diye bildiriyordu⁸⁹.

1870'li yılların sonunda endüstri ve ticaretin canlanması yapay ve geçici bir canlanmaydı. Savaşın ortaya çıkardığı enflasyon dengesi ticari aktiviteyi sağlayamadı. Tam aksine Bezobrazov'un belirttiği gibi kâğıt para basımının yol açtığı “*ekonominin dalgalı seyri*”, “*milli ekonomi için olağanüstü bir felaket*” oldu⁹⁰. 1879-1880 yıllarındaki kıtlık, girişimcilerini geriletmedi; ancak buğday ihracatında azalmaya neden oldu⁹¹. 1881 yılında krizin ilk işaretleri görülmeye başlandı. Nüfusun alım gücünün düşük olması nedeniyle pazarda ürünlerinin birikmesi, üretimin devamlı olarak düşmesinin bir diğer nedeni oldu. Sermaye borsalarında devlet tahvillerine ve büyük firmaların hisselerine olan talep azaldı.

1882'de talep edilenin üstünde ürün birikmesi krizi birçok sektörü etkiledi, endüstri ürünlerinin fiyatı düşüş gösterdi. Pamuk, hafif sanayi ürünlerinin üretimi azaldı. Demiryolları ağının büyümesi düşük seviyede kaldı. Bununla birlikte dökme demir yapımı, kömür ve petrol çıkarımında artış görülüyordu. Nijniy Novgorod pazarına getirilen malların değeri 1882 yılında 224 milyon rubleyi geçmiyordu. Bu değer 1883'te 201 milyon, 1885'te ise 186 milyon ruble idi. Kriz, özel işletme ve bankaların iflasıyla sürdü. Ücretli işçi sayısının azaldı, maaşlar düştü, toplu işten atılmalar başladı. Ülkede grev hareketi başladı ve 1885 Morozovks grevi ile en yüksek noktaya ulaştı⁹².

Bezobrazov, ekonomik sarsıntıların daima pazardaki talep artışının genişlemesinden sonra ortaya çıkan spekülasyonların kaçınılmaz bir tepkimesi olduğunu değerlendiriyordu⁹³. 1877 yılına

⁸⁹ *История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза)*, М. 1997, С. 213 (*Istoriya vnejnej politiki Rossii Vtoraa polovina XIX veka (ot Parijskogo mira 1856 g. do russko-frantsuzkogo soyuza)*, М. 1997, s. 213).

⁹⁰ В. П. Безобразов, *Указ. соч...*, С. 315.

⁹¹ В. И. Покровский, *Указ. соч...*, Таблицы, С. 105; А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 45.

⁹² М. И. Туган-Барановский, *Указ. соч...*, С. 313, 332–335; Л. А. Мендельсон, *Указ. соч...*, С. 594–598; А.Ф. Яковлев, *Указ. соч...*, С. 137–160; С. Г. Струмилин *Указ. соч...*, С. 494–502; А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 45, 46, 58, 59.

⁹³ В. П. Безобразов, *Указ. соч...*, С. 299.

kadar devam eden endüstri ve ticaretteki gerileme, 1882 ve 1885 yılları arasındaki vasat ürünlerle birlikte derinleşti. Aynı şekilde dünya tarım krizi Rusya'yı da etkisi altına aldı. Bu buğday fiyatlarının artışı kamçıladi ve endüstri ürünlerine talebi daha da azalttı. Kıtık yıllarında ekmeğin ihracatı kaçınılmaz olarak düştü ve Rusya ihracatının 1883'e kadar oluşan toplam miktarı, bundan sonra üç yıl boyunca sürekli olarak azaldı. Üstelik ithalatın da azalmasına bağlı olarak ticari denge, 1880-1881 yılları hariç, birbirine yakın seyretti. Kriz yıllarındaki gümrük vergileri aynı seviyede kaldı. Köyün çöküşü, dolaysız vergilerin girişini olumsuz olarak etkiledi. Kısmi olarak tütün, şeker ve petrol vergileri büyüdü. Rusya'nın finansal durumu 1880'lerin ilk yarısında bütçe açığı, devlet borçlanmasının artması ve 1882-1883 yıllarındaki ruble kurunun düşüşüyle (63,2'den 61,9 kopek altına) karakterize ediliyordu⁹⁴.

Sonuç olarak 1877-1878 yıllarında Rusya'nın ekonomisi, gücünün sınırlarında savaştan doğan koşullara dayanabildi. Ancak zaferin bedeli fevkalâde yüksek oldu. Türkiye'yle savaş Rusya'nın ekonomisine ağır darbe vurdu. Dış ve iç borçlanmanın önemli bir oranda artış göstermesi hükümeti yeni borçlanmalara ve kâğıt para basımına mecbur kıldı. Askerî giderler gelir-gider dengesindeki bozukluğu daha da ortaya çıkardı ve bütçe açığı kronik bir hal aldı. Gelir ve gider dengesini tutturabilmek, ancak 1888 yılında olabildi. Bu ise o yıllardaki zengin tarımsal verim sayesinde gerçekleşebildi. Borç ödemeleri sırasında yeni riskler de ortaya çıkabiliyordu. Yoğun bir şekilde alınan krediler enflasyonu ortaya çıkardı ve ruble kurunun düşmesine neden oldu. M. H. Reytern'in finansal sistemi düzenleme umudunu ancak 20 yıl sonra S. Yu. Vitte gerçekleştirebildi. Savaş sadece finansal düzenin sıhhatle yürümesini kesintiye uğratmadı; aynı zamanda ülkeyi uzun yıllar sürecek krizin içine çekti. E. İ. Lamanskiy "*toprağın ve şerefın savunulması adına yapılan askerî giderlerin verimsizliği, aynı şekilde Rusya'nın ekonomik gerekliliğiyle hiçbir uyum arz etmeyen Slav halklarının kaderine müdahale*" yi eleştirmekteydi. Onun göre; bu fedakârlıklar 60'lı yıllardaki verimli reformların meyvesini tam olarak yok etmese bile önemli oranda zayıflattı ve ülkeyi yeni giderler ve borçların içine soktu⁹⁵.

⁹⁴ М. П. Кашкаров *Указ. соч...*, Т. 1. С. 177; В. И. Покровский, *Указ. соч...*, Таблицы. С. 105, 117, 141; Министерство финансов..., Ч. 2. С. 640; А. С. Нифонтов, *Указ. соч...*, С. 45, 52, 59, 60.

⁹⁵ В. И. Ламанский, *Указ. Соч...*, С. 179.

Daha ciddi tepki büyük iş adamlarından V. A. Kokorev tarafından şu sözlerle ifade edildi: “Doğu Savaşı'nın ortaya çıkardığı Rus finansının bozgunu bütün imkânları ortadan kaldırdı. Bütün finansal eylemlerde kaçınılmaz olarak tek bir konu üzerinde duruluyordu: Küçük tasarruflarla, çeşitli vergiler ve bazen işlerin gidişatını kaderin iradesine bırakarak korkuyla yapılan parasal harcamalar, üstelik borçlanmaların da devamıyla gündün güne zorlaşan finansal hayatın akışını nasıl çekeceğiz.”⁹⁶.

1870-1880'li yıllarda patlayan finansal kriz ülkenin parasal kaynaklarıyla askerî giderleri arasındaki uyumsuzluğu kanıtladı. İ. S. Blioh 1882 yılında bu durumu “toplama gelirler ne kadar artarsa artsın, Finans Bakanlığının başındakiler ne kadar iyi olursa olsun, üretim ne kadar artarsa artsın; eğer orduya ve donanmayı gelecek zamanda yapılacak harcama geçmişteki gibi olursa o halde devletin ekonomisi düzelmeyecek.” sözleriyle değerlendirmekteydi⁹⁷. İktidar çevrelerinde askerî harcamaların kısılması konusu yeniden konuşulmaya başlandı. Bunda, daha önce olduğu gibi, finans idaresinin başındakiler ısrarcı idiler. A. A. Abaza, II. Aleksandr'a “Bizim dış politikamızda barış istikameti oluşturulmasına rağmen, Savaş Bakanlığının taleplerine ödenek ayrılmaya devam ediyor. Bu durumlarda Finans Bakanlığı majestelerinin uyarıla göre önlemlerin alınmasını acil bir gereklilik olarak gördüğünü ifade etmeyi görevi addetmektedir. Bu önlemler askerî gücün tutulması için hali hazırda yapılan harcamaların azalmasını sağlayabilir.” diye bildiriyordu⁹⁸.

Berlin Antlaşması'yla son bulan savaşın neticesinde Rusya'da büyük bir hayal kırıklığı ve kayıplar için pişmanlık yaşandı. Bu, toplum içinde muhalefetin moralini yükseltti ve Rusya'nın milli üretiminin yolları hakkındaki tartışmaları tetikledi. “Vestnik Yevropi”, “Golos” ve

⁹⁶ В. А. Кокорев, *Экономические провалы по воспоминаниям с 1837 года*, М. 2005, С. 98 (V. A. Kokorev, *Ekonomičeskiye provalı po vospominaniyam s 1837 goda*, М., 2005, s. 98).

⁹⁷ И. С. Блюх *Финансы России...*, Т. 2, С. 282.

⁹⁸ *Всеподданнейший доклад министра финансов о государственной росписи доходов и расходов на 1881 год*, СПб. 1881, С. 10–11 (*Vsyöpoddannejšiy doklad ministra o gosudarstvennoy rospisi dohodov i rashodov na 1881 god*, SPB. 1881, s. 10–11).

diğer liberal yayınlar savaş için yapılan aşırı harcamalar, finansal kriz ve halkın durumunun kötüleşmesini yazıyorlardı. Gazetelerde birliklerin donanım harcamalarında yapılan usulsüzlükler eleştiriliyordu. Liberaller devlet giderlerinin azaltılmasını, hazine için yeni gelir kalemlerinin tespitini ve geniş kapsamlı ekonomik reformların çıkmasını istiyorlardı. Aynı şekilde vergi sisteminin yeniden düzenlenmesini ve para dolaşımının stabilizasyonunu istiyorlardı. Onlar köylülerin ekonomik yükünün azaltılması çağrısında bulunuyorlardı. Baş vergisinin kaldırılmasını ve köylünün özgürlüğüne kavuşması için ödenen meblağın azaltılmasını istiyorlardı. Onların görüşüne göre bunların sağlanması durumunda köy üretimi ve hafif sanayi gelişme gösterecekti⁹⁹.

Bununla birlikte savaş, devlet eğiliminin ayrıncı karakter olarak belirttiği yeni dönemin başlangıcını ve hükümetin dış politikadaki sınırlarını belirlemiş oldu. Serbest ticaret fikirlerindeki hayal kırıklığı erken baş gösterdi, 1874-1877 yıllarındaki kriz zamanında. Ancak savaş bu hayal kırıklığı sürecini daha da hızlandırdı. Bunu III. Aleksandr'ın hükümdarlığında özel girişimcilerin üzerindeki kontrollerin sertleşmesi, gümrük muhafazasının güçlenmesi, şarap tekeli hakkındaki kanun ve benzeri politikalar izledi. 1877-1878 yıllarında E. T. Baranov'un başında olduğu Rusya'daki demiryolları işlerini araştırmak için kurulan komisyonda deneyim kazanıldı. Birliklerin toplu sevkiyatında gerekli desteği vermekte şirketlerin yetersizliğinin ortaya çıkması, hükümetin demiryollarının devletleştirilmesi ve rantabl olmayan özel hatların

⁹⁹ А. М. Соловьёва, *Промышленность и финансы...*, С. 68, 69; А. А. Алафаев, “Русско-турецкая война 1877–1878 годов на страницах журнала «Вестник Европы»”, *История СССР*, №: 4 (1984), С. 148 (А. А. Alafayev, “Russko-turetskaya voyna 1877-1878 godov na stranitsah jurnala «Vestnik Yevropi»”, *İstoriya SSSR*, Sayı 4 (1984), s. 148; Н. Ю. Николаев, “Восточный кризис и Русско-турецкая война на страницах журнала «Вестник Европы» в 1875–1878 годах”, *Вестник Волгоградского государственного университета*, Сер. 4, История, Регионоведение, Международные отношения, №: 1 (2011), С. 143 (N. Yu. Nikolayev, “Vostochniy krizis i Russko-turetskaya voyna na stranitsah jurnala «Vestnik Yevropi» v 1875-1878 godah”, *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, ser. 4, İstoriya, Regionovedeniye, Mejdunarodniye otnoşeniya Sayı 1 (2011), s. 143); С. А. Кочуков, *Указ. соч...*, С. 60, 63; Е. А. Сучалкин, “Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российских современников”, *Дис. ... канд. ист. наук*, Белгород 2013, С. 184–207 (E. A. Suçalkin, “Russko-turetskaya voyna 1877-1878 gg. v otsenkah rosskiyskih sovremennikov”, *Dissertatsiya kand. ist. nauk*, Belgorod 2013, s. 184-207).

hazineye geçmesi konusundaki tutumunun en önemli sebebini oluşturdu. Bundan başka iktidar uzun süren savaşın yarattığı hoşnutsuzluğu ve topluma yansıyan olumsuzluğu da anladı. Tuz vergisi ve baş vergisi iptal edildi. İlk fabrika kanunları kabul edildi. III. Aleksandr bir ekonomik krize sebep olmaktan korkarak dış siyasette oldukça temkinli bir yol izledi ve askerî çatışmalara gidebilecek süreçlerden ülkeyi uzak tutmaya çalıştı.

КАУНАКÇA

Araştırma ve İnceleme Eserleri

АЙРАПЕТОВ, О. Р., *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, М. 2006 (O. R. Ayrapetov, *Vnejnaya politika Rossiyskoy imperii (1801-1914)*, М. 2006)

АЛАФАЕВ, А. А., “Русско-турецкая война 1877–1878 годов на страницах журнала «Вестник Европы»”, *История СССР*, №: 4 (1984) (A. A. Alafayev, “Russko-turetskaya voyna 1877-1878 godov na stranitsah jurnala «Vestnik Yevropy»”, *İstoriya SSSR*, Sayı 4 (1984))

АРАНОВИЧ, А. В., *Тыл Вооружённых сил Российской империи во второй половине XIX – начале XX века (интендантское снабжение)*, СПб. 2012 (A. V. Aranoviç, *Til Voorujyönnih sil Rossiyskoy imperii vo vtorou polovine XIX-naçale XX veka (intendantskoye snabjeniye)*, SPB. 2012)

БЕЗОБРАЗОВ, В. П., *Народное хозяйство России*, Ч. I, СПб. 1882 (V. P. Bezobrazov, *Narodnoye hozyaystvo Rossii*, Ç. I, SPB. 1882)

БЛИОХ, И. С., *Влияние железных дорог на экономическое состояние России*, Т. V, СПб. 1878 (İ. S. Blioh, *Vliyaniye jeleznih dorog na ekinomiçeskoye sostoyaniye Rossii*, T. V, SPB. 1878)

БЛИОХ, И. С., *Финансы России XIX столетия: история – статистика*, Т. 2, СПб. 1882 (İ. S. Blioh, *Finansı Rossii XIX stoletiya: İstoriya-Statistika*, T. 2, SPB. 1882)

БУГРОВ, А. В., *Государственный банк. 1860–1917*. М. 2012 (A. V. Bugrov, *Gosudarstvennyy bank 1860-1917*, М. 2012)

БУШНЕЛЛ, Дж. Д., “Милютин и балканская война: испытание военной реформы”, *Великереформы в России*, 1856–1874, М. 1992 (Dj. D. Buşnell, “Milyutin i balkanskaya voyna: ispitanie voennoy reformı”, *Velikiyereformı v Rossii*, 1856-1874, М. 1992)

ВАЛУЕВ, П. А., *Дневник 1877–1884 гг.*, Пг. 1919 (P. A. Valuyev, *Dnevnik 1877-1884 gg*, Pg. 1919)

ВЕНДРИХ, А. А., *Записки эксплуатации железных дорог с военными целями*, СПб. 1886 (A. A. Vendrih, *Zapiski ekspluatatsii jeleznih dorog s voennimi tselyami*, SPB. 1886)

ВЕЩИКОВ, П. И., *Военное хозяйство–Тыл Вооружённых сил России (XVIII–XX вв.)*, М. 2003 (P. İ. Veşikov, *Voennoye hozyaystvo-Tıl Voorujoyönnih sil Rossii (XVIII-XX vv)*, M. 2003)

ВЕЩИКОВ, П. И., *Продовольственная служба армии и флота государства Российского: исторический очерк*, М. 1997 (P. İ. Veşikov, *Prodovolstvennaya Slujba armii i flota gosudarstva Rossiyskogo; istoriçeskiy oçerk*, M. 1997)

ВЕЩИКОВ, П. И., Огуречников, А. А., Шанин, А. В., *Продовольственная служба Вооружённых сил России: краткая история*, М. 1999 (P. İ. Veşikov, A. A. Ogureçnikov, A. V. Şanin, *Prodovolstvennaya slujba Voorujoyönnih sil Rossii: Kratkaya istoriya*, M. 1999)

Воспоминания жизни Ф.Г. Тернера, Ч. 2, СПб. 1911 (*Vospominaniya Jizni F. G: Ternera*, Ç. 2, SPB. 1911)

ГАВРИЛОВ, С. В., “Развитие материального снабжения русской армии в XIX веке”, *Дис. ... д-ра, ист.*, Наук, СПб. 2010 (S. V. Gavrilov, “Razvitiye materialnogo snabjeniya russkoy armii v XIX veke”, *Dissertatsiya d-ra, ist.*, nauk, SPB. 2010)

ГИНДИН, И. Ф., *Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы)*, М. 1960 (İ. F. Gunkin, *Gosudarstenniy bank i ekonomiçeskaya politika tsarkogo pravilelstva 1861-1892 godı*, M. 1960)

ГУЛЕВИЧ, А. А., *Война и народное хозяйство*, СПб. 1898 (A. A. Gluyeviç, *Voyna i narodnoye hozyaystvo*, SPB. 1898)

ДРУЖИНИН, Н. М., *Русская деревня на переломе. 1861–1880*, М. 1978 (N. M. Drujinin, *Russkaya derevnya na perelome 1861-1880*, М. 1978)

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, П. А., *Военные реформы 1860–1870 годов в России*, М. 1952 (P. A. Zayonçkovskiy, *Voenniye reformy 1860-1870 godov v Rossii*, М. 1952)

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, П. А., *Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов*, М. 1964 (P. A. Zayançkovskiy, *Krizis samoderjaviya na rubeje 1870-1880-x godov*, М. 1964)

ЗАЛЫШКИН, М. М., *Внешняя политика Румынии и румыно-русские отношения, 1875–1878*, М. 1974 (M. M. Zalışkin, *Vneşnyaya politika Rumunii i Rumino-russkiye otnoşeniya 1875-1878*, М. 1974)

ЗАЛЫШКИН, М. М., “Военно-политическое сотрудничество между Румынией и Россией в войне 1877–1878 гг”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.*, М. 1981 (M. M. Zalışkin, “Военно-politiçeskoye sotrudniçestvo mejdu Ruminiye i Rossiey v voyne 1877-1878 gg”, *Rossiya i Vostoçnyy Krizis 70-x godov XIX v.*, М. 1981)

ЗАПИСКИ, Дмитрия Оболенского, *Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского, 1855–1879*, СПб. 2005 (Dmitriya Obolenskogo, *Zapiski knyazu Dmitriya Aleksandroviça Obolenskogo, 1855-1879*, SPB. 2005)

ЗАХАРОВА, Л. Г., “Александр II и Дмитрий Милютин: взгляд на решение «восточного вопроса»”, *Новый мир истории России: форум японских и российских исследователей*, М. 2001 (L. G. Zaharova, “Aleksandr II i Dmitriy Milyutin: Vzglyad na reşeniye «Vostoçnovo voprosa»”, *Noviy mir istorii Rossii: forum yaponskih i rossiyskih issledovateley*, М. 2001)

ЗОЛОТАРЁВ, В. А., *Противоборство империй: война 1877–1878 гг. – апофеоз восточного кризиса*, М. 2005 (V. A. Zolotoryöv, *Protivoborstvo imperiy: Voyna 1877-1878 gg-Apofeoz vostoçnogo krizisa*, М. 2005)

ЗОЛОТОВ, В. А., *Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в.*, Ростов н/Д 1966 (V. A. Zolotov, *Hlebnyy eksport Rossii çerez porti Çyörnogo i Azovskogo morey v 60-90-e godı XIX v.*, Rostov n/D 1966)

История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза), М. 1997 (*İstoriya vneyney politiki Rossii Vtoraı polovina XIX veka (ot Parijskogo mira 1856 g. do russko-frantsuzkogo soyuza)*, М. 1997)

КАРАЕВ, Г. Н., *Возникновение службы военных сообщений на железных дорогах России (1851–1878)*, М. 1949 (G. N. Karayev, *Vozniknoveniye slujbi voennih soobşeniy na jelezniı dorogah Rossii (1851-1878)*, М. 1949)

КАШКАРОВ, М. П., *Денежное обращение в России*, В 2 т, Т. 1, СПб. 1898 (M. P. Kaşkarov, *Denejnoye obraşeniye v Rossii*, V 2 t, T. 1, SPB. 1898)

КОКОРЕВ, В. А., *Экономические провалы по воспоминаниям с 1837 года*, М. 2005 (V. A. Kokorev, *Ekonomiçeskiye provalı po vospominaniyam s 1837 goda*, М. 2005)

КОЧУКОВ, С. А., «За братьев-славян»: *Русско-турецкая война 1877–1878 годов в восприятии общества, власти и армии Российской империи*, Саратов 2012 (S. A. Koçukov, «*Za bratyev-slavyan*»: *Russko-turetskaya vojna 1877-1878 godov v vospriyatii obşestva, vlasti i armii Rossiyskoy imperii*, Saratov 2012)

КУЛОМЗИН, А. Н. ve В. Г. Рейтерн-Нолькен, *М. Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М. Х. Рейтерна*, СПб. 1910 (A. N. Kulomzin, V. G. Reytern-Nolken, *M. H. Reytern: biografiçeskiy oçerk. S prilojeniyami iz posmertniı zapisok M. H. Reyterna*, SPB. 1910)

ЛАМАНСКИЙ, Е. И., *Избранные сочинения*, М. 2005, С. 179 (E. İ. Lamanskiy, *İsbranniye Soçineniya*, М. 2005)

ЛАПИН, В. В., “Военные расходы России в XIX в.”, *Проблемы социально-экономической истории России: к 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова*, СПб. 1991 (V. V. Lapin, “Voennnye rashodi Rossii v XIX v.”, *Problemi sotsialno-ekonomičeskoj istorii Rossii: K 100-letiyu so dnya rojdeniya Borisa Aleksandroviça Romanova*, SPB. 1991)

ЛЕССАР, П. М., *Военные железнодорожные постройки русской армии в кампанию 1877–1878 годов*, СПб. 1879 (P. M. Lessar, *Voennnye jeleznodorožniye postroyki russkoj armii v kampaniyu 1877-1878 godov*, SPB. 1879)

МЕНДЕЛЬСОН, Л. А., *Экономические кризисы и циклы XIX века*, М. 1949 (L. A. Mendelson, *Ekonomičeskiye Krizisi i Tsikli XIX veka*, М. 1949)

МИГУЛИН, П. П., *Русский государственный кредит (1769–1899): опыт историко-критического обзора*, Т. 1, Харьков 1899 (P. P. Migulin, *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769-1899): opit istoriko-kritičeskogoobzora*, Т. 1, Harkov 1899)

МИЛЮТИН, Д. А., *Дневник, 1876–1878*, М. 2009 (D. A. Milyutin, *Dnevnik, 1876-1878*, М. 2009)

НИКОЛАЕВ, Н. Ю., “Восточный кризис и Русско-турецкая война на страницах журнала «Вестник Европы» в 1875–1878 годах”, *Вестник Волгоградского государственного университета*, Сер. 4: История, Регионоведение, Международные отношения 2011, №: 1 (N. Yu. Nikolayev, “Vostočnyy krizis i Russko-turetskaya vojna na stranitsah jurnala «Vestnik Yevropy» v 1875-1878 godah”, *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, ser. 4: İstoriya. Regionovedeniye, Mejdunarodniye otnoşeniya, Sayı 1 (2011))

НИФОНТОВ, А. С., “Хозяйственная конъюнктура в России во второй половине XIX века”, *История СССР*, № 3 (1972) (A. S. Nifontov, “Hozyaystvennaya konyunktura v Rossii vo vtoroy polovine XIX veka”, *İstoriya SSSR*, Sayı 3 1972)

Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы, Т. 1, М. 1961 (*Osvoboždeniye Bolgarii ot turetskogo iga: dokumentı*, Т. 1, М. 1961)

Соболев М. Н. *Таможенная политика России во второй половине XIX века*, В 2 ч, Ч. 2, М. 2012 (Sobolev M. N, *Tamožennaia politika Rossii vo vtorou polovine XIX veka*, V 2ç, Ç. 2, М. 2012)

СОЛОВЬЁВА, А. М., *Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в.*, М. 1975 (А. М. Solovyöva, *Jeleznodorojny transport Rossii vo vtorou polovine XIX v.*, М. 1975)

СОЛОВЬЁВА, А. М., “Промышленность и финансы”, *Россия в революционной ситуации на рубеже 1870–1880-х годов*, М. 1983 (А. М. Solovyöva, *Promışlennost i finansı*”, *Rossiia v revolutsionnoy situatsii na rubeje 1870-1880-x godov*, М. 1983)

СТАРОСТЕНКОВ, Н. В., *Железнодорожный транспорт и обороноспособность Российской империи (вторая половина XIX в. – 1914 г.)*, М. 2002 (N. V. Starostenkov, *Jeleznodorojny transport i oboronosposobnost Rossiyskoy imperii (vtoraya polovina XIX v.-1914 g.)*, М. 2002)

СТЕПАНОВ, В. Л., “Крымская война и экономика России”, *The Crimean War. 1853–1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations and Individuals*, Warszawa 2011, С. 275-298 (V. L. Stepanov, “Krimskaya voyna i ekonomika Rossii”, *The Crimean War...*, s. . 275-298)

СТЕПАНОВ, В. Л., “Михаил Христофорович Рейтерн”, *Российские реформаторы (XIX – начало XX в.)*, М. 1995 (V. L. Stepanov, “Mihail Hristoforoviç Reytern”, *Rossiyskiye Reformatori (XIX-Naçalo XX v)*, М. 1995)

СТЕПАНОВ, В. Л., *Н. Х. Бунге: судьба реформатора*, М. 1998 (V. L. Stepanov, *N. H. Bunge: Sudba reformatora*, М. 1998)

СТРУМИЛИН, С. Г., *Очерки экономической истории России*. М.

1960 (S. G. Strumilin, *Oçerki Ekonomičeskoj İstorii Rossii*, M. 1960)

СТРУКОВА, К. Л., Хитрова, Н.И., “Черногория в войне с Турцией (1876–1878 гг.)”, *Балканские исследования*, Вып. 4: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы, М. 1978 (K. L. Strukova, “Hitrova N. İ. Çernogoriya v voune s Turtsiey (1876-1878 gg)”, *Balkanskiye İssledovaniya*, Vır 4: Russko-Turetskaya voyna 1877-1878 gg i Balkanı, M. 1978)

СУЧАЛКИН, Е. А., “Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российских современников”. *Дис. ... канд, ист, наук*, Белгород 2013 (E. A. Suçalkin, “Russko-turetskaya voyna 1877-1878 gg. v otsenkah rosskiyskih sovremennikov”, *Dissertatsiya kand. ist. nauk*, Belgorod 2013)

СХИММЕЛЬПЕННИНК ВАН ДЕР ОЙЕ, Д., *Навстречу восходящему солнцу: как имперское мифотворчество привело Россию к войне с Японией*, М. 2009 (D. Shummelpennink Van der Oye, *Nadstreçu voshodyaşemu solntsu: Kak imperskoye mifotvorçestvo privelo Rossiyu k voune s Yaponiey*, M. 2009)

ТУГАН-БАРАНОВСКИЙ, М. И., *Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование*, Т. 1, СПб. 1900 (M. İ. Tugan-Baranovskiy, *Russkaya fabrika v proşlom i nastoyaşem: istoriko-ekonomičeskoye issledovaniye*, T. 1, SPB. 1900)

УЛУНЯН, А. А., *Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига*, М. 1994 (A. A. Ulyanyan, *Rossiya i osvoboşdeniya Bolgorii ot turetskogo iga*, M. 1994)

ХУМРОВА, Н. И., “Черногория в период Восточного кризиса 1875–1878 гг.”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.* (N. İ. Hitrova, “Çernogoriya v period Vostoçnogo krizisa 1875-1878 gg”, *Rossiya i Vostoçnyy Krizis 70-x godov XIX v.*)

ЯКОВЛЕВ, А. Ф., *Экономические кризисы в России*, М. 1955 (A. F. Yakovlev, *Ekonomičeskiye Krizisi v Rossii*, M. 1955)

ЯНБЕРДИН, И. Т., “Развитие провиантской службы русской армии во второй половине XIX в.”, *Дис. ... канд, ист. Наук*, М. 2006 (İ. T. Yanberdin, “Razvitiye proviantskoj slujbi russkoj armii vo vtoroj polovine XIX v.”, *Dissertatsiya kand, ist, Nauk*, М. 2006)

Raporlar

Всеподданнейший доклад министра финансов о государственной росписи доходов и расходов на 1881 год, СПб. 1881 (*Vsyöpoddanneşiy doklad ministra o gosudarstvennoj rospisi dohodov i rashodov na 1881 god*, SPB. 1881)

Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1877 год, СПб. 1878 (*Vsepoddanneşiy otçyöt gosudarstvennogo kontrolyöra za 1877 god*, SPB. 1878)

Всеподданнейший отчёт государственного контролёра за 1878 год, СПб. 1879 (*Vsepoddanneşiy otçyöt gosudarstvennogo kontrolyöra za 1878 god*, SPB. 1879)

Измайлов, А. Н., *Очерки железнодорожного дела в войне 1877–1878 годов*, СПб. 1880 (A. N. İzmaylov, *Oçerki jeleznodorojnogo dela v voyne 1877-1878 godov*), SPB. 1880)

Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880), Т. V. СПб. 1880 (*Istoriçeskiy oçerk deyatelnosti voennogo upravleniya v pervoye dvadtsatipyatiletiye blagopoluçnogo tsarstvovaniya gosudarya imperatora Aleksandra Nikolayeviça (1855-1880)*, Т. V, SPB. 1880)

Министерство финансов: 1802–1902, В 2, ч. 1, СПб. 1902 (*Ministerstvo Finansov: 1802-1902*), V 2, ç. 1, SPB. 1902)

Описание Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове, Т. 1, СПб. 1901 (*Opisaniye Russko-turetskoj voyni 1877-1878 gg. na Balkanskom poluostrove*, Т. 1, SPB. 1901)

Описание Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове, Т. 1, СПб. 1901 (*Opisaniye Russko-turetskoy voyni 1877-1878 gg. na Balkanskom poluostrove*, Т. 1, SPB. 1901)

“Очерк военной деятельности железных дорог в 1877–1878 гг.”,
Инженерный журнал, № 5 (1883) (“*Oçerk voennoy deyatelnosti jeleznih dorog v 1877-1878 gg.*”, *İnjenerniy Jurnal*, Sayı 5 (1883))

Покровский, В. И., *Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России*, Т. 1, СПб. 1902, Таблицы. (V. İ. Pokrovskiy, *Sbornik svedeniy po istorii i statististike vneşney torgovli Rossii*, Т. 1, SPB. 1902, Tablitsı)

ПСЗ-II, Т. 51, Отд. 2, СПб. 1878

ПСЗ-II, Т. 52, Отд. 1, СПб. 1879

ПСЗ-II, Т. 53, Отд. 2, СПб. 1880

ПСЗ-II, Т. 55, Отд. 1, СПб. 1884

Статистический временник Российской империи, Сер. III, Вып. 15, СПб. 1886 (*Statistiçeskiy vremennik Rossiyskoy imperii*, Ser. III, Vır. 15, SPB. 1886)